

SYMBOLAE EUROPAEAE

POLITECHNIKA KOSZALIŃSKA

SYMBOLAE EUROPAEAE

STUDIA HUMANISTYCZNE
POLITECHNIKI KOSZALIŃSKIEJ

nr 14

KOSZALIN 2019

Rada Naukowa

Bolesław Andrzejewski (Founding Father, Poznań), Jorge Baptista (Faro, Portugalia), Anna Bączkowska (Bydgoszcz), Ladislav Cabada (Praga, Czechy), Maria Czaplicka-Jedlikowska (Bydgoszcz), Catalin Ghita (Craiova, Rumunia), Jacek Knopek (Toruń), Czesław Partacz (Koszalin), Bogusław Polak (Koszalin), Marzena Toumi (Warszawa), Harald Ulland (Bergen, Norwegia), Wiesław Wysocki (Warszawa), Damien Villers (Toulouse, Francja)

Zespół redakcyjny nr 14

Zbigniew Danielewicz (redaktor naczelny), Izabela Dixon (redaktor merytoryczny – językoznawstwo), Marek Górka (redaktor merytoryczny – nauki o polityce i administracji), Łukasz Neubauer (redaktor merytoryczny – literaturoznawstwo), Piotr Szarszewski (redaktor merytoryczny – nauki o mediach i komunikacji społecznej)

Zespół redakcyjny SE

Zbigniew Danielewicz (redaktor naczelny),
redaktorzy merytoryczni: Izabela Dixon, Marek Górka, Anna Nieroda-Kowal,
Łukasz Neubauer, Michał Polak, Piotr Szarszewski, Iwona Wierzchowiecka-Rudnik

Projekt okładki

Agnieszka Bil

Skład, łamanie

Karolina Ziobro

Więcej informacji o czasopiśmie i redakcji – <http://symbolae.tu.koszalin.pl>

© Copyright by Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej
Koszalin 2019

WYDAWNICTWO UCZELNIANE POLITECHNIKI KOSZALIŃSKIEJ
75-620 Koszalin, ul. Raclawicka 15-17

Koszalin 2019, wyd. I, ark. wyd. 12,48, format B-5, nakład 100 egz.
Druk: INTRO-DRUK, Koszalin

Spis treści

JĘZYKOZNAWSTWO I LITERATUROZNAWSTWO

FRANCESCO BERNUZZI

The Kings that were not: Kings and their Downfall in Lord Dunsany's Fantasy Fiction 7

MARTA BOGUSŁAWSKA-TAFELSKA

A science of Consciousness and a Culture of Consciousness. Paradigmatic Remarks 23

OLEKSANDRA FILONENKO

"Celtic love triangle" and Tolkien's Female Characters 37

PRZEMYSŁAW GRABOWSKI-GÓRNIAK

The Death of the (Super)Hero: The Duality in Depictions of Death in Superhero Narratives 61

YEVHENIIA KANCHURA

The Motif of Separation of Personal Death in Max Frei's Echo Series 73

IVANA KARDUM GOLES

Constructing Identities in Postcolonial Theory 89

DIANA MELNYK

Dancing Death or the Dancing Dead: Facing Death in Medieval German "Dance of Death" 97

OLENA TYKHOMYROVA

A Postmodern Vision of Kingship in Terry Pratchett's Discworld Series 111

NAUKI O MEDIACH I KOMUNIKACJI SPOŁECZNEJ

AGNIESZKA MARTA KURZYŃSKA

O kobiecie i kobiecości w reklamie telewizyjnej 133

KATARZYNA ŁOGOŻNA-WYPYCH

Kocie tabu w reklamie 145

NAUKI O POLITYCE I ADMINISTRACJI

AGNIESZKA PODLUCKA

Europa XXI wieku jako miejsce przyjazne dla osób starszych – analiza zintegrowanych rozwiązań prawnych w kontekście zmian demograficznych i społecznych 157

MAREK POGONOWSKI <i>Istota ubezpieczenia chorobowego i ubezpieczenia zdrowotnego</i>	177
KAMILA REZMER-PŁOTKA <i>The Change of John Paul II's Political Discourse after the Political Transformation in Poland</i>	193
ZBIGNIEW WERRA <i>Polityczno-personalistyczna koncepcja Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 1948 roku</i>	207
RECENZJE. VARIA	
Alcina Pereira de Sousa, <i>Book review: Communication as a Life Process Volume Two: The Holistic Paradigm in Language Sciences</i> . Bogusławska-Tafelska M. & Haładewicz-Grzelak M. (eds). Cambridge Scholars Publishing 2019, pp x + 248	221
Dr Iwona Wierzchowiecka-Rudnik. Wspomnienie.	229
RECENZENCI nr 14	233

Francesco Bernuzzi¹
Bergamo, Italy

THE KINGS THAT WERE NOT: KINGS AND THEIR DOWNFALL IN LORD DUNSANY'S FANTASY FICTION

From the Iliad and the Odyssey to the Germanic sagas, from the matter of Britain and of France to the fairy tales, kings have been central figures in many literary genres and texts that were later to become the sources and inspiration for fantasy literature. It is not surprising that one of the founding fathers of the genre, the Irish baron Edward Plunkett, better known as Lord Dunsany, would include such figures in the world of his literary imagination². From 1905 to the end of the First World War, Dunsany wrote his most distinctly fantasy works in

¹ E-mail: franciscus.bernuzzi@gmail.com

² For a biographical account on the life of Edward John Moreton Drax Plunkett, eighteenth baron of Dunsany (1878 – 1957) see Mark Amory, *Biography of Lord Dunsany*, London 1972. When prefacing his critical work on Dunsany's oeuvre, S.T. Joshi remarks that Edward Plunkett has been neglected by many critics. See Sunand Tryambak Joshi in *Lord Dunsany: Master of the Anglo-Irish Imagination*, Westport, CT 1995, pp. xi-xiii (the book thoroughly analyses the entire literary output of Dunsany – while also discussing many king characters, its scope is much more vast). Among the important publications that might help furthering the study of Lord Dunsany and his aesthetics, beside the two mentioned above, we shall remember S.T. Joshi (ed.), *Critical Essays on Lord Dunsany*, Lanham 2013, a collection of essays and articles from different authors; William F. Touponce, *Lord Dunsany, H.P. Lovecraft and Ray Bradbury. Spectral Journeys*, Lanham, 2013, which dedicates a chapter on the baron and discusses tales containing king characters such as Nehemoth, Camorak, Khanazar, Karnith-Zo, who are mentioned in this article, as well as other Dunsanian kings like Ebalon (*Ibidem*, pp. 18-23 for the reading of his complex story) or the King of Elfland. The two following articles also interestingly examine Dunsany's ambiguous relationship with British Imperial power and with the otherness: Alyssa House-Thomas, "The Wondrous Orientalism of Lord Dunsany: Traditional and Non-traditional Orientalist Narratives in The Book of Wonder and Tales of Wonder", *Mythlore* 31, 1/2, 2012, pp. 85-103; Erin L. Sheley, "Reciprocal Colonization in the Irish Fairy Tales of Lord Dunsany", *Mythlore*, n.31,1/2, 2012, pp. 105-118. They do not, however, focus solely on the characters of kings in Dunsany's fantasy fiction, even though they contain insights on Dunsany's views on politics and power.

the form of short stories³, which owe much, both in terms of their style and their contents, to the Bible and the Greek Classics.

A set of recurring themes, motifs and story arches are re-elaborated and re-told in different versions throughout Dunsany's fantasy oeuvre. As far as kings are concerned, many of his royal characters share some common traits and a similar parable. In particular, it is possible to identify three main aspects that connote the king characters. Firstly, Dunsany's kings are represented as the creators, owners, and seekers of beauty. They are often portrayed as oriental monarchs, possessing absolute power, unlimited riches and exotic treasures. All their power and wealth, though, are only means to experience beauty. Secondly, in their search or desire for beauty they try to defy Fate, Time, the gods or other ineluctable forces, thus committing the sin that the Greeks called hubris. Finally, Dunsany's kings are almost always inescapably doomed to fail in their impossible personal quests. Their preeminent position just makes their fall more dramatic, and they reveal themselves in the end as powerless, exiles, defeated.

It is interesting to note that Dunsany does not model his kings on traditional European medieval images of kingship. Dunsanian kings rarely stand as embodiment of their land, or as sovereigns rightfully invested by divine

³ World War I, a traumatic event for Europe and the world, can be conventionally considered to be a watershed also in the life of Dunsany and in his literary production. As noted by S.T. Joshi in *Lord Dunsany: Master of the Anglo-Irish Imagination* pp. 81-86, Dunsany didn't write much of his distinctly fantasy fiction during the Great War, mostly publishing material that he had written before. Joshi states that the War period "marks the end of Dunsany's first phase of writing – the imaginary-world phase that had dominated his work up to this time and would never return save fleetingly and in very different ways in things like *The King of Elfland's Daughter*" *Ibidem*, p. 85. Short stories of this period represent the most typical vein of otherworldly fantasy by Dunsany (albeit being quite diverse among themselves and blurring the boundary between real and fantastic worlds in many interesting ways) and the kings appearing in them seem to follow some common paradigms. After the War Dunsany began experimenting with the novel form and, despite never embracing mimetic realism in the strictest sense, he gradually abandoned the "otherworldly" type of fantasy and its characters in favour of other genres. While both *The Chronicles of Rodriguez* (London & New York 1922) and *The King of Elfland's Daughter* (London & New York 1924), written after the War, contain kingly figures, they would require separate studies, as would the kings who appear in Dunsanian drama, since they pertain to different literary forms and do not exactly follow the same paradigms. On those subjects, see Faye Ringel, "The Archetypes of Romance and *The King of Elfland's Daughter*", in S.T. Joshi (ed.), *Critical Essays on Lord Dunsany*, for Alveric and the King of Elfland. See E.L. Sheley, "Reciprocal Colonization in the Irish Fairy Tales of Lord Dunsany"... for Dunsany's play on the fictional King Argimenes.

authority. He instead draws inspiration from other sources that circulated in medieval Europe and surely shaped its imagery but were composed in earlier times and reflected different cultural perspectives: his oriental kings derive from the Bible and the Classics. They are the sinful rulers of Babylon like Nebuchadnezzar, Belshazzar, or the Pharaoh of Egypt, who defy divine laws in spite of prophetic warnings and experience the downfall of their kingdoms. Like Alexander, whose deeds circulated in the form of romances through the Antiquity well into the Middle Ages and the Renaissance, they set forth to conquer the limits on the known world, exploring new wonders⁴, but, like Aeschylus's tragic King Xerxes, they witness the defeat of their ambitions. They are the splendid and exotic monarchs of undiscovered lands, representing alterity, recalling the medieval accounts of Prester John and Kublai Kahn. Sometimes wise men and lovers of arts, more often tyrannical, each of their wishes must be obeyed, making their rule more despotic than illuminated. Although often possessing qualities that the ancient and medieval mind would associate with negative sovereigns, Dunsany also treats his characters with lyricism and a vein of compassion, or at least pity, when they meet their end, since that is the moment they cease to be extraordinary beings and they genuinely experience the limits of the human condition.

An Anglo-Irish aristocrat and staunch supporter of unionism in a modern Ireland fighting for its independence, Dunsany still loved his land. At times he appears as a man of contradictions, a thing somehow reflected by his biography, his literature and his peculiar irony. He lived in a time of dramatic changes: monarchic institutions were one of the features of a world that was disappearing and giving way to modernity. It is not impossible that such a mood transpired through his works. Yet the point of this article is not to trace a political intention behind his fantasy short stories⁵. Rather, this study tries to consider Dunsany's

⁴ Dunsany published a play on Alexander the Great in 1912. S.T. Joshi, *Lord Dunsany: Master of the Anglo-Irish Imagination*, pp. 67-72.

⁵ "The Exiles' Club" is a tale from the 1916 collection *The Last Book of Wonder* (the book was published in the United Kingdom as *Tales of Wonder*). It describes a club whose members are exiled monarchs from an array of different imaginary countries that might recall the British imperial dominions and possessions in Asia, Africa and Oceania (paired with an allusion to an apparently Central European dynasty). While strongly opinionated on different political and economic matters, he tended not to use his fantasy stories as political parables, at least before the Great War. Dunsany's disillusionment with politics and the primacy of art over political matters, is exemplified in "The Day of the Poll", from the 1910 collection *A Dreamer's Tales*. On Lord Dunsany's character, worldview and attitude towards art, see Mark Amory, *Biography of Lord Dunsany*, and S.T. Joshi, *Lord Dunsany: Master of the Anglo-Irish Imagination*. Patrick Maume,

literary aesthetics in the presentation of his fantasy kings. Through his royal characters, the author explores and embodies the human striving for beauty. It is in discovering their failure, the inessentiality of power, and, ultimately, their humanity, that those kings manage to attain some glimpse of truth about beauty, nature, the passing of time and the role of human art, themes in Dunsany's writings.

While critical pages have been written on Dunsany's oeuvre and individual works, this article aims at analysing specifically king characters drawn from his fantasy short stories. In the light of Dunsany's aesthetics and of critical contributions on his literary production – especially Joshi's thorough research and William F. Touponce's analysis of Dunsany's employment of the Romance mode in his fantasy fiction—it strives to highlight a common paradigm underlying these characters. Echoing Biblical and Classical narratives, Dunsany's kings can be read as symbols of the human longing for beauty and otherness and for the sorrow of their ultimate unattainability. The peculiarity of Dunsany's style and his original point of view may still offer new insights to readers and authors of fantasy.

A fitting example of the wonder-maker and wonder-seeker king can be found in “The Fall of Babbulkund”⁶. In this story, King Nehemoth is eighty-second of the line of sovereigns who ordered Babbulkund, City of Marvel, to be carved out of a solitary mountain in the middle of a desert. The king, said to be descended from the Pharaohs, reigns over a wonderful city, somewhere near the deserts of Araby, in which the beauty of nature and that of human art are intertwined, for the city “hath been carved of old out of a holy hill, no slaves wrought the City of Marvel, but artists toiling at the work they loved. They took no pattern from the houses of men, but each man wrought what his inner eye had seen and

“Dreams of Empire, Empire of Dreams, Lord Dunsany Plays the Game”, *New Hibernia Review* 13, n. 4, 2009 (also contained in S.T. Joshi, *Critical Essays on Lord Dunsany*) analyses Dunsany's relationship with British imperial power, but especially in his later novels with an Irish setting and less fantastic elements, with a focus on his conservative inclination. W.F. Touponce, in *Lord Dunsany, H.P. Lovecraft and Ray Bradbury. Spectral Journeys*, rather sees the revolutionary potential of Dunsany's aristocratic storytelling and the subversive power of the romance mode in the capitalist modernity which the baron opposed.

⁶ Collected in: Lord Dunsany, *The Sword of Welleran and Other Stories*, London 1908, pp. 41-72. The illustrations to this and other works, executed by Sidney Herbert Sime (1865 – 1941), a friend and collaborator of Dunsany who illustrated most of his first editions, might serve as a precious paratext, visually commenting the orientalist aesthetic of Dunsany's fantasy. On Sime, see Mark Amory, *Biography of Lord Dunsany*, p. 43.

carved in marble the visions of his dream”⁷. Rivers and the jungle enter the city and run through it, and the design of the royal palace ensures that, from his waking in the morning to his evening meditation in the garden, the sovereign will always be followed by the light of the sun. The opulence of the king recalls orientalist and decadent fantasies of eastern satraps and monarchs. He is carried by servants on a palanquin with tinkling bells, accompanied by a group of musicians. In his harem are to be found numerous beauties from the four corners of the world, while the graceful princess Linderith wears the fantastic jewel Ong Zwarba. Enjoying a quasi-divine status, Nehemoth is the only person in Babbulkund who can pray to the colossus Annolith, while all his subjects worship the idol of the dog Voth. In his garden there is a lake made of glass, under which, every night after dusk, hundreds of slaves march carrying green and purple lights, as the king sits alone in contemplation. But instead of rejoicing and revelling in his opulence, the king broods ominously over his destiny.

The king of Zaccarath and the mighty lord and hunter Singanee in their magnificent courts echo the same model of the monarch surrounded by beauty⁸. In “The Coronation of Mr Thomas Shap”⁹ the eponymous hero originally comes from a more mundane and lowly background. He is a simple salesman, but he will discover that, by exploring his fancy and his dreams, he can make himself sovereign of the City of Larkar, with its “gateway of brass”, “silk-clad people”, “their camels” and “their wares coming from Inkustahn”¹⁰, exerting absolute power and receiving submission and adoration from his subjects. He will then proceed to the conquest of even more exotic cities.

King Camorak, from the story “Carcassonne”¹¹, does not conform to the image of the oriental king: the aesthetic that inspires this character and his court is that of chivalric romances and Arthurian legends, as can be inferred from the retinue of loyal knights that accompany him and by the Grail-like quest on which they embark. Yet, despite the different cultural background, he adheres to the Dunsanian paradigm of the king as creator and seeker of wonders.

⁷ Lord Dunsany, *The Sword...*, pp. 62-63.

⁸ These could be found in, respectively: “In Zaccarath”, [in:] Lord Dunsany, *A Dreamer's Tales*, Boston 1910, pp. 168-174, and “The Avenger of Perdóndaris”, [in:] Lord Dunsany, *Tales of Three Hemispheres*, Boston 1919, pp. 120-147.

⁹ Lord Dunsany, *The Book of Wonder*, Boston 1915, pp. 105-115. See also page 114 for the illustration of the character in royal clothing much reminiscent of Byzantine imperial garb.

¹⁰ Lord Dunsany, *The Book of...*, p. 108.

¹¹ Lord Dunsany, *A Dreamer's Tales*, pp. 144-167.

The story opens with the description of the court in Arn, where once again nature and human craft interweave: the blue ceiling of the hall is lighted every night with candles, and sometimes a cloud enters from the window and hovers around, while the knights predict future battles from the shapes it assumes. The disposition of the knights' weapons adorning the walls is a revealing detail of the primacy of beauty and art over more lowly human affairs: it is in fact the harp of the bard Arleon that has the place of honour, higher than the sword of the King and of Gadriol the Leal:

for not only would it cheer his warriors on, but many a time would Arleon of the Harp strike wild amazement into opposing hosts by some rapturous prophecy suddenly shouted out while his hand swept over the roaring strings. Moreover, no war was ever declared till Camorak and his men had listened long to the harp, and were elate with the music and mad against peace. Once Arleon, for the sake of a rhyme, had made war upon Estabonn; and an evil king was overthrown, and honour and glory won; from such queer motives does good sometimes accrue.¹²

In the fantasy world of Dunsany it is not political or military calculation that moves warriors to action, but the beauty of music, the art of the poet, which the author deems to be of higher order.

The story of King Camorak also introduces the second aspect of Dunsanian kingship: that of an impossible desire which transgresses higher laws. During his feast, Camorak orders a soothsayer to prophesy. The diviner, who "sat among the people of the Weald and had no place of honour, for Camorak and his men had no fear of Fate"¹³, foretells that the king will never come to the City of Carcassonne. Camorak immediately orders that Arleon the bard sing of the fabled city, which he does, inspiring the listening warriors to their last expedition. The beauty of the city, transpiring through the verses of the bard, is once again the spur to the heroic action. With the themes of Fate and prophecy, common in Germanic sagas and chivalric romances, Dunsany intertwines the classical Greek concept of *hubris*. The king and his men, haughty among their trophies, become overconfident and set themselves against Fate:

"We go to war with Fate, who has doomed that I shall not come to Carcassonne. And if we turn aside but one of the dooms of Fate, then the whole future of the world is ours, and the future that Fate has ordered is like the dry course of an averted river. But if such men as we, such resolute conquerors, cannot prevent

¹² Lord Dunsany, *A Dreamer's...*, p. 147.

¹³ Lord Dunsany, *A Dreamer's...*, p. 148.

one doom that Fate has planned, then is the race of man enslaved for ever to do its petty and allotted task.”¹⁴

If we were to identify a “foundation myth” for the story of Carcassonne within Dunsany’s production, that would be “In the Land of Time”, a tale from his second book, *Time and the Gods*¹⁵. King Karnith Zo has inherited the splendid kingdom of Alatta and three powerful armies with which he might extend the glory of its empire. Yet, ascending to the throne he has a revealing experience, recalling that of Siddhārtha Gautama, the Buddha¹⁶. He contemplates the ruins of a crumbled temple where the now forgotten gods of Old were once worshipped, he meets a man furrowed by wrinkles and crippled by old age, and finally he witnesses a funeral procession. King Karnith Zo, who has never seen anything like that before, learns from his prophets and councillors that “Time has done this”¹⁷ and takes the most daring resolution. The speech by which the king addresses his soldiers would be echoed in the words of Camorak:

“I will not go down clad with murder to be King over other lands. [...] I will not desolate homes to rule over an orphaned land and a land widowed. But I will lead you against the pledged enemy of Alatta who shall crumble the towers of Zoon and hath gone far to overthrow our gods. [...] he leers at all the peoples of the earth and mocks their gods and covets their builded cities. Therefore we will go forth and conquer Time and save the gods of Alatta from his clutch, and coming back victorious shall find that Death is gone and age and illness departed, and here we shall live for ever by the golden eaves of Zoon, while the bees hum among unruined gables and never crumbling towers. There shall be neither fading nor forgetting, nor ever dying nor sorrow, when we shall have freed the people and pleasant fields of the earth from inexorable Time.”¹⁸

In this case, it is not pride, but altruism and pity for his subjects that moves Karnit Zo to action. Yet this extremely human desire to force the limits of his own condition is once again an act of trespassing. The enterprise is doomed to fail.

Transgression against the divine laws is the sin of many kings, like the Nehemoth of Babbulkund. Different biblical reminiscences are interwoven in “The Fall of Babbulkund”, as the reader learns that the prophet of

¹⁴ Lord Dunsany, *A Dreamer's...*, p. 155.

¹⁵ Lord Dunsany, *Time and the Gods*, London 1906, pp. 97-108.

¹⁶ For this similitude, and an analysis of the story, see, William F. Touponce, *Lord Dunsany, H.P. Lovecraft and Ray Bradbury. Spectral Journeys...*, p. 18.

¹⁷ Lord Dunsany, *Time and...*, p. 98.

¹⁸ Lord Dunsany, *Time and...*, pp. 100-101.

a monotheistic religion has been sent by God to prophesy against the city and its haughty sovereign¹⁹. The existence of the beautiful city, which “deemeth herself to be the middle of Earth”²⁰ is itself an act of *hubris* and defiance against the divine and natural order: “even the stars of God go envious of her beauty. She is all white, yet with streaks of pink that pass through her streets and houses like flames in the white mind of a sculptor, like desire in Paradise”²¹. It came into being from violence inflicted upon the territory, for its creators “cut the mountain into towers and terraces. They destroyed one of the hills of God, but they made Babbulkund”²². The prophet sent by God to condemn the city acknowledges its sins, yet relents that such beauty shall cease to exist: “very beautiful she is, but proud; and the Lord the God of my people hath seen her in her pride, and looking towards her hath seen the prayers of Nehemoth going up to the abomination Annolith and all the people following after Voth. She is very beautiful, Babbulkund; alas that I may not bless her.”²³

As the tale proceeds towards its epilogue, Nehemoth commits a sacrilegious act. He is visited by “unkingly dreams of doom”²⁴ and one of his court prophets dares to interpret them, explaining they portend the imminent destruction of the city. Refusing to accept the evidence of fate, the king singlehandedly kills the priest²⁵.

One last act of *hubris* deserving consideration is the one committed by Mr Thomas Shap, the salesman who escaped his monotonous life to make himself “king over all the lands of Wonder”²⁶ in his daydreaming fancies. His contravention, which fits a modern character living in a capitalist society, is

¹⁹ Moses sent to the Pharaoh, Jonah to Nineveh, Isaiah in Jerusalem are some of the most immediate examples. About this story, its prophets and the splendour and downfall of this oriental city, see Andrew Scheil, *Babylon Under Western Eyes*, Toronto, 2016, pp. 226-229. William F. Touponce also focuses on Babbulkund as a symbol of beauty and on its downfall in *Lord Dunsany, H.P. Lovecraft and Ray Bradbury. Spectral Journeys...*, p. 25.

²⁰ Lord Dunsany, *The Sword of...*, p. 41

²¹ Lord Dunsany, *The Sword of...*, p. 62.

²² Lord Dunsany, *The Sword of...*, p. 41.

²³ Lord Dunsany, *The Sword of...*, p. 64.

²⁴ Lord Dunsany, *The Sword of...*, p. 66. Note the use of the adjective, suggesting the imminent unmaking of the royal character.

²⁵ The tale “in Zaccarath”, from *A Dreamer's Tales* can be briefly mentioned as a retelling of “The Fall of Babbulkund”. Here, the sinful royal court, reveling in delights and riches, ignores the warnings of the prophet of doom for the simple reason that nobody knows his language, and they think of him as one of the many artists extolling the praises of the city.

²⁶ Lord Dunsany, *The Book of...*, p. 113.

against a new inescapable force. He does not battle Time, Destiny or Divine Laws, but he sets himself against the rhythms and rules of production: one day, in fact, he forgets the train to work.

The parables of Dunsanian kings end almost inevitably in the unmaking of the sovereigns. What the author has built around his characters, in terms of splendour and magnificence, will be negated. The sovereigns are divested of their role, power and possessions, they are humiliated and defeated. Mr Thomas Shap, who has completely forsaken his duties towards the real world, is shown in a pitiful last scene. The majesty of the crowning ceremony, that Shap is imagining in his estranged fantasy, contrasts with the bitter reality, as the narrator ironically describes it:

Slowly, with music when the trumpets sounded, came up towards him from we know not where, one-hundred-and-twenty archbishops, twenty angels and two archangels, with that terrific crown, the diadem of the Thuls. [...]. Silent, majestic, the king awaited them.

The doctors downstairs were sitting over their supper, the warders softly slipped from room to room, and when in that cosy dormitory of Hanwell they saw the king still standing erect and royal, his face resolute, they came up to him and addressed him:

“Go to bed,” they said—“pretty bed.” So he lay down and soon was fast asleep: the great day was over.²⁷

The familiar, almost infantile language with which the warders address Mr Shap, together with the abrupt shift of setting, reveal the self-delusion of the protagonist. Yet he might still think of himself as a king, albeit one in exile, in a world that does not belong to him. Worse is the fate for those sovereigns that must understand in their full lucidity the extent of their downfall. One battle after the other, king Camorakwill lose his men on the way to fabled Carcassonne, until only himself and Arleonare left, two wizened old men who must admit their defeat.

And Arleon said: “My King, I know no longer the way to Carcassonne.”

And Camorak smiled, as the aged smile, with little cause for mirth, and said: “The years are going by us like huge birds, whom Doom and Destiny and the schemes of God have frightened up out of some old grey marsh. And it may well be that against these no warrior may avail, and that Fate has conquered us, and that our quest has failed.”

²⁷Lord Dunsany, *The Book of...*, p. 114.

And after this they were silent.

Then they drew their swords, and side by side went down into the forest, still seeking Carcassonne.²⁸

Although the king is admitting his failure somehow hesitantly, and he draws his sword in a last ceremonial act, his mirthless smile is a declaration of surrender. The narrator comments: "I think they got not far; for there were deadly marshes in that forest, and gloom that outlasted the nights, and fearful beasts accustomed to its ways. Neither is there any legend, either in verse or among the songs of the people of the fields, of any having come to Carcassonne."²⁹

The defeat of King Karnith Zo is described in even more sorrowful terms. He leads his army in a march as daring as that of Alexander the Great towards the Indus, in the hope of finding and besieging the Castle of Time³⁰. The power of the king will dwindle, since many a soldier deserts the enterprise, deeming it impossible or preferring to settle along the way and live a peaceful, ordinary life. When, at last, the remains of the royal army manage to find the stronghold of the enemy, they try a desperate assault, while Time hurls years, as if they were projectiles, against them. Karnith Zo and his warriors are turned into an army of old men, too weak and aching to fight, and they must retreat to their city of Alatta³¹, only to find that Time, during their absence, has conquered their city and aged their loved ones. The defeat in battle of the king is doubled, as he learns that Time has beaten him in his homeland. Finally, the very kingdom of Karnith Zo will cease to exist. His weakened veterans will be easily overwhelmed by the invading armies of Zeenar. The deeds of the king will only be remembered in the legends of a subject people.

²⁸ Lord Dunsany, *A Dreamer's...*, p. 166.

²⁹ Lord Dunsany, *A Dreamer's...*, p. 167.

³⁰ Dunsany even adds a pseudo-historical detail of the expedition: it "came to the village of Astarma very far to the north. There many of the King's weary soldiers deserted from his armies and settled down in Astarma and married Astartian girls. By these soldiers we have the march of the armies clearly chronicled to the time when they came to Astarma, having been nigh a year upon the march. And the army left that village and the children cheered them as they went up the street, and five miles distant they passed over a ridge of hills and out of sight. Beyond this less is known, but the rest of this chronicle is gathered from the tales that the veterans of the King's armies used to tell in the evenings about the fires in Zoon and remembered afterwards by the men of Zeenar." Lord Dunsany, *Time and...*, pp. 102-103.

³¹ This time the Classical inspiration of the painful journey of a defeated army back to its homeland is that of Xenophon's Anabasis. Joshi also links the cry of joy of the king's army upon seeing their homeland to that of Xenophon's soldiers at the sight of the Black Sea. See S.T. Joshi, *Lord Dunsany...*, p. 20.

Like for Sodom and Gomorrah, a divine punishment erases Babbulkund forever. The sandstorm not only erases the entire city, it also leaves no trace of its sovereign. Through the tale, the character progresses towards a loss of kingly attributes. The daily routine of the king is likened to the journey of the sun through the sky. But it is the sunset that reveals the destiny of the king: "At this hour trouble comes into the face of Nehemoth. Men have heard him muttering at the time of sunset: 'Even I too, even I too.'"³² Nehemoth will experience his own personal "night" when he is visited by ominous dreams of doom. By killing the diviner who interpreted them he reveals a loss of self-control: he is no longer a quasi-divine individual leading an epicurean life of pleasures, and power is slipping from his hands. Like in Herodotus' account of king Cambyses killing the sacred bull Apis and thus marking his own downfall³³, the Nehemoth has lost dominion over himself and over his kingdom. Not even one last redeeming act of dignity, like Camorak's drawing of his sword, graces the end of Nehemoth's life. The real tragedy of the story, in fact, is the fall of the city, while its king is forgotten, even by the narrator.

Yet the epitome of the king's unmaking is probably contained in one of the tales in *Time and the Gods*. King Althazar is "The King that was not"³⁴. He commands that the appearance of the gods be made visible through the beauty of sculpture. Instead of opposing iconism, the gods seem initially pleased in their Olympian vanity. When the sculptures are revealed, though, a catastrophe takes place. The artists have depicted the gods with the face and the beard of their king, possibly in an effort to please him. "These be indeed Pegana's gods"³⁵ the king comments, satisfied, but the gods have another plan. They resent being compared to and substituted by a human being and they devise an unparalleled punishment. They halt the god of death, who was about to smite king Althazar, saying:

"Slay him not, for it is not enough that Althazar shall die, who hath made the faces of the gods to be like the faces of men, but he must not even have ever been."

Then said the gods:

"Spake we of Althazar, a King?"

³² Lord Dunsany, *The Sword of...*, p. 54.

³³ See the *Histories* of Herodotus, book III, chapter XXIX. Chapter XXVI also deals with the almost supernatural disappearance of Cambyses' army, a theme which might be echoed in Dunsany's stories of kings' failed expeditions.

³⁴ Lord Dunsany, *Time and...*, pp. 40-43.

³⁵ Lord Dunsany, *Time and...*, p. 41.

And the gods said:

“Nay, we spake not.” And the gods said:

“Dreamed we of one Althazar?” And the gods said:

“Nay, we dreamed not.”

But in the royal palace of Runazar, Althazar, passing suddenly out of the remembrance of the gods, became no longer a thing that was or had ever been.³⁶

Even more terrible than the *damnatio memoriae* which befell Egyptian pharaoh Akhenaton, the destiny of Althazar is an utter negation of his existence. The priests will invent a legend to explain the presence of a crown and a royal robe in the throne room, and tradition in the land of Runazar will be that there has never been a king.

Finally, I would consider “The Cave of Kai”³⁷, which re-elaborates on the theme of the defeated king on a more optimistic note. King Khanazar, wishing to have some happy days of his childhood back, journeys to the Cave of Kai, followed by camels and elephants laden with treasure, in order to persuade its custodian and be granted at least some hours of his past. When Kai, the supernatural guardian of the cave, scorns his offering and humiliates him, the king returns home grieving. Overcome by the sense of failure, he orders his heralds not to announce him with his solemn royal titles, but as “one greatly wearied who, having accomplished nought, returneth from a quest forlorn”³⁸. In the moment of his defeat though he meets a harper: to the golden strings of his magical instrument there stick like grains of dust little fragments of the past³⁹. Khanazar discovers that, through the power of art, he will not only be able to live again moments of grace of his past, but he will also be remembered by the future generations.

Dunsany’s artistic production revolves around a perpetual search for the idealised beauty, and is often set in the literary mode of Romance, depicting worlds of desires in opposition to the real world. William F. Touponce has discussed Dunsany’s aesthetics, his interest in the natural and the artistic beauty,

³⁶ Lord Dunsany, *Time and...*, p. 42.

³⁷ Lord Dunsany, *Time and...*, pp. 43-51. The story is also mentioned by William F. Touponce, *Lord Dunsany, H.P. Lovecraft and Ray Bradbury...*, p. 18.

³⁸ Lord Dunsany, *Time and...*, p. 48.

³⁹ The harpist comforting the king’s sorrows evokes biblical episode of David playing the harp for king Samuel, tormented by grief. See 1 Samuel 16:23. King James’ version of the Bible is also a clear linguistic influence for Dunsany’s style (see Mark Amory, *Biography of Lord Dunsany*, p. 16).

and how his fantasy literature has been a way to uphold such forms of beauty in a changing world, a world that was being won over by industrialization, urbanization and new modes of poetic expression⁴⁰. Strongly perceiving the contradictions of modernity, Dunsany strove to preserve genuine experiences of beauty through the poetic form. The themes of longing for the inexpressible, of an impossible reconciliation with nature and with past experiences were fundamental to him. Like for much of fantasy fiction, in Dunsany's writing it is possible to find both the desire to subvert the present with alternative points of view and a nostalgia for the past, for a sense of completeness, a desire for an uncompromised experience of life, a tension towards the unexpressed.

These different motifs and themes clearly emerge in Dunsany's king characters. In their quest to force the limits of existence, to create and preserve an imperiled beauty, to experience the joy of the past, to transcend mundanity, the kings of Dunsany's narratives come to embody the contradiction and the desires of the human condition. Dunsanian kings can experience refined forms of beauty that would be unattainable to the ordinary mortal, yet they too strive for something beyond their condition. The higher status of a king serves the literary purpose of making his downfall even more dramatic, to the point that his ruin assumes the traits of a sublime catastrophe. The defeat of kings is the epiphany of their own humanity and also the event that gives the actual measure of their greatness, of how powerful their desire has been.

"The Dream of King Karna-Vootra", a short prose poem from *Fifty-One Tales*, sums up many of the *topoi* discussed here in one of the most delicate and touching of Dunsany's creations. The opening presents the king in all his attributes of absolute power:

King Karna-Vootra sitting on his throne commanding all things said: "I very clearly saw last night the queenly Vava-Nyria. Though partly she was hidden by great clouds that swept continually by her, rolling over and over, yet her face was unhidden and shone, being full of moonlight."⁴¹

The sovereign proceeds to relate his vision of the previous night. He invites the Queen Vava-Nyria to walk with him "by the great pools in many-gardened, beautiful Istrakhan where the lilies float that give delectable dreams"⁴², and to cross other beautiful lands of wonder and desire. "Do this and I will send

⁴⁰ For the concept summarized in this paragraph see: William F. Touponce, *Lord Dunsany, H.P. Lovecraft and Ray Bradbury...*

⁴¹ Lord Dunsany, *Fifty-One Tales*, Boston 1919, p. 58.

⁴² Lord Dunsany, *Fifty-One...*, p. 58.

heralds far from here with tidings of thy beauty”⁴³, promises the king, describing the remote corners of the world they will reach. The story closes with the king’s last invitation to his beloved and with an astonishing revelation:

“Come with me even now for it is Spring.”

“And as I said this she faintly yet perceptibly shook her head. And it was only then I remembered my youth was gone, and she dead forty years.”⁴⁴

With a single sentence Dunsany destroys the world he created through his artful use of language, he humbles his protagonist to a powerless man and renders the sense of absolute distance created by time and death. Yet, by his tale, Dunsany has also shown the power of memory, dreams and poetry. Divested of their role, the kings are revealed as recipients of the most typically human desires. All the readers are invited to abandon the ordinariness of their existence, the norms and constrictions dictated by their daily life, and to embrace their longing for beauty, for an authentic and fulfilling experience of life.

To conclude, a quotation from Dunsany’s first work, *The Gods of Pegāna*, clearly exemplifies how the power of dream, which for Dunsany is the power of poetry and literature to express the inexpressible, can put kings and readers on the same level. The equation between the king and the reader becomes complete, as they both experience beauty through their imagination.

Yoharneth-Lahai is the god of little dreams and fancies.

All night he sendeth little dreams out of Pegāna to please the people of Earth.

He sendeth little dreams to the poor man and to The King.

He is so busy to send his dreams to all before the night be ended that oft he forgetteth which be the poor man and which be The King.⁴⁵

⁴³ Lord Dunsany, *Fifty-One...*, p. 59.

⁴⁴ Lord Dunsany, *Fifty-One...*, p. 61.

⁴⁵ Lord Dunsany, *The Gods of Pegāna*, Boston 1916, p. 28.

Bibliography

- Amory, Mark, *Biography of Lord Dunsany*, London, Collins, 1972.
- Beloe, William, (ed. & trad.), *Herodotus*, London, Leigh and S. Southey, 1806.
- House-Thomas, Alyssa, "The Wondrous Orientalism of Lord Dunsany: Traditional and Non-traditional Orientalist Narratives in The Book of Wonder and Tales of Wonder", *Mythlore* 31, 1/2, 2012, pp. 85-103.
- Joshi, Sunand Tryambak, *Lord Dunsany: Master of the Anglo-Irish Imagination*, Westport, CT, Greenwood Press, 1995.
- Idem (ed.), *Critical Essays on Lord Dunsany*, Lanham, Scarecrow Press, 2013.
- Idem, Schweitzer, Darrell, *Lord Dunsany: a Comprehensive Bibliography*, Lanham, The Scarecrow Press, 2014.
- Maume, Patrick, "Dreams of Empire, Empire of Dreams, Lord Dunsany Plays the Game", *New Hibernia Review* 13, n. 4, 2009.
- Plunkett, Edward John Moreton Drax, *Lord Dunsany, Time and the Gods*, London, William Heinemann, 1906.
- Idem, *The Sword of Welleran and Other Stories*, London, George Allen & Sons, 1908.
- Idem, *A Dreamer's Tales*, Boston, J.W. Luce & Company, 1910.
- Idem, *The Book of Wonder*, Boston, J.W. Luce & Company, 1915.
- Idem, *The Gods of Pegāna*, Boston, J.W. Luce and Company, 1916.
- Idem, *The Last Book of Wonder*, Boston, J.W. Luce and Company, 1916.
- Idem, *Fifty-One Tales*, Boston, Little, Brown and Company, 1919.
- Idem, *The Chronicles of Rodriguez*, London & New York, G.P. Putnam's Sons, 1922.
- Idem, *The King of Elfland's Daughter*, London & New York, G.P. Putnam's Sons, 1924.
- Sheley, Erin L., "Reciprocal Colonization in the Irish Fairy Tales of Lord Dunsany", *Mythlore*, n.31,1/2, 2012, pp. 105-118.
- Touponce, William F., *Lord Dunsany, H.P. Lovecraft and Ray Bradbury. Spectral Journeys*, Lanham, The Scarecrow Press, 2013.

Abstract

The Irish baron Lord Dunsany (1878-1957) is credited as one of the first fantasy authors of the twentieth century and one of the main influences for the subsequent generations of fantasy authors, including J.R.R. Tolkien. An Anglo-Irish aristocrat and supporter of the British Monarchy, he lived in a time of dramatic political and social changes. Dunsany's works revolve around the perpetual search for idealised beauty, and is often set in the literary mode of romance, depicting worlds of desires in opposition to the real world. In his stories, the figures of kings, inspired by the Biblical and Classical narratives, play the roles of both creators of beauty and seekers of beauty, but are almost always inescapably doomed to fail in their quest. This contribution takes into account some of the literary and historical models echoed by Lord Dunsany's royal characters. It proposes a reading of the exiled and powerless kings in Dunsany's works as a reflection of the human desire for the ideal beauty, at the same time implying the impossibility to attain it.

Keywords: Lord Dunsany, Beauty, Romance, Fantasy, Classical and Biblical models

Streszczenie

Irlandzki baron Lord Dunsany (1878-1957) uważany jest nie tylko za jednego z pierwszych autorów fantasy w XX wieku, ale również za jedno z głównych źródeł inspiracji dla kolejnych pokoleń pisarzy tego gatunku, w tym m.in. J.R.R. Tolkiena. Anglo-irlandzki arystokrata oraz zwolennik monarchii brytyjskiej żył w czasach dramatycznych zmian politycznych i społecznych. Jego twórczość koncentruje się wokół motywu nieustannego poszukiwania wyidealizowanego piękna. Często przybiera ona również formę romansu, przedstawiając światy pragnień niejako w opozycji do świata realnego. Będąc pod wyraźnym wpływem tekstów biblijnych i klasycznych, postacie władców w dziełach Dunsany'ego odgrywają role zarówno twórców piękna, jak i jego poszukiwaczy. Niemal zawsze są oni jednakże skazani na porażkę w swoich poszukiwaniach. Niniejszy artykuł jest próbą interpretacji niektórych modeli literackich oraz historycznych zobrazowanych w królewskich postaciach stworzonych przez Dunsany'ego. Stanowi on również próbę odczytania motywu wygnanego władcy jako symbolu ludzkiego pragnienia idealnego piękna, równocześnie sygnalizując niemożność jego osiągnięcia.

Słowa kluczowe: Lord Dunsany, Piękno, Romans, Fantazja, Modele klasyczne i biblijne.

Marta Bogusławska-Tafelska¹
Wydział Nauk Społecznych i Humanistycznych,
Państwowa Wyższa Szkoła Informatyki i Przedsiębiorczości w Łomży

A science of consciousness and a culture of consciousness. Paradigmatic remarks

Introduction

While considering the general theme of ‘crisis’ organising the present volume, in this paper we will not focus on the concept itself; rather, we will direct our attention to two pathways forward, i.e. towards the culture of consciousness², and the science of consciousness³. The organising hypothesis in this study has it that when we consider the concept (or rather the multifarious process) of ‘crisis’ on various layers of analysis, it seems essential to include the paradigmatic analysis into the discussion. Hence, to begin with, we explain the two basic senses of the term/concept. Later, we move to comparing and contrasting the two paradigms, the Newtonian/materialistic paradigm and the post-Newtonian/holistic paradigm; the comparison will allow a broader and more complex look at what ‘crisis’ is and what function it serves in the scheme of life systems and processes in the Earth ecosystem today.

Paradigms

The idea of a paradigm was formally introduced into the scientific theory by the philosopher of science Thomas Kuhn⁴, and before Kuhn ingeniously anticipated by another philosopher Ludwick Fleck⁵. A concept of paradigm can be analysed on two planes. First, in the scientific domain, ‘a paradigm’ is a structured collection of ontological, epistemological and methodological assumptions about reality⁶. Paradigms are macro frames within which scientists proceed with

¹ E-mail: martabt@ibnet.pl.

² H. Walach, *Criticisms of transpersonal psychology and beyond – the future of transpersonal psychology: A science of culture and consciousness*, ‘The Wiley Blackwell Handbook of transpersonal psychology’, Chichester 2015, pp. 62-87.

³ H. Walach, 2015, *Criticisms...*

⁴ T. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago 1955.

⁵ cf. recent releases of Fleck’s texts: 2007a; 2007b; 2007c.

⁶ M.Q. Patton, *Qualitative research and evaluation methods*, London/New Delhi 2002; Cuba w Sale J., Lohfeld L., Brasil K., *Revisiting the quantitative-qualitative debate:*

their scholarly activity. Within paradigms, scientists build their theories, models and definitions of processes and structures they observe.

Another plane of reference to look at ‘a paradigm’ is the ontological nature of life systems on Earth. In this sense, a paradigm can be understood as the macro frames within which we perceive life, make sense of the reality around us, and communicate with it and within it, while living our lives⁷. A paradigm is such a basal plane of reference that humans do not normally think about it or realize its existence. Hence, it requires some effort on the part of a person, or a scholar, to actually realise the paradigmatic frames he/she is functioning within.

In the Western cultural zone, we have been doing science within the Newtonian paradigm, which started with the rise of the scientific disciplines in the late Middle Ages. At the onset of the 20th c., particularly since Einstein’s relativistic theory proposals in 1905 (wave-particle duality- starting quantum physics) a shift has been happening in the Western sciences from the Newtonian paradigm to the post-Newtonian paradigm. S. Grof validates our observations about the changing period we have been in when he talks about ‘a paradigm shift currently occurring in Western science’⁸. Similarly, Hartelius (et al)⁹ talks about a paradigmatic revolution which is happening now and which ‘is brewing within transpersonalism, ecopsychology, somatic psychology, feminism, alternative medicine and a hundred other disciplines’. The paradigmatic shift has been observed across disciplines and research fields. As this change of reference plane is very difficult to accept and even more difficult to implement in one’s behavioral and thought models, for the time being the post-Newtonian paradigm is not yet acknowledged by the mainstream sciences. So far, it has been explored and tested by individual scholars here and there, across Western scientific disciplines and research topics.

implications for mixed – methods research, “Quality and Quantity”, 2002, Vol. 36, pp. 43-53; S.K. Cibangu, *Paradigms, methodologies, and methods*, “Library and Information Science Research”, 2010, vol. 32, pp. 177-178.

⁷ see M. Bogusławska-Tafelska, *Ecolinguistics...*; M. Bogusławska-Tafelska, *Towards...*

⁸ S. Grof, *Revision and re-enchantment of psychology: legacy from half a century of consciousness research*, [in:] H.L. Friedman, G. Hartelius (eds.), *The Wiley Blackwell Handbook of transpersonal psychology*, Chichester 2015, p. 117.

⁹ G. Hartelius, H.L. Friedman, J.D. Pappas, *The calling to a spiritual psychology*, [in:] Friedman H.L., Hartelius G. (eds.), *The Wiley Blackwell Handbook of transpersonal psychology*, Chichester 2015, p. 56.

Paradigms and thinking styles in science

The cognitive filters humans have in-between themselves and the perceived reality are threefold: (i) the mind (being the cognitive representation), (ii) the senses and (iii) language¹⁰. These filters help hold our paradigm in place. Metaphorically thinking, a paradigm is a person's / a group's game board to play out life, where language helps to rationalize and verbalise the rules of the game.

As the paradigm is the organic and primary basis on which we build our individual and collective mental representations (that is, individual minds of humans, and collective minds – cultures), it becomes a very difficult task to identify our own paradigm and to realise its relative nature. It tends to be a problem to actually look at the paradigm and see its presumptions when a person looking is embedded in it. What is essential to understand, **a paradigm is a reference frame – not an absolute truth or a scientific fact. As such, it needs to be consciously acknowledged by the scientist and treated as another research parameter.** Ludwik Fleck, one of the most prominent Polish philosophers of science, writes about a scientific fact being a product of culture¹¹. The scholar was analysing the nature of a scientific fact in the context of the scientific community and collectively agreed upon thought models. It is vital to notice that the paradigm validates the models and thinking styles executed within its frames, which, in turn, validate the paradigm they are originate from. This circular process maybe would not be negative in itself, was it not excluding a lot of life stuff out of the picture and denying as non-existent life phenomena which do not fit the paradigm. In practice, this is exactly what happens. And, this is the outset of the process of 'crisis'. Hence, a crisis can be seen as a phase when humans start to feel and experience the limits and tightness of an existing paradigm. We discuss this problem further in the section 4 of the present study.

¹⁰ P. Mühlhäusler, *Language of environment. Environment of language*, London 2003, p. 60; M. Bogusławska-Tafelska, *Towards the extended educational paradigm: how to design mindful education in Poland?*, [in:] J. Kamionowski, N. Malenko (eds.), *Towards Better Language Teaching: Methodological Concerns / Using Cultural and Literary Studies. (Lepsze nauczanie języków obcych: kwestie metodyczne / wykorzystanie wiedzy o kulturze i literaturze)*, 2015 Łomża, pp. 11-26; M. Bogusławska-Tafelska, *Ecolinguistics. Communication processes at the seam of life*, Frankfurt am Main 2016.

¹¹ S. Werner, C. Zittel, F. Schmaltz. (eds.), *Ludwik Fleck. Style myślowe i fakty*, Warszawa 2007.

So, paradigms include the absolute presuppositions which are not verifiable within the paradigm itself. As H. Walach and N. von Stillfried point out¹², any formal system, also the Newtonian paradigm we are embedded in the Western world,(...) no matter how logically consistent internally, will need to be based on at least one, usually more, assumptions that cannot be proven using the formal system itself. The meta-frameworks we adopt and live in – are socially and culturally determined. We do not see here ‘objectivism’ in scientific facts however undisputable they are seen to be.

As we can notice, we as humans and we as scholars adopt our paradigmatic frames and our scientific facts organically and rather automatically, without considering their relative value and without considering alternative options.

The importance of the complex social, political and professional networks scientists are part of is described brilliantly by the actor-network-theory put forward by Bruno Latour and others, based on their empirical work (Latour, 1999; Latour & Bastide, 1986). From these analyses of recent scientific work in different areas as of research emerges the picture of scientists interacting with colleagues, other human and non-human participants of the scientific enterprise, political and societal stakeholders, interest groups and funders. A scientific fact and the respective theories describing it are not a simple description of a reality out there, but a highly constructive process which results from the interaction of scientists with each other, the world and society at large. Hence, what part of our world is attended to is determined by the interest of groups and individuals in power, such as economic and political forces (Habermas, 1973), by competition for limited funds and social processes of communication within the scientific community and towards society¹³.

E. Hutchins¹⁴ looks at the reasons why scholars are reluctant to consider non-mainstream approaches:

‘(...) the distribution of knowledge in a community constrains technology. If everyone already knows how to do something with a particular technology, an attempt to change or replace that technology may meet resistance because learning is expensive’.

¹² H. Walach, N. von Stillfried, *Generalised Quantum Theory – Basic Idea and General Intuition: a Background Story and Overview*, "Axiomathes", vol. 21, 2011, s. 185-209.

¹³ H. Walach, S. Schmidt, *Repairing Plato's Life Boat with Ockham's Razor*, "Journal of Consciousness Studies", No. 2, 2005, p. 53.

¹⁴ E. Hutchins, *Cognitive Artifacts, The MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences*, Cambridge/Massachusetts 2001, p. 127.

The cost here means:

- (i) money used to update technology, i.e. cognitive artefacts like tools, equipment, strategies.
- (ii) but maybe first of all the cost refers to one's psychological and emotional turmoil; when we have constructed our selves within a certain technological / material setting – leaving this and moving to a new technological setting is difficult.
- (iii) a person's energetic resources.

R.A. Shweder says that a community's cultural conception of things will usually include some vision of the proper ends of life; of proper values; of proper ways to speak; of proper ways to discipline children; of educational goals (...) and so forth. Shweder talks about the 'ends of life' – which we can equate with our paradigmatic frames/boundaries¹⁵.

The Newtonian paradigm vs. the post-Newtonian/holistic paradigm

In order to describe the proposal of a culture of consciousness, we need a basic awareness of the holistic/post-Newtonian paradigm, on which the idea of a culture of consciousness is founded. In order to delineate the holistic paradigm, we will contrast it with the dominating, mainstream materialistic-reductionist Newtonian paradigm.

The Newtonian paradigm – a brief characterisation

The Newtonian paradigm, in which we live and do science in the Western cultural zone, is characterised by the classical thinking¹⁶.

In classical thinking, the reality we live in has the subsequent internal nature and is governed by the following presumptions:

1. its structure is **materialistic** and **atomistic** (i.e. constructed out of separate elements such as atoms, molecules, physical parts);
2. **deterministic** (we can predict their behaviour using proper algorithms and linear, cause-effect thinking);
3. **dualistic** (our world is composed out of two types of substance: the mental substance, and the tangible, detectable by the senses material substance); the material structure can be scrutinized scientifically; mental substance, if ever, can be hypothesized about by philosophers;

¹⁵ R.A. Shweder, *Cultural psychology, The MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences*, Cambridge/Massachusetts, p. 212.

¹⁶ M. Bogusławska-Tafelska, *Towards...* ; M. Bogusławska-Tafelska, *Ecolinguistics...*

4. **reductionist** in the sense of thinking and research heuristics having it that complex systems are analyzable through the process of breaking them down to simple constituent elements;
5. **local**, in the sense of all material objects being related to each other by means of material signals within the framework of the speed of light¹⁷;
6. **binary logic**¹⁸ according to which only one solution or description of a phenomenon is correct, the other options must be wrong.

The post-Newtonian/holistic paradigm- a brief characterisation

According to non-classical thinking in the post-Newtonian/holistic paradigm:

- a. **entanglement** is the basic ontology of reality we live in, with another class of relations between objects named **non-local relations**; there are effects but no classical cause; as Walach writes: ‘entanglement refers to the correlated behaviour of elements of a system without interchange of energy or matter (...)’¹⁹;
- b. hence, there is **complementarity** between global and local variables; there are two planes of analysis, the material and quantum; though mutually exclusive, both are necessary to describe the totality of the system; while on the material, Newtonian plane there may be an illusion of separateness, binary oppositions, objectiveness, etc. In the underlying, micro-plane of life processes the post-Newtonian models describe a rather different system;
- c. **holism/unity** of all life processes, indeterminism and an energy-based nature of the world, with matter being some form of condensed, slowed down, or ‘frozen’ energy; living systems lose their rigid boundaries, being analysed in context of other living systems; the connection between them is maintained yet there may be no physical cause for it;
- d. the intracellular mechanisms (i.e. Penrose talks about the cell’s microtubules²⁰ being **the meeting ground** of matter and the non-material reality of the field of consciousness/primary substance of all-that-is; this meeting point allows the human system (body and self) to be linked to the pulsating, **multidimensional grid of all life processes**,

¹⁷ cf. Ibid.

¹⁸ H. Walach, N. von Stillfried, *Generalised...*, p. 190.

¹⁹ H. Walach, *Generalised entanglement: a new theoretical model for understanding the effects of complementary and alternative medicine*, “Journal for Alternative and Complementary Medicine”, vol. 11. no. 3, 2005, pp. 554.

²⁰ R. Penrose, *Shadows of the mind*, London 2005.

again both material and non-material; in the post-Newtonian model of reality the mind-body dilemma finds its reconciliation²¹.

The paradigmatic shift as an evolutionary, awaited effect of ‘crisis’

Scientific progress is achieved not only by continuous accumulation of knowledge but also by paradigm shifts. These shifts are often necessitated by anomalous findings that cannot be incorporated in accepted models²².

H. Walach points out that humans perceive what they have a theory for (...). Cognitive science talks about the mental mechanism of expectation structures which nicely explains the idea²³. Expectation structures are cognitive mechanisms that filter the experience and suppress the perception of deviations from this expectation.

However, when deviation from the expectation becomes strong enough, it causes internal cognitive-emotional tensions, brings a growing state of inner conflict²⁴. A crisis builds up. So, the paradigm remains stable only until the time in which the number of unexplainable anomalies remains unsubstantial. After that, through crisis and inner conflict, a paradigm shift occurs, internally, intrapersonally, and later also interpersonally and collectively.

The culture of consciousness and the science of consciousness

The proposed way out is as follows: raising one’s awareness and understanding of the unfolding of these processes. Once we know how we are structured and functioning cognitively, emotionally, socially and systemically (the systems theory) – we are able to smoothly move forward, leave one paradigmatic plane (which has become too reductionist and tight) and enter another, where the deviations from the old models can be addressed and explored. When we address the inner personal and social tensions and conflicts from the expanded perspective of a holistic paradigm, the Ockham’s razor will not be needed to reduce overgrown and overintellectualised scientific outcome which has accumulated out of the intellectual and scholarly digging the Newtonian

²¹ see. M. Bogusławska-Tafelska, *Ecolinguistics...*; M. Bogusławska-Tafelska, *Towards...*

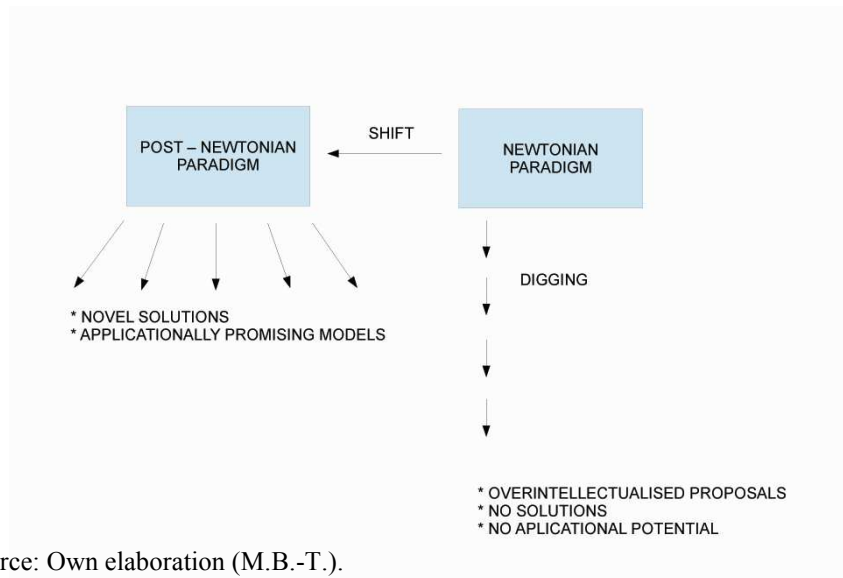
²² H. Walach, S. Schmidt, *Repairing Plato’s Life Boat with Ockham’s Razor*, “Journal of Consciousness Studies”, No. 2, 2005, p. 52.

²³ W. Lörcher, *Translation performance, translation process and translation strategies. A psycholinguistic investigation*, Tübingen 1991.

²⁴ F. Goli, *Biosemiotic medicine. Healing in the world of meaning*, Dordrecht 2016; T. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago 1955; B.A. Woodcock, *The Scientific Method as Myth and Ideal*, “Science and Education”, Vol. 23, 2014, pp. 2069-2093.

paradigm (see Diagram 1 below). In the expanded paradigm, the fresh and relatively simple ways forward will emerge easily. There will still be work to do on the part of scholars and intellectuals, but the impression of being stuck and ineffective will disappear in the face of a dynamic scientific progress we predict will be incited.

Diagram 1. A paradigm shift and its benefits for the applied sciences

Source: Own elaboration (M.B.-T.).

Moreover, the currently observed wave of crises in social, educational, political structures, in the environmental domain worldwide, or in the lives of individuals, is pushing through a more expanded, holistic paradigm to become our reference platform instead of a narrow and constricting materialistic, Cartesian-Darwinian framework we use today. We as humans and scientists are pushed today to re-think our sets of 'interpretational and reactional rules' to follow while being in and acting in the world, as well as doing research in the world of academia. To illustrate this point, the research fields of ecopsychology or ecolinguistics²⁵ emerged out of this realisation. The post-Newtonian paradigm is visible in such proposals as the one following:

(...) both human and nature are expressions of the same ground of being. An understanding of the unitive or nondual states and practices for developing this

²⁵ see M. Bogusławska-Tafelska, *Ecolinguistics...*; M. Bogusławska-Tafelska, *Towards...*

understanding is thus the foundation for an effective integration of transpersonal psychology and ecopsychology²⁶.

One can notice that ecological concepts, perspectives and the ecological 'ethos' are very agreeable with the philosophy of the post-Newtonian paradigm. The set of ecological metaphors seems well-adjusted to do the research and create a discourse within the upcoming holistic/post-Newtonian paradigm; ecological metaphor seems useful because it does not have the heavy ideological or denominational load to it.

When thinking about the science of consciousness as a proposed way forward for the contemporary Western science, there are two aspects to consider:

1. science where scholars accept the newest data about the complementary, co-primary status of the material layers and non-material layers of reality. Hence, accept the alternative and seriously investigate the holistic paradigm as a theoretical frame for their research.
2. science where scholars participate in discussion, cooperate, and respect each other's contribution, following the general precept of there being no binary right – wrong proposals, but rather a field of potentially acceptable points of view. We would like to consider science as a social enterprise where scholars recognise not only their ego-profiles (useful as they are in this type of social activeness), but also their ecosystemic selves, interconnected and transpersonally functioning and communicating within the scheme of living systems. When one looks closer at the basic assumptions of the expanded holistic paradigm, one realises that competing for space, resources and power, in the scientific domain and outside it, does not actually serve the purpose for individual and collective development and well-being. The emerging science of consciousness has it that cooperation and positive, supportive communication are the basal processes of success in living systems on different levels: from micro (intracellular) to macro (societal, communal) level.

Another scholarly and applicational advantage that the holistic paradigm opens for us is the deep and compound, yet very spontaneous and organic attitude of ethical and humanistic standpoint. When one studies the recent outcome of physics, epigenetics, new biology, biosemiotics or the ecolinguistic proposals modelling the communication process, one immediately becomes aware of

²⁶ J.V. Davis, J.M. Canty, *Ecopsychology and transpersonal psychology*, [w:] *The Wiley Blackwell handbook of transpersonal psychology*, Chichester 2015, p. 601.

being interconnected with all living systems; all men, animals, plants, or other life forms around. One starts to notice the illusion of the boundary of one's skin, the illusion of the boundaries of one's ego. Hence, the holistic paradigm does one important task: it takes the ethical aspects of one's life out of the sphere of philosophy or religion into the domain of the unbiased, non-ideological scientific and intellectual practice. Being ethical is no longer a theme of a teacher's or priest's teaching; it becomes a very natural, personal realization coming from being well-educated in the recent knowledge of the world; of being familiar with the current scientific findings concerning life systems. The academic and scholarly communities, who suffer today from ego-based or narcissistic behaviours, will be the first to open for this new wave of humanistic/holistic model of life. It is scholars and academics who are first confronted with the fresh scientific findings and data, leading our awareness from the Cartesian-Darwinian world of fight and competition into the cooperation-based, unity-based global village of the Earth ecosystem.

Bibliography

Bogusławska-Tafelska, M., *Towards the extended educational paradigm: how to design mindful education in Poland?*, [w:] Kamionowski J., Malenko N. (eds.), *Towards Better Language Teaching: Methodological Concerns / Using Cultural and Literary Studies* (Lepsze nauczanie języków obcych: kwestie metodyczne / wykorzystanie wiedzy o kulturze i literaturze), Łomża 2015, pp. 11-26.

Bogusławska-Tafelska, M., *Ecolinguistics. Communication processes at the seam of life*, Frankfurt am Main 2016.

Bogusławska-Tafelska, M., Haładewicz-Grzelak M. (eds.), *Communication as a life process. Beyond human cognition*, Newcastle upon Tyne 2017.

Bogusławska-Tafelska, M., *Towards an ecology of language, communication and the mind*. Frankfurt am Main 2013.

Cibangu, S.K., *Paradigms, methodologies, and methods*, "Library and Information Science Research", vol. 32, 2010, pp. 177-178.

Davis, J.V. Canty J.M., *Ecopsychology and transpersonal psychology*, *The Wiley Blackwell Handbook of transpersonal psychology*, Chichester 2015, pp. 597-611.

Fleck, L., *O obserwacji naukowej i postrzeganiu w ogóle*, Werner S., Zittla C., Schmaltz F. (eds.), "Style myślowe i fakty", Warszawa 2007c [1935], pp. 113-147.

- Fleck, L., *Problemy naukoznawstwa*, Werner S., Zittla C., Schmaltz F. (eds.), „Style myślowe i fakty”, Warszawa 2007 b. [1946], pp. 148-162.
- Fleck, L., *O kryzysie rzeczywistości*, Werner S., Zittla C., Schmaltz F. (eds.), „Style myślowe i fakty”, Warszawa 2007a [1929], pp. 55-65.
- Friedman, H.L., G. Hartelius (eds.), *The Wiley Blackwell Handbook of transpersonal psychology*, Chichester 2015.
- Goli, F., *Biosemiotic medicine. Healing in the world of meaning*, Dordrecht 2016.
- Grof, S., *Revision and re-enchantment of psychology: legacy from half a century of consciousness research*, [in:] Friedman, H.L., G. Hartelius (eds.), *The Wiley Blackwell Handbook of transpersonal psychology*, Chichester 2015, pp.91-120.
- Hartelius, G., Friedman, H.L., James D. Pappas, *The calling to a spiritual psychology*, [in:] Friedman, H.L., G. Hartelius (eds.), *The Wiley Blackwell Handbook of transpersonal psychology*, Chichester 2015, pp. 44-61.
- Hutchins, E., *Cognitive Artifacts*, *The MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences*, Cambridge/Massachusetts 2001, pp. 126-127.
- Kuhn, T., *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago 1955.
- Lörscher, W., *Translation performance, translation process and translation strategies. A psycholinguistic investigation*, Tübingen 1991.
- Mühlhäusler, P., *Language of environment. Environment of language*, London 2003.
- Patton, M.Q., *Qualitative research and evaluation methods*, London/New Delhi 2002.
- Penrose, R., *Shadows of the mind*, London 2005.
- Plotnitsky, A., *The unthinkable: nonclassical theory, the unconscious mind and the quantum brain*, [in:] Globus, G.G., Pribram, K.H., G. Vitiello (eds.), *Brain and being. At the boundary between science, philosophy, language and arts*, Amsterdam/Philadelphia 2004, pp. 29-45.
- Sale, J., Lohfeld, L., Brasil, K., *Revisiting the quantitative-qualitative debate: implications for mixed – methods research*, “Quality and Quantity”, Vol. 36, 2002, pp. 43-53.
- Schmidt, S., H. Walach (eds.), *Meditation – neuroscientific approaches and philosophical implications*, Dordrecht 2014.

Shweder, R.A., *Cultural psychology*, *The MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences*, Cambridge/Massachusetts 2001.

Vitiello, G., *My double mind*, Amsterdam/Philadelphia 2001.

von Bertalanffy, L., *General systems theory*, New York 1968.

Walach, H., *Generalised entanglement: a new theoretical model for understanding the effects of complementary and alternative medicine*, "Journal for Alternative and Complementary Medicine", Vol. 11. No. 3, 2005, pp. 549-559.

Walach, H., *Criticisms of transpersonal psychology and beyond – the future of transpersonal psychology: A science of culture and consciousness*, [in:] *The Wiley Blackwell Handbook of transpersonal psychology*, Chichester 2015, pp. 62-87.

Walach, H., S. Schmidt, *Repairing Plato's Life Boat with Ockham's Razor*, "Journal of Consciousness Studies", No. 2, 2005, pp. 52-70.

Walach, H., N. von Stillfried, *Generalised Quantum Theory – Basic Idea and General Intuition: a Background Story and Overview*, "Axiomathes", vol. 21, 2011, pp. 185-209.

Walach, H., Schmidt, S., W.B. Jonas. (eds.), *Neuroscience, consciousness and spirituality*, Dordrecht 2011.

Walleczek, J., *Self-organized biological dynamics and nonlinear control*, New York/ Cambridge 2000.

Werner, S., Zittel, C., F. Schmaltz (eds.), "Style myślowe i fakty", Warszawa 2007.

Woodcock, B.A., *The Scientific Method as Myth and Ideal*, "Science and Education", Vol. 23, 2014, pp. 2069-2093.

Streszczenie

Paradygmat pozostaje stabilny tak długo, jak długo ilość pojawiających się w jego obrębie anomalii jest nieznaczna. Potem następuje przesunięcie paradygmatyczne²⁷. Gdy zjawiska o charakterze anomalii w obrębie danego paradygmatu stają się mocno niewygodne – czujemy presję, by rozważyć wyjście poza myślowy schemat i wyjście poza ramy paradygmatyczne, które zaczynają nas uwierać. W tym momencie może pojawić się poczucie kryzysu. Napięcia, które czujemy w sobie, w naszych interakcjach komunikacyjnych, czy napięcia, które obserwujemy dzisiaj w środowisku akademickim, mogą mieć swoje źródło w dokonującym się obecnie w świecie zachodnim procesie przejścia od paradygmatu materialistycznego do paradygmatu holistycznego²⁸. W rezultacie jesteśmy dzisiaj niejako ‘pchani’ w kierunku przededefiniowania naszych strategii reakcyjnych i myślowych, jak również przededefiniowania naszych modeli pracy i współpracy akademickiej, w kierunku kultury świadomości i nauki świadomości.

Słowa kluczowe: przesunięcie paradygmatyczne, paradygmat postnewtonowski, paradygmat holistyczny, styl myślowy, nauka świadomości, kultura świadomości

Abstract:

The paradigm remains stable only until the number of unexplainable anomalies remains unsubstantial. After that, a paradigm shift occurs²⁹. When anomalous phenomena become uncomfortable enough- we are pushed to consider thinking and acting ‘outside the box’, that is, outside the paradigmatic framework. This is the point when a crisis can come. The tensions we feel in our selves, in our communicative activeness and the tensions we observe in the academic community today may result from the paradigmatic shift which, as some scholars notice, has been in progress for some time now³⁰. As a result, we are inclined to re-define our sets of ‘interpretational and reactional rules’ to follow while being in and acting in the world, as well as doing research in the world of academia.

Keywords: paradigmatic shift, post-Newtonian paradigm, holistic paradigm, thinking style, science of consciousness, culture of consciousness

²⁷ cf. H. Walach, S. Schmidt, *Repairing Plato’s Life Boat with Ockham’s Razor*, “Journal of Consciousness Studies”, No. 2, 2005, pp. 52-70; F. Goli, ‘Biosemiotic medicine. Healing in the world of meaning’, Dordrecht 2016.

²⁸ See M. Bogusławska-Tafelska, *Ecolinguistics. Communication processes at the seam of life*, Frankfurt am Main 2016; M. Bogusławska-Tafelska, *Towards an ecology of language, communication and the mind*, Frankfurt am Main 2013.

²⁹ See H. Walach, S. Schmidt, *Repairing...;* F. Goli, *Biosemiotic... .*

³⁰ See M. Bogusławska-Tafelska, *Ecolinguistics...;* M. Bogusławska-Tafelska, *Towards... .*

The “Celtic Love Triangle” and Tolkien’s Female Characters

Tolkien and Celtic Studies

Due to his many academic interests, Tolkien’s oeuvre is so complex and multifaceted that it can stand up to a great variety of interpretations. Nonetheless, there exist some established interpretational traditions of Tolkien’s writing such as those that stem from his Catholicism or his interest in Norse and Finnish mythologies alongside the well-known modes of criticism – from the point of view of feminist methodology² or one of the most recent literary trends that concerns his alleged racism³. There are also relatively new interpretational traditions – one of them is connected with Celtic studies. This paper aims to reconsider some of Tolkien’s female characters in the light of the Celtic influences on his oeuvre. In Celtic stories, especially in the Irish and Welsh traditions, exists a number of female characters who are often considered as Sovereignty Goddess figures⁴. The latter is a representation of the divine power over the land whose marriage to a king “legitimized the king’s rule”⁵. These female characters exercise considerable power and are often involved in a love triangle relationship. The same type of love relationship may be found in Tolkien’s texts and most of his prominent female characters seem to possess the qualities of the Celtic Sovereignty Goddess. An analysis of Tolkien’s heroines from such a point of view may provide some supporting arguments for not seeing his female characters as passive and insignificant, which is sometimes the case in the field of Tolkien studies.

¹ E-mail: balaganova@yahoo.com.

² A. Ripley, *Feminist readings of Tolkien*, [in:] *J.R.R. Tolkien Encyclopedia: Scholarship and Critical Assessment*, M.D.C. Drout (ed.), New York 2007, pp. 202-203.

³ D. Fimi, *Was Tolkien really racist?*, <https://www.metro.news/was-tolkien-really-racist/1345964/>. Accessed 23 March 2019.

⁴ J. Doan, *Sovereignty Aspects in the Roles of Women in Medieval Irish and Welsh Society* [in:] *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium*, Vol. 5, 1985, p. 87.

⁵ J. Doan, *Sovereignty Aspects...*, p. 87.

As Dimitra Fimi rightly points out, it is only recently that “scholarship has attempted a serious evaluation of Celtic elements in Tolkien’s inspiration”⁶, having been discouraged for a long time by the oft-cited Letter to Stanley Unwin (16 December 1937), in which Tolkien seems to be quite exasperated at the mention of all those “Celtic things”⁷. Nonetheless, the so-called “Tolkien’s Celtic Library” at Oxford shows his great interest in Celtic languages and literature, and in the Welsh epic *Mabinogion*, of which he is known to have had four editions⁸. It is also worth noticing that no matter what Tolkien wrote in his letter to Unwin, in his essay “English and Welsh” he called Welsh “the native language to which in unexplored desire we would still go home”⁹. It is also universally known and acknowledged by Tolkien himself that Welsh served as a model for one of his elvish languages, namely Sindarin¹⁰. There are, by now, at least two comprehensive book-length pieces of research discussing Welsh influences on Tolkien’s creative and academic writing: Carl Phelpstead’s *Tolkien and Wales: Language, Literature and Identity* (2014), providing an in-depth overview of the Welsh linguistic, mythological, literary and cultural influences on Tolkien, and the collection of essays *Tolkien and Welsh (Tolkien a Chymraeg): Essays on J.R.R. Tolkien’s Use of Welsh in his Legendarium* (2012) by Mark T. Hooker, dealing predominately with the linguistic and topographical influences, although not excluding his sources of inspiration in myth and folklore.

In her seminal book on Tolkien’s mythology *Interrupted Music: The Making of Tolkien’s Mythology* (2005), Verlyn Flieger not only designates “the sprawling, many-storied Matter of Britain, the legend of Arthur, king of Britons”¹¹ as the literary model for Tolkien’s Legendarium but dedicates the third part of the book, *The Beauty Some Call Celtic*, to unraveling of multiple

⁶ D. Fimi, *Tolkien’s “‘Celtic’ Type of Legends”: Merging Traditions*. <http://dimitrafimi.com/articlesandessays/tolkiens-celtic-type-of-legends-merging-traditions>, Accessed 27 March 2019.

⁷ “I do know Celtic things (many in their original languages Irish and Welsh), and feel for them a certain distaste: largely for their fundamental unreason. They have a bright colour, but are like a broken stained glass window reassembled without design. They are in fact “mad” as your reader says – but I don’t believe I am”. J.R.R. Tolkien, *The Letters of J.R.R. Tolkien*, H. Carpenter (ed.), Boston and New York, p. 25.

⁸ J.R.R. Tolkien, *The Letters...*, p. 25.

⁹ C.N. Scoville, *Welsh language*, [in:] *J.R.R. Tolkien Encyclopedia...*, pp. 705-706.

¹⁰ B.L. Eden, *Elves*, [in:] *J.R.R. Tolkien Encyclopedia...*, pp. 150-152. M.T. Hooker, *Tolkien and Welsh (Tolkien a Chymraeg): Essays on J.R.R. Tolkien’s Use of Welsh in his Legendarium*. Llyfrawr 2012.

¹¹ V. Flieger, *Interrupted Music: The Making of Tolkien’s Mythology*, Kent, 2005. p. 32.

influences of different Celtic (Irish, Welsh, Cornish, and Breton) traditions on his oeuvre¹². Continuing this pro-Celtic discussion, in her essay “‘Mad’ Elves and ‘Elusive Beauty’: Some Celtic Strands of Tolkien’s Mythology”, Dimitra Fimi gives an extensive overview of Celtic influences on Tolkien, stressing the fact that Tolkien not only studied the Arthurian tradition and medieval Welsh texts but also “had at least an awareness of contemporary Celtic folklore, especially the fairy lore of Ireland and Wales”¹³. Carl Phelpstead argues that not only the Welsh language, but “the literature of Wales, especially its medieval literature in both Latin and Welsh, [were]also a significant source for Tolkien’s fiction”¹⁴. In another article, Fimi underlines that “Tolkien’s continuous involvement in Celtic Studies can account for an unbroken sequence of Celtic elements sneaking into Middle-earth, whether intentionally or not”¹⁵.

In this light, Tolkien’s displeasure about “things Celtic” seems to be merely an outburst of the artist who has been offended by an off-hand remark about “eye-splitting Celtic names”¹⁶. Concerning these emotionally intense relations with the Celtic tradition, Fimi writes, “Tolkien was far from ignorant about ‘things Celtic’ and he later described his stories of the Grey Elves as being of a ‘Celtic type’. This love-hate relationship with ‘things Celtic’ has made Tolkien’s mythology of Middle-earth more complex and more attractive”¹⁷. The stories of the Grey Elves comprise an impressive part of his writing, while Sindarin is the living language of Middle-earth in *The Silmarillion* and is spoken by elves in *The Lord of the Rings*. Therefore, it is difficult to deny that, in spite of a well-established tradition to consider Norse mythology as the main mythopoeic influence on Tolkien, this Celtic trend is subtle yet persistent and much is to be discovered and evaluated.

Moreover, it is very likely that that specific mood of loss and sadness which is so peculiar to Tolkien’s writings has also come from the Welsh tradition. As the medievalist Will Parker, the translator of *The Four Branches of Mabinogi* (2005), observes about its *Second Branch*, the whole story

¹² V. Fliieger, *Interrupted Music...*, p. 121-136.

¹³ D. Fimi, ‘Mad’ Elves and ‘Elusive Beauty’: Some Celtic Strands of Tolkien’s Mythology, <http://dimitrafimi.com/articlesandessays/mad-elves-and-elusive-beauty-some-celtic-strands-of-tolkiens-mythology/>, Accessed 23 March 2019.

¹⁴ C. Phelpstead, *Tolkien and Wales: Language, Literature and Identity*, Cardiff 2014, p. 50.

¹⁵ D. Fimi, Tolkien’s ‘Celtic’ Type..., 27 March 2019.

¹⁶ D. Fimi, ‘Mad’ Elves... Accessed 23 March 2019.

¹⁷ D. Fimi, ‘Mad’ Elves... Accessed 23 March 2019.

is shot through with a potent combination of wonder and nostalgic yearning, that distinctive emotion the Welsh knew as *hiraeth*. A fitting mood, perhaps, for the contemplation of the splendour of a distant and irretrievable past, the memories of which were on the point of fading from the terrestrial map of geopolitical validity into the celestial distance of myth, like the melting of the sunset over the Western Sea¹⁸.

In its tone and atmosphere, these words seem to perfectly align with Tolkien's attitude to the irreparable current of Time and its devastating effect on the Creation that is so peculiar to all his texts.

The Celtic love triangle

As any student of Celtic myth and folklore knows well, in many genuinely Celtic or Celtic-connected stories one can encounter a peculiar sort of women. They are undeniably mighty creatures: they choose their husbands for themselves and not according to their fathers' bidding; they tell those husbands what they should do in order to please them, contradict them whenever they deem it fit and leave them if they feel like it. Very often, these women are either of noble birth or come from the Otherworld. They possess magical powers; they are cunning, strong-willed, wise, mysterious, and extremely beautiful. The best exemplar of all of the abovementioned is Queen Medb from the Ulster Cycle, but there are a lot of others, less fierce though no less prominent. Analysing *The Four Branches of the Mabinogi* in the introduction to her recent translation of the epic, Sioned Davies points out: "it is probably the women who are the most memorable, between them Rhiannon, Branwen, Blodeuedd, and Arianrhod, place the men in situations where they must make decisions, and their choice determines the fate of all concerned"¹⁹.

Quite often, these female characters get involved in a specific kind of story. In such a story, the female character has two male counterparts – one is more or less on a par with her, while the other is socially and often magically inferior. Also, there may be a father figure who tends to represent the seemingly stronger male participant of the triangle, and either initiates the quest (e.g. the giant Ysbaddaden Bencawr, the father of Olwen from the story *Culhwch ac Olwen* from *The Mabinogion*), or acts as a rival character, complicating the plot development in some other way (e.g. Derdriu's foster-father king Conchobar mac Nessa). Normally, this is a story of forbidden love, rivalry/jealousy, elopement and revenge. In their seminal work *Celtic Heritage: Ancient*

¹⁸ W. Parker, *The Mabinogion*, <http://www.mabinogion.info/index.html>. Access March 2019.

¹⁹ S. Davies (transl.), *The Mabinogion*, Oxford 2007, p. xxvi.

Tradition in Ireland and Wales (1961), Alwyn and Brinley Rees dedicate the entire chapter XIV ("Elopements") to this type of stories. They argue that "Irish storytellers had a distinct class of stories known as Elopements (*aitheda*), and another called Loves (*serca*), which portray the central triangle of two men in conflict over one woman, and the clash between morality and erotic love"²⁰, illustrating their argument with the examples from *The Exile of the Sons of Uisliu*, *The Pursuit of Diarmaid and Gráinne*, as well as *Trystan and Essylt*.

However, in all these stories it is the female character who instigates her male counterpart into a love relationship. Moreover, if he tries to refuse or fails to understand what she wants from him, she mocks or threatens him and eventually manages to make him do what she desires. Remarkably, she always tends to choose the man who seems to be inferior to her with regard to his rank or in some respect weaker than another male character (younger and more beautiful though he might be). The mysterious Rhiannon from the Welsh tradition fits this pattern as well, preferring human Pwyll to her otherworldly suitor, Gwawl. Another important trait is the response of the chosen male. If he accepts the heroine's choice eagerly, he is likely to succeed in whatever mission he is assigned with (as is the case of Pwyll), but if he rejects her, he is doomed to fail and puts her in danger (as does Naiose, who only reluctantly consents to Derdriu's advances)²¹. To avoid exclusively Irish allusions (as in the case of *aitheda/serca*), I would propose to call this arrangement a "Celtic love triangle", as it seems to originate from the wider body of mythological and epic traditions that are usually referred to as Celtic. We can justly assume, however, that this arrangement has an even more ancient Indo-European origin but the Celtic tradition, being historically marginal and archaic, preserved them much better than the traditions of the other Indo-European peoples²².

This tendency to create triangles or three-fold unions/sets of different kinds is a peculiar feature of the Celtic cultures, their most prominent examples being the so-called Irish and Welsh Triads. As David Stifter points out in his entry on Triads in *Medieval Ireland: An Encyclopaedia*, there are "the three female personifications of Ireland (Banba, Fódla, and Ériu), numerous triple adversaries of CúChulainn, the motif of the threefold death, and so on"²³.

²⁰ A. Rees, B. Rees, *Celtic Heritage: Ancient Tradition in Ireland and Wales*, New York, 1961, p. 279.

²¹ M. Dixon-Kennedy, *A Companion to Arthurian and Celtic Myths and Legends*, Stroud 2006, p. 125.

²² G.K. Kosikov, *Predanija i mify srednevekovoj Irlandii*. Moscow, 1991, p. 11.

²³ D. Stifter, *Triads*, [in:] *Medieval Ireland: An Encyclopedia*. (Routledge *Encyclopedias of the Middle Ages*), S. Duffy (ed.). New York and London 2004, p. 451.

Among the best-known triads are those of the most revered Irish saints – St. Patrick, St. Brigit and St. Columba. Even in this case, we can see the persistent patten: one female and two male personae, and among the three of them both male saints are real historical persons and Brigit is a pagan Celtic goddess turned saint²⁴, so we can say that she is of the Otherworld origin.

Addressing Irish and Welsh myth and epic traditions, we can find such three-fold arrangements in many stories containing a love affair. Best Irish examples include the above-mentioned stories of King Conchobar mac Nessa, Derdriu and Naiose, and of Fionn mac Cumhaill, Gráinne and Diarmaidua Duibhne. Both stories have many features in common. The stronger male characters are mighty kings and much older than their desired women (Conchobar acts as a foster father to Derdriu, who would otherwise be killed on account of prophesy²⁵, and Fionn is already an aging hero who has a grown-up son named Oisín)²⁶. The weaker male characters are the vassals of these kings, even though they are outstanding warriors and very handsome men. The female characters are extremely beautiful and of a higher rank in society than their lovers (Derdriu is a foster daughter of the king²⁷; Gráinne is the daughter of the High King of Ireland Cormac mac Airt)²⁸. In both stories, the girls initiate the relationship and their future lovers try to avoid it as long as possible until they are literally threatened into it. Especially ruthless in her advances is Gráinne: at her own wedding to Fionnshe finds Oisín and Diarmaidua Duibhne “more appealing prospects”²⁹, so she serves a sleeping draught to all, except these two. They try to refuse to do what she demands, but she imposes a geis³⁰ on Diarmaid, so he is forced to run off with her. The other common elements of this type of story are elopement and pursuit, wandering life in the woods, continence for some time, return to the homeland and premature death of one or both lovers.

²⁴ G.K. Kosikova, *Predanija i mify...*, p. 15.

²⁵ M. Dixon-Kennedy, *A Companion to Arthurian...*, pp. 124-125.

²⁶ M. Dixon-Kennedy, *A Companion to Arthurian...*, p. 163-164.

²⁷ M. Dixon-Kennedy, *A Companion to Arthurian...*, p. 125.

²⁸ M. Dixon-Kennedy, *A Companion to Arthurian...*, p. 107.

²⁹ P. Smith, P.E. Busse, J.T. Koch, *Tóruigheacht Dhiarmada agus Ghráinne*, [in:] *Celtic Culture: A Historical Encyclopedia*. J.T. Koch (ed.), Santa Barbara 2005, p. 1684.

³⁰ Geis or gessa in Irish culture is a kind of magical spell which creates a form of bond. To break a geis means dishonour or even death (see *A Companion to Arthurian...*, p.179-180).

Scholars have also noticed a striking resemblance of these stories to those of Tristan and Isolde³¹, though the story itself most likely originates from Wales or Cornwall³². This story became “one of the finest and best-known pan-Celtic love stories, and has been retold in various guises throughout the centuries”³³, influencing an endless number of texts. It is worth noting, though, that the Welsh/Cornish story has a less tragic, yet still unhappy, ending than its Irish counterparts. Only in some variants is Tristan killed by Mark³⁴, in the other versions he exiles himself to Brittany, and Isolde is reunited with her husband, King Mark, thus bridging this story to another pan-Celtic love story, that of King Arthur, Guinevere and Lancelot. These two stories became models or rather archetypal patterns for the further development of European literature. They received their full literary realization on the continent merging with the tradition of courtly love literature. Later, they were brought back to the British Isles from France and, in their turn, influenced the indigenous tradition. We may find this kind of literature in the so-called *Three Romances of The Mabinogion*, which are heavily influenced by the famous Arthurian works of Chrétien de Troyes³⁵.

The indigenous Welsh tradition also provides us with several love triangles, the most prominent of which is that of Rhiannon, Pwyll, and Gwawl from *The First Branch of the Mabinogion*³⁶. Here, we can also see two main motifs found in the Irish stories, such as the superior rank of the female protagonist (she is of the Otherworld origin, though Pwyll himself is King of Dyfed and has a connection with the Otherworld through his friendship with Arawn, King of Annwn) and her active role in the initiation of the relationship. Analysing this story, Will Parker refers to it as “the ‘love triangle’ variant of the Faery Bride tale, in which the hero must deal with jealous rivals from the otherworld”³⁷. This motif “features strongly in the middle section of the Branch – in which Pwyll and Rhiannon conspire to outmanoeuvre Gwawl, Rhiannon’s unwanted suitor”³⁸. However, unlike the Irish stories, Rhiannon does not force Pwyll into

³¹ See the comparative overview of the Irish material and different versions of “Tristan and Isolde” story [in:] W.J. McCann, *Tristan: The Celtic and Oriental Material Re-examined*, [in:] *Tristan and Isolde. A Casebook*. J.T. Grimbert (ed.), London, 2002, pp. 22-35

³² A.M. Kent, *Tristan and Isolt*, [in:] *Celtic Culture...*, p. 1689.

³³ A.M. Kent, *Tristan and Isolt...*, p. 1689.

³⁴ M. Dixon-Kennedy, *A Companion to Arthurian...*, p. 393.

³⁵ W. Parker, *The Mabinogion...*, Access 24 March 2019.

³⁶ S. Davies (transl.), *The Mabinogion...*, pp. 12-15.

³⁷ W. Parker, *The Mabinogion...*, Access 24 March 2019.

³⁸ W. Parker, *The Mabinogion...*, Access 24 March 2019.

a relationship, to put it correctly, she lures him into it. She appears in all her otherworldly splendour on a magical white horse which only Pwyll on his horse can catch up with and only when she allows it. More importantly, he is happy to obey being in a dire need of a wife as in a Celtic society a king without a queen was not considered a rightful ruler³⁹:

‘I am Rhiannon, daughter of Hyfaidd Hen, and I am to be given to a husband against my will. But I have never wanted any man, because of my love for you. And I still do not want him, unless you reject me. And it is to find out your answer on the matter that I have come.’

‘Between me and God,’ replied Pwyll, ‘this is my answer to you: if I could choose from all the women and maidens in the world, it is you that I would choose.’⁴⁰

He performs what she demands of him, though with some complications, but no one is killed, and this part of the story ends with marriage and prosperity (though disasters are yet to come).

Another story from *The Mabinogion*, *Culhwch ac Olwen*, also has a triangle but of a fairy-tale type, when a reluctant father sets deathly tasks for his daughter’s suitor, as he is not willing to give up his beautiful child because of aprophecy. Yet again, the suitor seems to be inferior to his beloved. He is of royal blood (a cousin to the King Arthur) but not a king himself, while Olwen, being the daughter of a giant, is certainly of the Otherworld stock. This arrangement of events is later echoed in the story of Beren and Lúthien. As David Daypoints out,

In the Celtic tradition, when these radiant beings—these “ladies in white” – take on mortal heroes as lovers, there are always obstacles to overcome. These obstacles usually take the form of an almost impossible quest. This is most clearly comparable to Tolkien in the Welsh legend of the wooing of Olwyn. Olwyn was the most beautiful woman of her age; her eyes shone with light, and her skin was white as snow. Olwyn’s name means “she of the white track”, so bestowed because four white trefoils sprang up with her every step on the forest floor, and the winning of her hand required the near-impossible gathering of the “Treasures of Britain”. In Tolkien, we have two almost identical “ladies in white”: Lúthien in *The Silmarillion*, and Arwen in *The Lord of the Rings*⁴¹.

³⁹ J. Doan, *Sovereignty Aspects...*, p. 89

⁴⁰ S. Davies (transl.), *The Mabinogion...*, p. 11.

⁴¹ D. Day, *Tolkien’s Ring*. London 1994, p. 82.

Another important turn of events in Culhwch's quest for magical objects is the help provided by King Arthur, which can be compared to the help offered by Finrod Felagund in Beren's quest for the Silmaril. Once again, we can observe that in Tolkien's story there are some reflexes of this old Welsh account.

To sum up, a remarkable observation can be made concerning the overall outcome of these narratives: the development of the events in the Irish stories tends to introduce a tragic scenario, while in the Welsh ones a more or less distinct happy-ending can be found (though with some inevitable tragedy postponed for later). Tolkien, in some of his love story lines, seems to be inclined to follow the Welsh course of events, though the intense tragedy so peculiar to the Irish stories of Elopement and Love finds its way into his writing as well (especially in "Children of Húrin").

The Sovereignty Goddess

The Celtic idea of kingship is deeply connected with the following provisos: physical perfection of the king as a buttress of the cosmic order "assuring the beneficial harmony between the natural universe and his people"⁴²; "the king's special relationship with the forces of the Otherworld determining the fate of mortals"⁴³; and marriage to "the woman personifying the sovereignty of his kingdom"⁴⁴. The last of them is not considered to be a solely Celtic feature but yet "has been viewed as the central myth of Celtic tradition"⁴⁵ and may be regarded as the sacral marriage to a land goddess in the person of a woman. In the Irish tradition, the most prominent figures of this type are certainly Queen Medb, Derdriu, and Grainne whom Proinsias Mac Cana calls:

literary variations on the exemplar of the goddess who by her own right selects her partner for his kingly qualities and thereby validates him in office. The authoritative self-assurance of the divine heroine is thus extended to her human counterpart with the result that women characters on the whole play a more active and independent role in Irish literature than in most literature of the medieval period. Whether this in turn affected the actual status of women in society is a moot question.⁴⁶

⁴² J.T. Koch, *Kingship, Celtic*, [in] *Celtic Culture...*, p. 1061.

⁴³ J.T. Koch, *Kingship...*, p. 1061.

⁴⁴ J.T. Koch, *Kingship...*, p. 1061.

⁴⁵ J.T. Koch, *Kingship...*, p. 1061.

⁴⁶ Cited in J. Doan, *Sovereignty Aspects...*, p. 90.

In the Welsh tradition the closest correspondence to Sovereignty Goddess is Rhiannon⁴⁷. Her name most likely originates from Old Celtic **Rigantona*, which means the “Great High Queen”⁴⁸ or the “divine queen”⁴⁹. This name is considered as “one of the many local titles of the Gallo-Brittonic mother goddess and also a horse goddess close to Epona”⁵⁰. In the Indo-European tradition, equine female figures are quite often identified with the Sovereignty Goddess⁵¹. According to Amy C. Eichhorn-Mulligan, this figure embodies the power of the female character and “has been attributed to pre-Christian Celtic traditions of representing the land as a female deity, such as the eponymous goddess Eriu (Ireland)”⁵². This female character also possesses specific magical powers and “actively tests kingly candidates (often requiring them to kiss her or engage in sexual intercourse), endows her preferred male with power, disperses shrewd, politically enabling advice, and in some narratives even returns to reclaim power or ‘sovereignty’ from an unfit king”⁵³. In *The Mabinogion* this description perfectly fits Rhiannon, as she chooses Pwll (already a king but without a wife), helps him to win her, brings prosperity and peace to his kingdom and gives him a son and heir (not without some complication, but this is irrelevant to the main argument here).

What is also important, in medieval Celtic lands, almost magical power of a royal woman seemed to be more important than her age or previous marriages. In his article *Sovereignty Aspects in the Roles of Women in Medieval Irish and Welsh Society*, James Doan provides numerous examples of relationships, both from Irish and Welsh history, in which women of royal blood get married to or have a love affair with several men sequentially or even simultaneously. A remarkable example is Nêst, daughter of Rhÿs ap Tewdwr, king of Deheubarth who was a progenitor of the so-called “Nêst’s brood”⁵⁴ – “the Anglo-Norman-Welsh adventurers who participated in the conquest of Ireland in the 1170’s, including the fitz Stephens, the fitz Geraldts and the fitz Henrys (her offspring by Stephen of Cardigan, Gerald of Windsor and Henry I,

⁴⁷ V. Simmons, *Sovereignty myth* [in:] *Celtic Culture...*, pp. 1621-1622.

⁴⁸ W. Parker, *The Mabinogion...*, Access 24 March 2019.

⁴⁹ J.T. Koch, *Rhiannon*, [in:] *Celtic Culture...*, p. 1500.

⁵⁰ W. Parker, *The Mabinogion...*, Access 24 March 2019.

⁵¹ V. Simmons, *Sovereignty myth* [in:] *Celtic Culture...*, p. 1621.

⁵² A. Eichhorn-Mulligan, *The Anatomy of Power and the Miracle of Kingship: The Female Body of Sovereignty in a Medieval Irish Kingship Tale* [in:] *Speculum: A Journal of Medieval Studies* 81:4, October 2006, p. 1015.

⁵³ A. Eichhorn-Mulligan, *The Anatomy of Power...*, pp. 1014-1015.

⁵⁴ J. Doan, *Sovereignty Aspects...*, p. 97.

respectively)⁵⁵ and a daughter Angharad by William de Barri, lord of Manorbeer. Besides, she was abducted from her then-husband Gerald of Windsor by her cousin, Owain son of Cadwgan, from Powys with whom she also had a sexual liaison (though she was later restored to her husband).⁵⁶ In another example, Diarmaid Mac Murchada, king of Leinster, abducted Derbforgaill, daughter of Murchad Ó Maeleachlainn, king of Meath, and wife of Tigearnán Ó Ruairc, king of Bréifhe, (though she did not mind). In this case, Doan remarks that “neither party was in the first blush of youth at the time: Derbforgaill was 42 and Diarmaid was 62”⁵⁷. A similar situation we can see in *The Fourth Branch of The Mabinogion* when Pryder, Rhiannon’s son, counsels his friend Manawydato marry his own widowed mother because she is a powerful woman⁵⁸. Medb herself had been the wife of nine Irish kings⁵⁹ before marrying Aillil and one of her bitter enemies, king Conchobar mac Nessa, used to be her husband⁶⁰. This may be explained that being creatures of the Otherworld, these women do not age or lose their beauty with the passing of years. Remarkably, all of Tolkien’s elven princesses who chose mortals as partners are much older than their beloved yet look young (which is normal for the elves)⁶¹. Though these elven princesses have not been married before and certainly, do not have children (here Tolkien’s fervent Catholicism prevents him from being influenced by sexual freedom that is inherent to so many Celtic stories).

Taking into account all the above mentioned, the elven maidens in Tolkien’s writing could be viewed as a re-interpretation of the figure of the Sovereignty Goddess. They belong to the Elder Children of Ilúvatar, those who marvel in and protect the beauty of the world, and they are inseparably connected to the fate of Arda⁶². They are of an immortal magical race of the Eldar that came first, and thus they are truer and more legitimate lords of Middle-earth (as were the

⁵⁵ J. Doan, *Sovereignty Aspects...*, p. 95.

⁵⁶ J. Doan, *Sovereignty Aspects...*, p. 94-95.

⁵⁷ J. Doan, *Sovereignty Aspects...*, p. 95.

⁵⁸ S. Davies (transl.). *The Mabinogion*. Oxford 2007, pp. 35-36.

⁵⁹ M. Dixon-Kennedy, *A Companion...*, Stroud 2006, p. 292.

⁶⁰ A. Rees and B. Rees, *Celtic Heritage...*, p. 51.

⁶¹ For example, see *The Tale of Aragorn and Arwen* in Appendix A to *The Lord of the Rings* where Aragorn learns about the age of Arwen with great amazement (J.R.R. Tolkien, *The Lord of the Rings*. London 2007, p. 1058).

⁶² For this connection of the Eldar to the very substance of Arda, see *Athrabeth Finrod ah Andreth* [in:] J.R.R. Tolkien, *Morgoth’s Ring: The Later Silmarillion. Part One*. Boston and New York 1993.

Irish Tuatha Dé Danann before the arrival of humans, and even after⁶³), which they envisage as their homeland and their kingdom by the right of the firstborn. Therefore, a human hero in order to claim the right to the same land and to establish a line of human kings must enter into a relationship with an elven maiden, as may be seen in the stories from *The Silmarillion* and *The Lord of the Rings*. It never works the other way round, though, as a human maiden cannot marry an elven prince because she does not seem to possess this Sovereignty power. Tolkien does not allow such unions though there is at least one instance when a human woman yearns for an elven husband, namely that of Andreth and Aegnor, but this relationship was not going to work⁶⁴. A similar failure awaits Éowyn, since Aragorn is to marry Arwen not only because of his great love for her but also in order to become the rightful king of the land.

The Silmarillion

In *The Silmarillion*, we can find at least three triangles of this Celtic type and the best example of them is the story of Beren and Lúthien. Dimitra Fimidoes in fact call this “a Celtic type of Legend”⁶⁵, though in her analysis she concentrates not on the 1977 version of *The Silmarillion*, but on the earlier versions from *The Book of Lost Tales* – “The Lay of Leithian”. Analysing the Celticity of this text, she emphasizes that “the most telling sign is the motif of the relationship of a fairy woman with a mortal man, which had always been a favourite Celtic theme”⁶⁶. She continues her argument as follows:

“Lúthien is an elf or fairy who gives her love to a mortal man, while in the case of Thingol and Melian we have an analogue of the same idea: Thingol is an elf himself, but Melian is a Maia, a higher being than Thingol and closer to the Valar”⁶⁷.

Therefore, this seemingly strange relationship of a socially and racially inferior male character with a female character who is superior in all respects seems to

⁶³ J. Carey, *TuathDé*, [in:] *Celtic Culture...*, pp. 1694-1696.

⁶⁴ In *Athrabeth Finrod ah Andreth* Finrod, Aegnor’s brother rightly emphasises, «Nay, adaneth, if any marriage can be between our kindred and thine, then it shall be for some high purpose of Doom. Brief it will be and hard at the end. Yea, the least cruel fate that could befall would be that death should soon end it”; J.R.R. Tolkien, *Morgoth’s Ring: The Later Silmarillion. Part One*. Boston and New York 1993, p 324.

⁶⁵ D. Fimi, *Tolkien’s ‘Celtic’ Type of Legends: Merging Traditions*. <http://dimitrafimi.com/articlesandessays/tolkiens-celtic-type-of-legends-merging-traditions/>, accessed 27 March 2019.

⁶⁶ D. Fimi, *Tolkien’s ‘Celtic’...*, accessed 27 March 2019.

⁶⁷ D. Fimi, *Tolkien’s ‘Celtic’...*, accessed 27 March 2019.

be quite a common pattern for Tolkien. The same is true with regard to the stories of Tuor and Idril Celebrindal and Finduilas and Túrin Turambar from *The Silmarillion* and of Arwen and Aragorn from *The Lord of the Rings*. Moreover, in all these stories there is a third part in the relationship – a male character in pursuit of the female protagonist who is quite often either openly hostile or at least not too friendly to her chosen one. There also could be the father of the female protagonist, who may either benevolently agree to his daughter’s choice (as does Turgon) or fiercely try to reject it (as was Thingol’s desire)⁶⁸.

Thus, the story of Beren and Lúthien begins with the *Culhwch ac Olwen* scenario, with Lúthien’s father Elu Thingol demanding from Beren what seems to be unachievable, namely, to retrieve a Silmaril from Morgoth’s crown. As Olwen, in whose footsteps white flowers would spring, was certainly connected with the powers of earth, so is Lúthien, who through her magical song “released the bonds of winter, and the frozen waters spoke, and flowers sprang from the cold earth where her feet had passed”⁶⁹. Later, when she and Beren are wandering in the woods again, she seems to keep winter at bay: “and though winter came it hurt them not, for flowers lingered where Lúthien went, and the birds sang beneath the snowclad hills”⁷⁰. All this reveals her deep magical connection with the land and a tremendous goddess-like power over the laws ruling the seasons. The same tremendous power she seems to have over everything and everyone on Arda, including Morgoth and the Valar themselves, whom she manages to enchant by her songs and forces to do what she desires. Because of this ability, Andrzej Wicher compares Lúthien to the Greek hero Orpheus, as she thrice successfully delivers Beren from death with her song: the first time when she and Huan release him from the dungeons of Sauron, the second time in the stronghold of Morgoth, and the third time in the Halls of Mandos⁷¹.

As she possesses such incredible powers, Lúthien is an intensely ambivalent character, and thus she aligns very well with Janet Brennan Croft’s concept of “perilous and fair”⁷². Her beauty is of a supreme, heavenly quality: “As the light

⁶⁸ J.R.R. Tolkien, *The Silmarillion*, London 1999, pp. 194-197

⁶⁹ J.R.R. Tolkien, *The Silmarillion*, p. 199.

⁷⁰ J.R.R. Tolkien, *The Silmarillion*, pp. 206-207.

⁷¹ A. Wicher, *Tolkien’s Story of Beren and Lúthien in the Light of Medieval Romances, Sir Orfeo in Particular, and Tales of Magic*, [in:] *Selected Medieval and Religious Themes in the Works of C.S. Lewis and J.R.R. Tolkien*, Łódź 2013, pp. 255-257.

⁷² J.B. Croft, *Perilous and Fair, Ancient and Modern, Luminous and Powerful*, https://www.academia.edu/27733157/_Perilous_and_Fair_Ancient_and_Modern_Lumi

upon the leaves of trees, as the voice of clear waters, as the stars above the mists of the world, such was her glory and her loveliness; and in her face was a shining light"⁷³. However, alongside such lofty descriptions Tolkien allows us glimpses into a darker side of his greatest heroine: she rides Huan, and, on account of that, Tolkien even compares her to the Orcs riding huge wolves⁷⁴. Following that, she turns herself into the great bat-like creature Thuringwethil, Huan into the monstrous wolf Draugluin and Beren into a werewolf⁷⁵. Herein this way, we can detect some elements of the Sovereignty Goddess' famous ability to represent herself both as a fair woman and as a repulsive creature⁷⁶.

Alongside the magical powers of the female protagonist, her weaker mortal beloved, the elopement, the wandering in the woods and the impossible quest, we find another important constituent of the Celtic scenario – the third party of the love triangle itself. Moreover, this story offers us even two love triangles. The first is that of the minstrel Daeron, as the third part, who loves Lúthien and betrays her relationship with Beren to her father and later in the story reveals to him her plan to help Beren in his quest. Daeron is not only an immortal elf of Doriath, and thus a higher being than the mortal Beren, but he is also reckoned the greatest minstrel of the Eldar. Therefore, his superiority over his mortal rival is more than obvious. The second love triangle forms later in the developments of the events, with Celegorm as the third part of the scheme. Now Beren's rival is even more serious as, being one of the sons of Fëanor, he is of the highest possible royal birth. He is handsome, cunning and extremely perilous. Andrzej Wicher emphasizes that these characters act as folktale "false heroes" even though they have their explicable reasons⁷⁷. They even "abduct" Lúthien when they promise her help in her quest but instead imprison her in Nargothrond with an intention " <...> to keep Lúthien, and force Thingol to give her hand to Celegorm. Thus they would advance their power, and become the mightiest of the princes of Noldor"⁷⁸. Still, in spite of all their cunningness, they are doomed to fail, as the heroine of this story is of divine stock and cannot be kept by force.

nous_and_Powerful_Critical_Directions_for_the_Study_of_Tolkiens_Women_in_the_21st_Century, accessed 28 March 2019.

⁷³ J.R.R. Tolkien, *The Silmarillion*, p. 193.

⁷⁴ J.R.R. Tolkien, *The Silmarillion*, p. 204.

⁷⁵ J.R.R. Tolkien, *The Silmarillion*, pp. 210-211.

⁷⁶ A. Eichhorn-Mulligan, *The Anatomy of Power...*, p. 1015; V. Simmons, *Sovereignty myth* [in:] *Celtic Culture...*, p. 1621.

⁷⁷ A. Wicher, *Tolkien's Story of...*, p. 255.

⁷⁸ J.R.R. Tolkien, *The Silmarillion*, p. 203.

Lúthien is also the most active character in this story. She is the maiden who "had dared that which the sons of Fëanor had not dared to do"⁷⁹. She not only chooses her mortal lover, but also performs the most difficult part of the quest rescuing Beren from different disasters and aiding him in the fulfilment of her father's task. It should also be emphasized that in Tolkien's *Legendarium* Lúthien seems to be the greatest hero figure, as she is the only character who successfully challenges Morgoth and manages to persuade the Valar to change the laws of Life and Death at least once. Melanie Rawls rightly calls her "the blaze of glory"⁸⁰, so before her "love and determination, even the walls of death crumble"⁸¹. If we consider the overall impact of Lúthien's deeds on the world of Middle-Earth, we may conclude that she is the nucleus of the positive change in the history of this world the same as Fëanor triggers the most dramatic one. She starts the repairing of the damage inflicted on the Elven people by the Oath of Fëanor. In the end, it brings the reconciliation between the Noldor and the Valar and the former are delivered from Morgoth's evil. Therefore, it should be emphasized that a seeming lack of female characters in Tolkien's texts is overcompensated by Lúthien alone.

Idril is not as active as Lúthien, though she is wise and farsighted, but Tour is not a troublemaker either. Moreover, they do not have a conflict with Idril's father king Turgon, who gladly consents to their marriage. On the other hand, though, they have a much more dangerous and cunning pretender to Idril's love – her cousin Maeglin who, in the end, brings the downfall of Gondolin and endangers both Idril and Tour and their small son, Eärendil. Still, the stories of Beren and Lúthien and Idril and Tuorend more or less happily, as they are supposed to end in accordance with all of the above-mentioned "Celtic" arrangements. Both of the male characters perform mighty deeds and become great heroes of both elvish and human tradition. Even if not kings themselves, their descendants will establish a line of the greatest human kings of the ages to come. Such was their doom that both of them were loved by elven princesses, and they did not reject this love.

Quite a different situation may be observed when the hero does not know about and is not really interested in the affections of an elven princess. This is the story of Turin and the ill-fated love of Finduilas, the princess of Nargothrond. Here again, we have a triangle of the above-mentioned type – the highborn princess Fenduilas, the mortal hero Turin and the elvish warrior Gwindor. Gwindor, who was once the beloved of Fenduilas, sees that her heart

⁷⁹ J.R.R. Tolkien, *The Silmarillion*, p. 207.

⁸⁰ M. Rawls, *Arwen, Shadow Bride*, [in:] *Mythlore* 43, 1985, p. 24.

⁸¹ M. Rawls, *Arwen...*, p. 24.

has turned to the cursed mortal (no matter how heroic and handsome). He gives her a warning (in some ways, much like that counsel that Finrod gives to the mortal woman Andreth earlier in the story)⁸²:

It is not fitting that the Elder Children of Ilúvatar should wed with the Younger; no is it wise, for they are brief, and soon pass, to leave us in widowhood while the world lasts. Neither will fate suffer it, unless it be once or twice only, for some high cause of doom that we do not perceive. But this Man is not Beren. A doom indeed lies on him, as seeing eyes may well read in him, but a dark doom. Enter not into it! And if you will, your love shall betray you to bitterness and death⁸³.

Though in this case this warning is not a deed of a “false hero”, yet it is spoken out of bitterness. Being an elf, and thus having the ability to foresee the events which are yet to come, Finduilas responds to her ex-beloved only with one phrase: “Turin son of Húrin loves me not; nor will”⁸⁴. And so it happens.

Yet in such a kind of stories, the rejection of love of “the fairy bride” will bring an unhappy ending to all the parties involved (and in this case, it was also the destruction of the whole kingdom of Nargothrond). Yet even dying, Gwindor, once a friend to Turin, tries to avert the doom begging him to save Fenduilas: “Haste thee to Nargothrond, and save Fenduilas. And this last I say to thee: she alone stands between thee and thy doom. If thou fail her, it shall not fail to find thee”⁸⁵. How things might have changed if Turin had saved his elven princess we shall never know, as he did fail her, and his doom found him in the end. Although he was a mighty warrior and a great hero, he left no issue and established no line of kings, as all his relatives perished. Thus, it can be concluded that in Tolkien’s interpretation of the Celtic scenario it is dangerous not to love an elven maiden if she happens to love you.

The Lord of the Rings

In *The Lord of the Rings*, things get more complicated, as the triangles are not so visible, though the novel offers us two such relationships. The first one, that of Aragorn, Arwen and her father Elrond Half elven, echoes the triangle from the story of Culhwch and Olwen, with the father not willing to give up his daughter to the mortal man and the daughter seemingly not very active. The full story of Arwen and Aragorn’s love can be found in Appendix A to *The Lord of*

⁸² See footnote 63.

⁸³ J.R.R. Tolkien, *The Silmarillion*, p. 251.

⁸⁴ J.R.R. Tolkien, *The Silmarillion*, p. 251.

⁸⁵ J.R.R. Tolkien, *The Silmarillion*, p. 254.

the Rings. In this story, Elrond openly says to Aragorn that his daughter is not for him:

But as for Arwen the Fair, Lady of Imladris and of Lórien, Evenstar of her people, she is of lineage greater than yours, and she has lived in the world already so long that to her you are but as a yearling shoot beside a young birch of many summers. She is too far above you. And so, I think, it may well seem to her⁸⁶.

This is an isomorphic arrangement to that of Beren and Lúthien, whose descendants Arwen and Aragorn actually are. Tolkien himself emphasized more than once that their stories and fates are alike. In the story, Aragorn admits that he understands what it is that he desires: "a treasure no less dear than the treasure of Thingol that Beren once desired"⁸⁷. Likewise, Arwen is compared to her ancestress because of her extraordinary beauty and likeness to the latter and because she eventually makes "choice of Lúthien"⁸⁸, as she willingly forfeits her immortality in order to become the wife of a mortal.

However, in the case of Arwen, it is not possible to call her a very active figure, particularly when compared to Lúthien. Even the conversation between Elrond and Aragorn about his love for Arwen seems to be unbeknownst to her. She becomes infatuated with Aragorn only later in the story. In *The Lord of the Rings*, Tolkien allows us only short glimpses of her and all of them are only her presences, not actions. Thus, she seems to be a fairy-story female character who passively awaits being "rescued" by an active male hero and becomes his "prize" in addition to the kingdom he wins.

Although taking into consideration the Sovereignty Goddess myth, it is possible, at least partly, to argue with such interpretation. It is not Aragorn who gives Arwen the kingdom but vice versa. As Rawls claim⁸⁹, it is through her that he receives the right to be the king. To receive Arwen, Elrond demands from Aragorn that he should win a kingdom. Under the circumstances of this story, it is less likely than all the impossible tasks that Ysbaddaden sets before Culhwch. Though Elrond foresees that this kingdom may exist only through the union of the last one of the Númenorean kings and his daughter – she is the necessary link to bring to the conclusion the cycle that began in the First Age through the two unions of the Eldar and the mortal Men. With bitterness, he says:

⁸⁶ J.R.R. Tolkien, *The Lord of the Rings*. London 2007, p. 1059.

⁸⁷ J.R.R. Tolkien, *The Lord...*, p. 1059.

⁸⁸ H. Armstrong, *Arwen*, [in:] *J.R.R. Tolkien Encyclopedia...*, p. 38.

⁸⁹ M. Rawls, *Arwen...*, p. 25.

Maybe, it has been appointed so, that by my loss the kingship of Men may be restored. Therefore, though I love you, I say to you: Arwen Undómiel shall not diminish her life's grace for less cause. She shall not be the bride of any Man less than the King of both Gondor and Arnor. To me then even our victory can bring only sorrow and parting – but to you hope of joy for a while.⁹⁰

Therefore, notwithstanding her passivity, Arwen is a distinct Sovereignty figure, “her symbolic role is to elevate their marriage, and Aragorn's kingship, to an act of destiny”⁹¹. In another version of the story from *The Unfinished Tales*, “it is Arwen, as Queen of Elves and Men, who crowns Aragorn again as Lord of Arnor”⁹², which provides further evidence of her function as a Sovereignty Goddess figure. Thus, regardless of her passivity, Arwen is definitely a decisive figure in this specific triangle and the triangle itself is of a peculiar quality, with every participant of it loving the other two, thus making Arwen's choices even more difficult. As Rawls remarks in her essay “Arwen, Shadow Bride”:

The choices of Arwen are rending. The decree of the Valar about the disposition of the Half-elven makes it necessary for her to choose between immortality and mortality and then between father and beloved. And she must, as well, decide whether she can bear to become bone of contention between two persons she dearly loves and who love each other – Elrond and Aragorn⁹³.

The second love triangle of the required type appears in the relationship of Aragorn, Éowyn and Faramir. Éowyn, in contrast to Arwen, is a very active and warlike figure. Moreover, Tolkien allows her to destroy one of the ghastliest of Sauron's creatures, the Witch-king of the Nazgûl through the paradox of the prophecy. Thus, here we have a female character who is closer to the figure of Medb than any other of Tolkien's heroines. Similarly to Medb, Éowyn wants to choose her man herself, and she seems to choose well, in accordance with her status of the old king's niece and the future king's sister (even Tolkien himself considered this union for some time). Nevertheless, the mechanisms of the “Celtic love triangle” set to work and prevented such a union. In the situation when there is an elven princess at hand, she is a more fitting bride for the future king of the greatest human kingdom, who also has some elvish ancestry and needs to reinforce it, than the princess that turns out to be of a vassal status.

⁹⁰ J.R.R. Tolkien, *The Lord...*, p. 1061.

⁹¹ H. Armstrong, *Arwen*, [in:] *J.R.R. Tolkien Encyclopedia...*, p. 38.

⁹² H. Armstrong, *Arwen*, [in:] *J.R.R. Tolkien Encyclopedia...*, p. 38.

⁹³ M. Rawls, *Arwen...*, p. 25.

Moreover, Éowyn’s future husband, Faramir, correctly explains to the shield maiden of Rohan her true incentives:

You desired to have the love of the Lord Aragorn. Because he was high and puissant, and you wished to have renown and glory and to be lifted far above the mean things that crawl on the earth. And as a great captain may to a young soldier he seemed to you admirable. For so he is, a lord among men, the greatest that now is. But when he gave you only understanding and pity, then you desired to have nothing unless a brave death in battle.⁹⁴

Thus, Faramir points out the disproportion of this relationship and ultimately becomes Éowyn’s husband. Éowyn is the right choice for Faramir and he is the right choice for her, as, being of royal blood and a great hero, she is superior to him, and thus she becomes a Sovereignty figure for him to legitimize his possessions of the land as the Prince of Ithilien.

Thus, in *The Lord of the Rings*, Tolkien appears to follow the same “Celtic” pattern – his female characters must be superior by birth or power to their chosen heroes. In this story, Tolkien’s both female and male characters make the incorrect choices, though these choices are usually made with difficulty.

Conclusion

In Celtic cultures, women of royal blood had a distinctive role in securing their male partners’ kingship. This idea arose from the ancient beliefs in the necessity for a king to marry the Sovereignty Goddess. This goddess chooses a mortal man and grants him the right to be the king, provided that this man accepts her in any form she may take, or else she withdraws this right if he fails her in some way. Many literary female characters from medieval Celtic literatures have a strong connection with this old concept of power which endows them with the Sovereignty Goddess features allowing them to choose or change their men and drive them to action. Such female characters are often involved in the specific kind of love relationship consisting of two male and one female characters which I propose to call the “Celtic love triangle”. The type of story which develops from this kind of relationship can be easily found in Tolkien’s love lines from *The Silmarillion* and *The Lord of the Rings* though it is devoid of sexual excesses of original Celtic stories. This may be explained, on the one hand, by Tolkien’s Catholicism and, on the other, by his desire to preserve peculiar Celtic beauty of these stories yet make it less “mad”. Thus, in terms of creating love plot lines, Tolkien (most likely unconsciously) was inclined to follow the “Celtic” scenario.

⁹⁴ J.R.R. Tolkien, *The Lord...*, p. 974.

The nucleus of such a story consists in the following: if an elven princess, sometimes even against her father's will (Lúthien and Arwen), prefers a seemingly weaker and mortal of the two male counterparts (Lúthien, Idril, Finduilas, and Arwen), and, most importantly, if he accepts her choice (Beren, Tuor, and Aragorn), it will result in great deeds and a more or less happy ending, or at least in a desirable marriage, for both of them (though other characters may perceive it otherwise). The tragedy will inevitably come later, but for some brief moment, there might be a glimpse of bliss, as Tolkien puts it in the story of Beren and Lúthien, "amid weeping there is joy and under the shadow of death light that endures"⁹⁵. Yet if the hero fails to accept the elven princess' love, the whole story will end in a catastrophe (Turin and Finduilas). From this perspective, the female characters in Tolkien's Legendarium, even if they may sometimes appear as passive figures, are the decisive ones. Thus, Tolkien's heroines are not the prizes to win or the rewards to be bestowed upon the male heroes, but the power that enables them to perform mighty deeds and achieve the status they desire.

Bibliography

Armstrong, Helen. "Arwen". *J.R.R. Tolkien Encyclopedia: Scholarship and Critical Assessment*. Ed. Michael D.C. Drout. New York: Routledge, 2007, p. 38-39.

Carey, John. "Tuath Dé". *Celtic Culture: A Historical Encyclopedia*. Ed. John T. Koch. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2005, p. 1693-1696.

Carpenter, Humphrey (ed.). *The Letters of J.R.R. Tolkien*. Boston and New York: Houghton Mifflin, 2013.

Croft, Janet Brennan. "Perilous and Fair, Ancient and Modern, Luminous and Powerful". https://www.academia.edu/27733157/_Perilous_and_Fair_Ancient_and_Modern_Luminous_and_Powerful_Critical_Directions_for_the_Study_of_Tolkiens_Women_in_the_21st_Century. Accessed 28 March 2019.

Davies, Sioned (transl.). *The Mabinogion*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Day, David. *Tolkien's Ring*. London: HarperCollins, 1994.

Dixon-Kennedy, Mike. *A Companion to Arthurian and Celtic Myths and Legends*. Stroud: Sutton Publishing, 2006.

⁹⁵ J.R.R. Tolkien, *The Silmarillion*, p. 189.

- Doan, James. "Sovereignty Aspects in the Roles of Women in Medieval Irish and Welsh Society". *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium*, Vol. 5, 1985, pp. 87-102.
- Eden, Bradford Lee. "Elves". *J.R.R. Tolkien Encyclopedia: Scholarship and Critical Assessment*. Ed. Michael D.C. Drout. New York: Routledge, 2007, p. 150-152.
- Eichhorn-Mulligan, Amy. "The Anatomy of Power and the Miracle of Kingship: The Female Body of Sovereignty in a Medieval Irish Kingship Tale". *Speculum: A Journal of Medieval Studies* 81:4, October 2006, p. 1014-1054.
- Fimi, Dimitra. "Was Tolkien Really Racist?". <https://www.metro.news/was-tolkien-really-racist/1345964/>. Accessed 23 March 2019.
- Fimi, Dimitra. "Tolkien's 'Celtic' Type of Legends": Merging Traditions". <http://dimitrafimi.com/articlesandessays/tolkiens-celtic-type-of-legends-merging-traditions/>. Accessed 27 March 2019.
- Fimi, Dimitra. "'Mad' Elves and 'Elusive Beauty': Some Celtic Strands of Tolkien's Mythology". <http://dimitrafimi.com/articlesandessays/mad-elves-and-elusive-beauty-some-celtic-strands-of-tolkiens-mythology/>. Accessed 23 March 2019.
- Flieger, Verlyn. *Interrupted Music: The Making of Tolkien's Mythology*. Kent: The Kent State University Press, 2005.
- Hooker, Mark T. *Tolkien and Welsh (Tolkien a Chymraeg): Essays on J.R.R. Tolkien's Use of Welsh in his Legendarium*. Llyfrawr, 2012.
- Kent, Alan M. "Tristan and Isolt". *Celtic Culture: A Historical Encyclopedia*. Ed. John T. Koch. Santa Barbara: ABC Clio, 2005, p. 1689-1690.
- Koch, John T. "Kingship, Celtic". *Celtic Culture: A Historical Encyclopedia*. Ed. John T. Koch. Santa Barbara: ABC Clio, 2005, p. 1060-1063.
- Koch, John T. "Rhiannon". *Celtic Culture: A Historical Encyclopedia*. Ed. John T. Koch. Santa Barbara: ABC Clio, 2005, p. 1499-1500.
- Kosikov, Georgy Konstantinovich (ed.). *Predanija i mify srednevekovoj Irlandii*. Moscow: 1991.
- McCann, W.J. "Tristan: The Celtic and Oriental Material Re-examined". *Tristan and Isolde. A Casebook*. Ed. J.T. Grimbart. London: Routledge, 2002, p. 22-35
- Parker, Will (transl.). *The Mabinogion*. <http://www.mabinogion.info/index.html>. Accessed 24 March 2019.

- Phelpstead, Carl. *Tolkien and Wales: Language, Literature and Identity*. Cardiff: University of Wales Press, 2014.
- Rawls, Melanie. "Arwen, Shadow Bride". *Mythlore* 43, 1985, p. 24-25, 37.
- Rees, Alwyn and Brinley Rees. *Celtic Heritage: Ancient Tradition in Ireland and Wales*. New York: Grove Press, 1961.
- Ripley, Aline. "Feminist Readings of Tolkien". *J.R.R. Tolkien Encyclopedia: Scholarship and Critical Assessment*. Ed. Michael D.C. Drout. New York: Routledge, 2007, p. 202-203.
- Scoville, Chester N. "Welsh language". *J.R.R. Tolkien Encyclopedia: Scholarship and Critical Assessment*. Ed. Michael D.C. Drout. New York: Routledge, 2007, p. 705-706.
- Simmons, Victoria. "Sovereignty myth". *Celtic Culture: A Historical Encyclopedia*. Ed. John T. Koch. Santa Barbara; ABC Clio, 2005, p. 1621-1622.
- Smith Peter, Peter E. Busse and John T. Koch. "Tóruigheacht Dhiarmadaagus Ghráinne". *Celtic Culture: A Historical Encyclopedia*. Ed. John T. Koch. Santa Barbara: ABC Clio, 2005, p. 1684.
- Stifter, David. "Triads". *Medieval Ireland: An Encyclopedia*. Ed. Seán Duffy. New York and London: Routledge, 2004, p. 451-452.
- Tolkien, J.R.R. *The Lord of the Rings*. London: Harper Collins, 2007.
- Tolkien, J.R.R. *The Silmarillion*. London: Harper Collins, 1999.
- Tolkien, J.R.R. *Morgoth's Ring: The Later Silmarillion. Part One*. Boston and New York: Houghton Mifflin, 1993.
- Wicher, Andrzej. "Tolkien's Story of Beren and Lúthien in the Light of Medieval Romances, *Sir Orfeo* in Particular, and Tales of Magic. *Selected Medieval and Religious Themes in the Works of C.S. Lewis and J.R.R. Tolkien*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 2013, p. 245-266.

Abstract

Taking into consideration the growing appreciation of Celtic influence on Tolkien’s writing, this paper concentrates on the analysis of one of the recurrent motives in the medieval Celtic stories, the “Celtic love triangle” (consisting of one female and two male characters involved in a story of forbidden love, elopement, and rivalry). It also discusses a possible connection of the power of the Celtic female protagonists with the Sovereignty Goddess. Further, it compares this kind of love triangle with those in Tolkien’s writings in order to reveal a similar role of Tolkien’s female characters who, in spite of being often passive, possess a specific (magical) power that enables the favoured male characters to become heroes/kings.

Keywords: Celtic mythology, Tolkien, the Mabinogion, the Sovereignty Goddess, love triangle, female characters.

Streszczenie

Biorąc pod uwagę rosnące uznanie wpływu celtyckiego na twórczość Tolkiena, autor artykułu skupia się na analizie jednego z powtarzających się motywów średniowiecznych historii celtyckich – tzw. „celtyckiego trójkąta miłosnego” (składającego się z jednej postaci kobiecej i dwóch męskich uwikłanych w historię zakazanej miłości, ucieczki i rywalizacji). W artykule omawiany jest również możliwy związek bohaterek celtyckich z boginią władzy najwyższej. Przedstawiono analizę porównawczą tego typu trójkąta miłosnego z podobnym motywem w dziełach Tolkiena. W rezultacie postuluje się podobną rolę postaci żeńskich Tolkiena, które, pomimo swej bierności, posiadają specyficzną (magiczną) moc, pozwalającą wybranym przez nie męskim postaciom stać się bohaterami/królami.

Słowa kluczowe: mitologia celtycka, Tolkien, Mabinogion, bogini władzy najwyższej, trójkąt miłosny, postaci kobiece

The Death of the (Super)Hero: The Duality in the Depictions of Death in Superhero Narratives

Death, often also that of the protagonist, is an intrinsic part of all sorts of heroic narratives. It is, of course, rather unsurprising that plots focused on military conflicts feature death-scenes, however, their sheer diversity in both presentation and importance to the overarching narrative suggest that, at least in part, they serve a role greater than a mere reflection of the tragedy of war. Alongside the enemy deaths, individually rarely of much importance while *en masse* serving as demonstration of the hero's prowess², there are those tragic or violent deaths of kinsmen and the loved ones that serve as a call for action and a motivation for the pursuit of vengeance³. Still, the death of utmost significance is that of the heroic protagonist himself. In fact, the circumstances of the hero's demise, possibly with the addition of his origin, are often the only elements consistently kept throughout many iterations of his story. Serving as part of the frame within the limits of which heroic lives are expanded upon or completely rewritten, the hero's death was for long an impassable boundary. However, the rise of superhero comic books brought significant changes to the treatment and presentation of that theme. The aim of this study is to present and discuss how the superhero genre adapted, transformed and built upon the pre-modern heroic tradition in its depictions of the hero's death.

Superhero comic books, being populated by modernized versions of ancient gods and heroes, are a clear descendant of the pre-modern heroic narratives. Superman, the very first superhero created by Jerry Siegel and Joe Shuster in 1938, is reported to have been chiefly inspired by the biblical figures of Samson and Moses⁴. Captain Marvel, created in 1939 for Fawcett Comics as an answer to the famous Kryptonian, was especially open in revealing his pedigree, as the magic word SHAZAM, which grants the hero his powers, is clearly stated to be

¹ E.mail: przemyslgoraniak@gmail.com.

² Beowulf's slaying of nine sea-monsters mentioned in his argument with Unferth, and King Arthur's killing of 960 Saxons, as reported by Nennius in his *Historia Brittonum*, seem to be apt representations of this convention.

³ It suffices to mention the deaths of Megara and Patroclus.

⁴ M. Arnaudo, *The Myth of the Superhero*, Baltimore 2013. pp. 29-30.

an acronym that stands for Solomon, Hercules, Atlas, Zeus, Achilles and Mercury. When in 1940 William Moulton Marston created Wonder Woman, the first female superhero, he made her an Amazon and populated the stories about her with a number of characters from ancient Greek mythology. In *Super Heroes: A Modern Mythology*, Richard Reynolds explains such connections, stating that stressing the individual superheroes' resemblance to legendary heroes or gods is a common tendency among superhero comic book writers, possibly aimed at legitimizing their creations⁵. It could, however, be argued that referring to, or even building upon the pre-existing heroic tales is a common occurrence in both myths and epics. Thus, trying to anchor their new medium in the established culture and offer the audience a familiar point of reference, the first authors of superhero comic books might have simply elected to follow in the footsteps of Virgil. As the medium evolved, its connections to the heroic tales of old only strengthened.

From the very beginning of the medium's existence, death was an ever-present element of the superhero comic books, albeit with a single significant difference from their classic predecessors. Noticeably, death has played an important role in many heroes' origins. Young Arthur's true destiny was revealed in the proceedings that followed the death of his father, Sigurd's acquisition of some magical abilities was facilitated by Fafnir's death, Sétanta was given his better known, heroic name, Cú Chulainn after he brought about the death of Culann's guard-dog, El Cid is forced into exile wherein he regains his reputation and influence after the death of his sovereign Sancho II. Similarly, Kal-El gains the powers that make him Superman only because his parents launch him into space in order to save him from a cataclysm that destroys their home-planet along with nearly all its inhabitants, while Bruce Wayne decides to devote his entire life to crimefighting as a masked vigilante, Batman, after witnessing the death of his parents at the hands of a mugger. Death, especially that of family members was, and still is, a common factor in superhero biographies. It is, however, interesting to note that the heroes themselves remained deathless for a very long time.

To fully grasp the changing approach to the notion of superheroes' mortality one should realize the origin and subsequent evolution of the superhero comic books. All of the original superheroes, be it Superman, Batman, Wonder Woman or any of their imitations, existed and operated in the worlds resembling ours in all aspects but one, the existence of superpowered humans. Many of their early adventures were devoted to fighting common criminals, frauds, and corrupted officials instead of fantastic monsters and extra-terrestrial

⁵ R. Reynolds, *Super Heroes: A Modern Mythology*, London 1994, p. 53.

threats. A number of characters chose to support the Allies in the all-too-real struggle against the Axis powers. Captain America, created in 1940 by Joe Simon and Jack Kirby, was depicted punching Hitler on the cover of the very first issue of his book. It is noteworthy that this unmistakable statement of the authors' attitudes towards the involvement of the US Army in WWII, or rather the lack thereof, was issued an entire year before the attack on Pearl Harbor. It is therefore clear that, unlike the heroes of myths and epics, the comic book superheroes were not a distant memory, but a representation of the current state of the world. While some titles, such as the aforementioned Captain America, were created as a direct reaction to WWII, many others followed suit and sought to promote public involvement in the war effort. Thus, Superman urged his audience to donate to the American Red Cross, while Batman and Robin asked the readers to purchase war bonds and stamps. Some comic book creators, such as Jerry Siegel and Jack Kirby, went even further and left their drawing tables in order to enlist. But even on the frontline, their creations would accompany them, as, reportedly, one in four magazines shipped to the American soldiers overseas was a comic book⁶. In fact, ever since WWII, comic books have become an important part of the "G.I. culture"⁷. Given that the adventures of the Nazi-punching Captain America and others like him served as a powerful tool of propaganda, it is understandable that those heroes had to be kept alive and well. However, the war had finally come to an end and the superhero comic books started evolving in other directions.

As time passed, and the publishers sought new, exciting stories, death began creeping nearer to the superheroes themselves. In 1964 Captain America's sidekick Bucky was revealed to have died at the end of WWII, while in 1988 the second character to claim the mantle of Robin, the iconic companion of Batman, was murdered by his nemesis, Joker. As evidenced by Enkidu or Patroclus, the companions of, respectively, Gilgamesh and Achilles, the death of the hero's companion is not a theme unheard of in heroic narratives, however, they bear little to no significance in the examination of the hero's own mortality.

⁶ B. W. Wright, *Comic Book Nation: The Transformation of Youth Culture in America*, Baltimore 2001, p. 31.

⁷ In *American Sniper*, a biography of a United States Navy SEAL veteran Chris Kyle, it is stated that the unit of the protagonist called themselves the Punishers, after the Marvel comic book character, and even labeled their gear with the character's logo, one that has since become a recurrent theme adorning weapons and gear of active duty American soldiers.

It is safe to say that within twenty to thirty years after the creation of the medium, superheroes began to attain the cultural status similar to that of the classic cult heroes. As they gained a greater cultural significance, superheroes moved beyond the confines of the comic book pages, and then into the general consciousness. It might be argued that the original superhero, Superman, has successfully deposed Hercules as the popular shorthand for physical might, while numerous other superheroes slowly became a part of popular language and culture, recognizable and understandable even by those who never read any of their serialized adventures. The ever-lasting feud between Batman and Joker or Superman's weakness to Kryptonite are arguably better known to the general public than the conflict between Arthur and Mordred or the vulnerable spot on Sigurd's back. Yet, regardless of the growing popularity of superheroes as cultural icons, their fate was still tied to the narratives that spawned them and those gradually fell down the same whole most myths and epic cycles do, that of continuity.

It is rather uncommon for a hero to have all his exploits gathered in a single, definitive narrative. Even in cases such as that of *Beowulf*, there is a place for justified doubt whether the text that has survived to modern times is the only version in which that story was presented to its original audience. Two of the most notable medieval examples of that narrative multiplicity could be the tales of King Arthur and Sigurd Fáfnisbani. Some of those disparate iterations could have existed simultaneously in different areas, while others may have been the result of later revisions. In the case of both King Arthur and Sigurd, certain characteristic traits are usually repeated from one version to another. Arthur always wields a magical sword, while Sigurd is forever a dragon-slayer, however, most details, or even entire sections of their biographies, were changed in the consecutive retellings. Thus, the inconsistencies between the successive versions range from some minor differences with regard to the name of Arthur's sword, his unfaithful wife and the place of his final battle, to the more considerable ones, such as his relationship with Mordred, the number of his offspring, or the existence of the Holy Grail. In Sigurd's case, the differences are even more severe, as even the hero's lineage and the circumstances of his death are vastly different between the North and Western Germanic traditions.

The reason for the abovementioned disparities is most probably tied to the heroes' cultural role and the issue of continuity. Heroes serve as hyperbolized representations of their respective cultures, therefore they need to evolve alongside them, lest they become antiquated and remote. The King Arthur of the *Historia Regum Britanniae* differs from that of *Le Morte d'Arthur*, just as the

from the inhabitants of England in the twelfth century differ from those who lived there three centuries later. Similarly, one should understand the religious and cultural developments that made it impossible for the Siegfried of the *Nibelungenlied* to be the same as the Sigurd of the *Poetic Edda* or the *Völsunga saga*. It could be argued that the hero's death played a significant role in the process of continuous pursuit after cultural relevance. Epics and myths are populated with gods and heroes. As far as the latter are often descended from the former, and remain in close relations with them, the differences between both groups are rather clear, with the most basic one being that of mortality. While one could enumerate several cases of deicide from a number of ancient myths, the general consensus is that the death of a deity is an unordinary and disastrous event, that can, however, be often reversed. The hero's death, on the other hand, is as expected as it is permanent. It is understandable that, as heroes are entirely relegated to the community's past, their death serves as a closing chapter in their respective section of the collective history. Still, even though they inhabit the past, heroes cannot be as distant as to become outmoded. Heroes represent the pinnacle of humanity, often lost along with what is considered the Golden or Heroic Age of the culture, yet still commonly yearned for. In order to remain appealing as a role-model, each hero must reflect the ever-changing values of a particular culture. As communities diverge in their choice of social standards and ideals, so the individual heroes begin to differ more noticeably from their former or alternate versions. As the legendary past that the hero inhabits is tied to the present, it is, in fact, constantly moved forward in time in order to retain the same distance between it and what is considered the modern times. That in turn, introduces the concern with continuity, as, for instance, Arthur, who supposedly lived in the fifth and sixth centuries, could not possibly serve as an apt reflection of the late medieval ideal of kingship, nor could his life be magically extended to encompass the aspects of knightly culture of the fourteenth and fifteenth centuries. For that reason, the heroes' lives can be seen to have a somewhat cyclical property. As the times change, the old version is left dead, while a new, more fitting retelling takes its place to operate and eventually perish within an updated cultural paradigm. In a way, one could argue that throughout the medieval period there was no single Arthur or Sigurd but a procession of completely different Arthurs and Sigurds, each custom-made for their respective time slot. It would be a folly to expect the original audience of the *Nibelungenlied* or *Le Morte d'Arthur* to know all the previous iterations of those narratives and recognize their often greatly dissimilar protagonists as the exact same people. To reiterate, it could be argued that the heroes' deaths played a vital part in helping them retain cultural relevance, and regulating the internal continuity of their biographies, as they

could be buried along with the old ways and remade to fit the new standards of life.

Since the most notable comic book superheroes emerged as creations influenced by the Great Depression, or were created in direct reaction to WWII, their close relation to the real world social issues is undeniable. Just as their pre-modern counterparts, superheroes were designed to represent the values and aspirations of their audience, however, unlike their predecessors they would always operate in the “now”, whenever that would be, rather than in the legendary past. As far as such approach helps to tie the superheroes to their community, as they are shown to tackle the same adversities as their audience, it also deepens the original continuity problem that the pre-modern heroic narratives had to face. With an instant influx of serialized adventures produced monthly or even biweekly, the cumulative expanse of a hero’s biography might become unmanageable for a new audience member, especially if a given hero exists since the 1940s. One of the most influential attempts at sorting out the continuity conundrum in superhero comic books is that of DC’s Multiverse. As with the passing of time, many original superheroes managed to grow older and move beyond the limits of cultural relevance, DC reintroduced a number of them in 1956, the year that symbolically marks the transition from the Golden Age to the Silver Age of superhero comics. Any confusion that might have ensued had been dealt with by the introduction of the idea of a vast array of disparate universes within which different versions of the same heroes could operate. Thanks to this new Multiverse “the Golden Age Bruce Wayne could continue to exist as a semi-retired middle-aged individual on Earth One, while on Earth Two a younger [...] Bruce Wayne could carry on as a fully active Batman”⁸. It needs to be noted that such plurality was not an uncommon concept in the pre-modern heroic tradition. Nowadays, we are conscious of differing versions of the same heroic stories co-existing for a period of time, at least as long as it took one of them to become the dominant account. The Multiverse approach is also quite reminiscent of the changes individual heroes underwent throughout the ages, as, for instance, it would not be hard to believe that Siegfried in the *Nibelungenlied* is a version of the *Völsunga saga*’s Sigurd from an alternate-reality. Still, a parallel existence of multiple variations of any given hero could and did cause confusion. In an attempt to rectify this narrative entanglement, Marv Wolfman and George Pérez created in 1985 a 12-issue event, entitled *Crisis on Infinite Earths*, that recorded the destruction of a vast majority of the Multiverse and the creation of a single, definitive DC Universe from the combined parts of what was left. *Crisis on Infinite Earths* remains one

⁸ R. Reynolds, *Super Heroes...*, p. 44.

of the most influential superhero stories ever written, partially due to its staggering death count. The effect was that several DC titles, including the original superhero, Superman, were restarted with issue #1. In effect, after nearly 50 years of continuous existence, most of the original heroes died in order to be remade for a world and audience they were too remote from.

The status quo established by *Crisis on Infinite Earths* is still a basis for the modern superhero comics published by DC. Although in the recent years there have been several minor changes in the internal continuity, they are still made to fit in the post-*Crisis on Infinite Earths* timeline. The importance of such narrative consistency could be noticed in the warm reception of DC's recent publishing line, collectively known as *DC Rebirth*, with which the company strengthened the narrative ties between their modern narratives and their roots established after the 1985's event.

One could still deduce that the modern heroes will, at some point, be put to death in order to be remade for the future generations. True as such assumption may be, there are reasons to believe that some might be immune to such a fate. While Wolfman's story was an important step in the superhero comics' evolution, it could be argued that no single comic book will ever match the cultural significance of the story published in 1993 under the ominous title, *The Death of Superman*. Between his first appearance in *Action Comics* #1 and the year 1993, Superman became a cultural icon. Expanding beyond comic books, the creation of Siegel and Shuster planted itself firmly in the general consciousness. It could be tempting to equate Superman's status with that of the Classical cult heroes, however, unlike them, he was very much alive and remained connected with the daily reality of his audience. Until one day, in January 1993, when Superman died. The result of this story was an unprecedented news coverage and public reaction. Mainstream newscasts and magazines, such as *Newsweek* or *People*, covered the story, while ordinary people were seen mourning the loss of their hero.

However, Superman was not remade anew. Instead, he returned from the dead. As he was already inspired by some of the heroes from the Judeo-Christian tradition, that important event only strengthened his resemblance to the most noteworthy of them, Jesus Christ. Such associations are hardly surprising given that the Kryptonian is a powerful benevolent being who was sent from the heavens to be raised by a human couple, upon reaching adulthood uses his powers for the good of the people, and ultimately sacrifices his life for their sake, only to return and continue leading them by example. Even the depiction of his death-scene is clearly inspired by the motif of the *pietà*. Thus, Superman has, in a way, reached a deific status that elevated him above the

limits of many other, mortal heroes. Superman has become a part of what Richard Reynolds called a modern mythology, as in the words of that author, Superman is “a mythologized perfect being, embodying strength, intelligence, wisdom, compassion, loyalty and courage”⁹. Through his popular connection with Christian symbolism, Superman gained an additional layer of significance, becoming to some comic book readers a relatable reflection of their values. What is even more important, Superman is no longer a regular comic book character with a limited scope and temporal cultural relevance, as he was transformed into a universally recognizable, nigh deific, icon. And the thing common for all sorts of deities is that it is not within man’s power to kill them. Perceivably, even in the case of the doomed Æsir their eventual demise in Ragnarök lies forever in the future.

It is interesting to note that, while Superman was elevated beyond the hero’s death, another character embraced it in full. Hawkman is a DC character brought to life in 1940 by Gardner Fox. His origin, revealed in *Flash Comics #1*, presents Carter Hall as a learned antiquarian and collector of ancient weaponry who upon acquiring an ancient Egyptian sacrificial knife learns he is a reincarnation of Prince Khufu of the Fifteenth Dynasty, who was killed by a treacherous priest of Set with that very blade. He subsequently finds his reincarnated bride, Shiera, who eventually joins his heroic escapades, creating the duo of Hawkman and Hawkgirl. In 1961, the then editor of DC Comics, Julius Schwartz, brought the Hawks back, reinventing them as extraterrestrial police officers posing as museum curators. Throughout the years, Hawkman and his mate have died and been remade several times. In fact, a seminal Hawkman run written by Geoff Johns revealed that since his initial death as the Egyptian Prince Khufu, Hawkman has been reincarnated every generation in a form most fitting for its mores. Thus, he is shown to have been operating as a crusader knight in the Middle Ages, a gunslinging lone rider in the Wild West etc. Hawkman’s latest death took place in May 2017. The story entitled simply *Death of Hawkman* ends with the protagonist saying “See you... in the next life”¹⁰. Hawkman’s subsequent reappearance printed in August 2018 in the issue entitled “What’s Past is Prologue” starts with the protagonist narrating: “I’m an archeologist. A scholar and preservationist of history. More than that. I am history”¹¹. That introduction aptly encapsulates Hawkman’s nature. Within DC Universe he is an oddity, a superhero constantly dying and being reborn to fit the ever evolving world, yet he chooses to use archaic weapons and follows

⁹ R. Reynolds, *Super Heroes...*, p. 123

¹⁰ M. Andreyko, *Death of Hawkman #6*, Burbank 2017, p. 24.

¹¹ R. Venditti, *Hawkman #1*, Burbank 2018, p. 1.

antiquated heroic codes of conduct. Arguably, Hawkman may well be the only real representative of the classical brand of heroism left in the modern mythology of superheroes. He seems to be a curiously conscious commentary on the perplexing nature of the pre-modern heroic tradition, as he repeatedly reappears in often disparate forms but retains the knowledge of his past selves, being often cursed to repeat a number of variations of the same events. Additionally, Hawkman in a fascinating way seems to also serve as an examination of the scholars of history, as outside his heroic persona he is usually depicted as an intellectual fascinated with the past and its relicts, and thus an individual somewhat incompatible with the modern world, due to his devotion to the values and morals generally considered to be outdated and impractical. As he is continuously remade for the present, while retaining the memory of the past, he also incessantly strives to inject into his surroundings the relicts and practices of the days gone by. Consequently, Hawkman emerges as a perfect implementation of the pre-modern heroic tradition in its purest form, including the multiplicity of presentations and the functional employment of the hero's death for the sake of maintaining continuity and cultural relevance.

The modern mythology of superhero comic books is a vast and ever-expanding field of inquiry. Even though, at its core, it is an entity rooted in popular culture and made to entertain, it is undeniable that it typically employs the heroic tradition of the ancient and medieval periods in its narratives. Born from the myths and epics of old, superhero comic books have both retained and expanded upon many aspects of their predecessors, one of the most notable being that of the hero's death. It could be observed that the same mechanisms that governed King Arthur's or Sigurd's deaths and alterations in different narratives are still at work in this newest incarnation of the heroic tradition. It is fascinating to witness how features of the ancient hero cult could be combined with Judeo-Christian symbolism to create a fictional story of death and resurrection that influenced the real world and helped form a new brand of heroic, cultural icon. Through the examination of the superhero comic books, one can see that the heroic tradition, often researched in the context of bygone times, remains an important presence in modern culture. One simply needs to understand that, just as its protagonists, it died in one form, only to be remade into another, more suited for the present.

Bibliography

Andreyko, Marc. *Death of Hawkman #6*. Burbank: DC Comics, 2017.

Arnaudo, Marco. *The Myth of the Superhero*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2013.

Dumézil, G. *The Destiny of the Warrior*. Chicago: The University of Chicago Press, 1970.

Miller, D.A. *The Epic Hero*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press 2002.

Raglan, F.R.S. *The Hero*. New York: Dover Publications, 2003.

Reynolds, R. *Super Heroes: A Modern Mythology*. London: B.T. Batsford, 1994.

Venditti, R. *Hawkman #1*. Burbank: DC Comics, 2018.

Wright, B.W. *Comic Book Nation: The Transformation of Youth Culture in America*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2001.

Streszczenie

Superbohaterowie są spadkobiercami starożytnej i średniowiecznej tradycji heroicznej. Często czerpiąc z motywów i fabuł wcześniejszych opowieści heroicznych, komiksy superbohaterskie pozostają mocno związane ze światem przedchrześcijańskich mitów i eposów. W kwestii śmierci bohatera gatunek ten zdaje się jednak kolektywnie dystansować od starożytnej tradycji epickiej. Nieliczne wyjątki sugerują społeczno-kulturowe podłoże tych zmian. Celem artykułu jest wskazanie i omówienie powodów, dla których medium tak mocno osadzone w tradycji heroicznej konsekwentnie zmienia jeden z najważniejszych jej aspektów.

Słowa kluczowe: superbohaterowie, Superman, Batman, komiks, epos heroiczny

Abstract

Modern superheroes are the inheritors of the ancient and medieval heroic traditions. Often drawing from, or directly adapting themes and plots of pre-modern heroic narratives, the superhero genre is closely tied to many, mainly pre-Christian, myths and epics. However, in the matters of passing away and death, virtually all superheroes depart from the epic tradition. The exceptions, prove to be a significant indication of the changing socio-cultural perception of the motif of the hero's death. This paper aims to identify the reasons for and the meaning behind such a medium-wide shift from the traditional depictions of the hero's death. Particular attention is also given to those rare representatives of the superhero genre that retain the pre-modern approach to the theme of the hero's death.

Keywords: superheroes, Superman, Batman, comic books, heroic epic

Yevheniia Kanchura¹
Theoretical and Applied Linguistics Department
Zhytomyr State Technological University

The Motif of Separation of Personal Death in Max Frei's *Echo* series

Introduction

The World of the Core [Мир Стержня] created by the Russian-language writer Max Frei [Макс Фрай] in the *Echo* series contains the features of various epochs, including quasi-medieval elements (such as the image of King Mönin, his magic sword, etc.). Another medieval concept is that of a “tamed death”², represented in this world through the folklore motifs of the soul separation (“E710. External soul”, according to Thompson’s Index³), hidden death (“302: Koshchey’s death in the egg”, N.P. Andreyev’s Index based on the Arne-Thompson-Uther catalogue), as well as personifications of an individual’s luck or fate and communication/negotiations with them (“N110. Luck and fate personified”⁴).

The present article aims to investigate the development of these folklore motifs in Max Frei’s fantasy texts created in the late 20th and in 21st century and to compare them with the medieval idea of a “tamed death”, as it is identified by P. Ariès. The analysis of the plot elements demonstrates the dynamics of the folklore motifs implementation and the evolution of the reception of death in Max Frei’s fantasy: the individual’s conscious recognition of death as a natural and integral part of his or her personality creates the conditions for the practice of the separation of death. Such acceptance allows one to “open the gate” of the soul in order to release death, and, hence, to allow the individual to communicate with the world as a free and fully integrated personality attuned

¹ E-mail: ivha89@gmail.com

² P. Ariès, *Western Attitudes Toward Death: From the Middle Ages to the Present*, London 1976, p.2.

³ S. Thompson, *Motif-index of Folk-literature: a Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-books, and Local Legends*, Bloomington 1955-1958, <http://www.ruthenia.ru/folklore/thompson/>. Accessed 29 March 2019.

⁴ N.P. Andreyev, *Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне*, Leningrad 1929, <http://www.ruthenia.ru/folklore/sus/index.htm>. Accessed 29 March 2019.

with the whole world full of magic. The communication with a personified death is carried out in connection with the oneiric paradigm and presupposes lucid dreaming and conscious being of an individual.

The comparative-topological method is used as the basic approach to the analysis of the usage of folklore motifs. The comparison of the system of characters with the medieval chivalric code and the notion of the King archetype creates the frame for further study and allows to make a conclusion about the relationship between a fully integrated personality and the world. The concept of the separated death is analyzed through its connection with the Jungian structure of the psyche and through the prism of the process of individuation. A close reading of her novels allows to define the details of Max Frei's authorial style and describe the specifics of the worldview presented in the notion of a separated death.

Max Frei and the *Echo* Series

Max Frei is a pen-name of Svetlana Martynchik (b. 1965), a citizen of Ukraine, residing in Vilnius (Lithuania), who writes fantasy and magic realism novellas and novels in Russian. The literary project "Max Frei" started in 1996 as a collection of novellas *The Stranger*⁵. It was a result of the creative cooperation of a young artistic couple – Svetlana Martynchik and Igor Stiopin (1967-2018), who developed a fantasy world named *Homana* made of plasticine clay and were telling each other stories about the alternative reality, the *World of the Core* (*Мир Стержня*)⁶. The idea of a character who does not fit into the world of limits, borders, artificial rules, and other simulacra, appealed to the shared sentiments of the young people in the Post-Soviet 1990s. Such a character could have a huge creative potential but could not fully realize it, feeling like a "loser", a useless part of a soulless system, rotten and impersonal. The strife for personal freedom and self-realization of an individual resulted in the creation of a character whose main trait became his love for the alternative fantasy world in which he enters due to the practice of lucid dreaming. Max Frei has been writing her *Echo* series since 1996, and it is still a work in progress, reflecting the changes in the author's worldview and the development of her⁷

⁵ It is the only Max Frei's book translated in English. Thus, all Max Frei's quotations in the article are translated by me – Yevheniia Kanchura.

⁶ V. Kuritsyn, *Пара 'Мартынчики' Светлана Мартынчик – Игорь Степин. Интервью*, <http://www.guelman.ru/dva/para10.html>. Accessed 29 March 2019.

⁷ As it is often mentioned, Svetlana Martynchik wrote the stories of the *World of the Core*, while Igor Stiopin originally invented the names and proposed some ideas of the world construction. Also, the latest cycles (*Chronicles of Echo* and *Dreams of Echo*) are created by S. Martynchik. See for example Н. Уліура, *Пострадянська жіноча проза як*

inner strength and literary craftsmanship. The protagonist gains his self-realization in the World of the Core, claiming that he is “on the side of Life”⁸. This is the basis for the understanding of the notion of Death in the world of the *Echo* series as it will be discussed later in this article.

At present, as of 2019, the *Echo* series includes three main cycles: *Labyrinths of Echo* (*Лабиринты Эхо*; 1996-2003), *Chronicles of Echo* (*Хроники Эхо*; 2004-2013), and *Dreams of Echo* (*Сновидения Эхо*; 2014-now). The present research aims to analyze the motif of the separation of death as it is presented in *Labyrinth of Mōnin* (*Лабиринт Мёнина*; 2003, the final book of the first cycle which consists of three novellas), and three novels from the third cycle: *Coming, Ready or Not* (*Я иду искать*; 2016), *Dead Man's Chest* (*Сундук мертвеца*; 2017) as well as *Give My Heart back to Me* (*Отдай мое сердце*; 2017).

Quasi-medieval fantasy world

Although the World of the Core created by Max Frei is not medieval in a historical sense, it contains a significant number of elements inherent to the Western European medieval culture and worldview, as reflected through the numerous references to the Arthurian legend, a characteristic feature of late-twentieth-century fantasy literature⁹. The underlying myth of the World is a legend about King Mōnin and his sword; the formal honorific address for men is “Sir”, which has a connotation with the knights surrounding the King (the women are addressed as “Lady”); the power is structured into two branches – the mundane and the magical – which may remind one of King Arthur and Merlin as a dyad of the keepers of the land. However, these features are viewed through the perspective of a postmodern irony; for example, the Order of the Septfoil, Gracious and Singular [Орден Семилистника, Благостного и Единственного], the only magical order allowed in Echo (all the others are strictly banned), can be regarded as a hidden parody of the one-party system, a transparent allusion for any Post-Soviet reader.

Whereas the magical (or ideological) power seems to be only a formal and restraining institution, the King in the World of the Core is a real keeper of the land and the link between the ruler and the country is accomplished through the

соціокультурний та естетичний проект (на матеріалі російської літератури) Київ : Ніка-Центр. 2015. р. 239.

⁸ M. Frei, *Я иду искать*, <http://www.maxfreibooks.net/collection/snovideniya-eho/product/ya-idu-iskat-kniga-iv>; accessed 29 March 2019.

⁹ A. Sapkowski, *Piróg albo Nie ma złota w Szarych Górach*, „Nowa Fantastyka” 5(128)/1993, pp. 65-72.

king's sacrifice and pilgrimage¹⁰. This motif, derived from Celtic mythology and the Arthurian legend along with the medieval notion of the true King¹¹, corresponds to the medieval basis of Max Frei's fantasy world. For instance, King Mönin, the legendary Wandering king did not die but disappeared (he had left his kingdom to be sacrificed in order to save the World). The image of Mönin combines the allusions to King Arthur and Odin: he roams between the worlds wearing a hat and a cloak, but returns to the Middle Kingdom (*Срединное Королевство*) in crucially dangerous moments. Mönin's artefacts (the Sword, the Hat, and the Diary) are not only the elements of a legend; rather, they function actively in the narrative and affect some of the key events in the World. Mönin's Shadow appears in the plot to encourage the protagonist's initiation process; the Library, the Labyrinth, and the Dream of Mönin – specific time-and-space continuums existing in a maze of worlds – play an important part in Max Frei's fantasy plot.

The concept of the King is amplified with the elements of medieval chivalric code in the way they are outlined in medieval romances. From the six main features of the ideal knight's image, listed by A. Gurevich¹² and M. Bakhtin¹³, Sir Max from Echo, the protagonist and the narrator of the whole cycle, inherits mainly four:

1. His *origin is shrouded in secrecy*¹⁴. Like the knights from medieval romance, Sir Max comes to Echo from another land (in fact, from another world). In Echo, he is said to be a lost child of a nomad tribe from a distant land and eventually turns out to be the lost king of this tribe (though it happens only as a result of a random choice of his name taken from a book. Here the author demonstrates an example of postmodern irony).
2. Sir Max is taught to follow the *codes of conduct which are considered to be a sign of virtue*¹⁵. Moreover, the coronation rite includes his physical contact with the land, and he himself also adds a significant detail to the ritual by placing the King on the threshold as the symbol of the border.

¹⁰ See, for example, *The Earth's Forelock* (Чуб Земли /Хроники Ехо), 2004.

¹¹ G.V. Bondarenko, *Мифология пространства Древней Ирландии*, Moskva 2003, pp. 21-22.

¹² A. Gurevich, *Категории средневековой культуры*. Moskva 1984.

¹³ M.M. Bakhtin, *Литературно-критические статьи*, Moskva 1986.

¹⁴ M.M. Bakhtin, *Литературно-критические...*, pp. 186-187.

¹⁵ A. Gurevich, *Категории средневековой...*, pp. 214-215.

3. As a reward for his honorable service, the knight leaves his native land and *serves the King of some other country*¹⁶. Sir Max leaves his native world to enter the King's Service (his official title being "The Death at the King's Service"), but in fact he serves the World of the Core together with his mates from the Secret Police by maintaining the balance of the World.
4. The rule of *vassal loyalty*¹⁷ is one of the basic rules of the Secret Search code of conduct despite all the critical and analytical skills of its members and an all-pervading irony as the prominent feature of their communication. For Sir Max, it means that his deep immersion into the idea of loyalty is based on his pure love for the World. That is why he repeats King Mönin's sacrifice and stays in the Silent Town for the World's sake.

As for the other two features of a Romance knight – his service to a Dame¹⁸ and an attractive appearance¹⁹ – they can be regarded through the prism of irony, as Max's fair lady is his colleague, a member of the Secret Search and his appearance is considered to be quite average in his native world. In the world of Echo, however, he is admired by the common people on the account of his charisma.

All the above-listed motifs allow to define Max Frei's fantasy world as one containing quasi-medieval features and, consequently, it is possible to study the concept of a separated death in the *Echo* series in the light of medieval fantasy tales.

The Concepts of after-life in Max Frei's fantasy

Among the numerous variations of the idea of after-life and immortality in Max Frei's fantasy, the concepts of "Hell" and "Paradise" are absent (though these words are often mentioned by the protagonist, who comes from our own world), and the citizens of the World of the Core fail to understand their meaning. Max Frei creates an internally consistent world where the phenomena of Hell and Paradise are impossible on the account of their eternal state of existence. Frei argues that the existence of fixed places for the eternal torture and eternal delight contradicts the changeability, flexibility, and fluency of the world and the human soul. Moreover, both torture and delight are temporal by

¹⁶ A. Gurevich, *Категории средневековой...*, p. 215; M.M. Bakhtin, *Литературно-критические...*, p. 185.

¹⁷ A. Gurevich, *Категории средневековой...*, pp. 259-265.

¹⁸ A. Gurevich, *Категории средневековой...*, pp. 217-218.

¹⁹ A. Gurevich, *Категории средневековой...*, p. 189.

nature²⁰. Thus, various possibilities for an after-death existence presented in the *Echo* series do not include any kinds of reward or punishment for the person in accordance with their lifelong behaviour. Nevertheless, there are two places where eternity is the basic principle – two comfortable but isolated towns: Kharumba and Silent Town. Both of them are first mentioned in *Labyrinth of Mönin* (2003), the final book of the *Labyrinths of Echo* cycle (1996-2003): and then mirror each other by means of compositional parallels in the first and the last story of the book and by sharing some common features (the eternal comfort for their citizens, the impossibility of the way out, and, the key feature, ennui and depression despite the comfort). The difference between these towns is that the humans staying in Kharumba are in fact dead, while the people in Silent Town are alive, but they have left their home world and are eternally separated from it. Only *dreamers* can penetrate into Kharumba. The only way out of Silent Town is becoming a *Fool*.

The concept of the separation of death initially appears in the description of Kharumba, a comfortable reservation created by the immortal elves for their descendants, born of mortal humans. It is a town of the Dead who exist in the conditions they have always desired. The candidates are selected by their merits or obtain access to the city for a very high fee. The city does not allow anybody in except for the chosen ones, and no human is permitted out. The Dead who are allowed to spend their afterlife in Kharumba continue their existence because their deaths are separated from them. The motif of the separation of a person's death can be regarded through the perspective of the notion of the tamed death, which was not uncommon in medieval culture.

Folklore motifs of the separation of death and the medieval concept of the tamed death

In folklore, the initial human's desire of immortality is embodied in the motifs of soul separation ("E710. External soul" Thompson's Index²¹) and/or hidden death ("302: Koshchey's death in the egg", N. P. Andreyev's Index according to Aarne's system²²). People used to believe that if a person can separate him- or herself from his or her soul and hide it in a safe secret place, death will not be able to reach it, so the person will live forever. The same belief

²⁰ M. Frei, *Ключ из желтого металла*, Moskva 2015, p. 154.

²¹ S. Thompson, *Motif-index of Folk-literature: a Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-books, and Local Legends*, Bloomington 1955-1958, <http://www.ruthenia.ru/folklore/thompson/>. Accessed 29 March 2019.

²² N.P. Andreyev, *Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне*, Leningrad 1929, <http://www.ruthenia.ru/folklore/sus/index.htm>. Accessed 29 March 2019.

is presented in the motif of Koshchey's death, but in this case, it is a person's death, not the soul, which is separated and hidden. The act of separation of death or soul leads to the next stage of their independent existence, expressed by means of the death's or the soul's personification and communication (negotiations) with them; this plot is close to "N110. Luck and fate personified"²³. The examples of such negotiations with Death are the plots 330-332 (A person hides the Death in the bag etc.²⁴). The folklore beliefs embodied in the plots of the fairy tales were also reflected in medieval culture. In his study *Western Attitudes Toward Death: From the Middle Ages to the Present*, Philippe Ariès describes the reception of the death in the Middle Ages as a "household type of death"²⁵, which can be anticipated and prepared for. This cultural phenomenon Ariès calls "the tamed death", a metaphor containing the idea of the death separation, its personification and a communication with it. This view was particularly immanent in the case of the knights and monks who behaved as if "they were usually forewarned"²⁶. It is important that knowing of one's "tamed death", an individual lived with an awareness of his/her personal death and with the understanding of the solitude when facing it, so the person was able to discover the secret of his/her individuality in the mirror of the tamed death²⁷. This article presents a study of a separated death (as a folklore motif) in terms of a tamed death (the cultural view prior to the Middle Ages) in Max Frei's fantasy world.

Discussion

Types of the separation of death in Max Frei's fantasy world

The motif of the death separation is developed in the *Echo* series from a total separation (which might be called "amputation" and defined as the reflection of the motif of Koshchey's death) to a proper tamed death. Table 1 demonstrates this development as it is presented in the novels and novellas containing this motif.

²³ S. Thompson, *Motif-index of Folk Literature...*, <http://www.ruthenia.ru/folklore/thompson/>. Accessed 29 March 2019.

²⁴ N.P. Andreyev, *Указатель сказочных...*, <http://www.ruthenia.ru/folklore/sus/index.htm>. Accessed 29 March 2019.

²⁵ P. Ariès, *Western Attitudes...*, p. 14.

²⁶ P. Ariès, *Western Attitudes...*, p. 2.

²⁷ P. Ariès, *Western Attitudes...*, pp. 51-52.

Table 1

The separation of Death (a blind impersonal force)	
1. Kharumba <i>The White stones of Kharumba / Labyrinth of Mönin</i> (2003), <i>Dead Man's Chest</i> (2017)	Separated death exists in a form of a withdrawn black bird.
2. Opening of the Gate <i>Coming, Ready or Not</i> (2016)	a) The death exists as an object, absorbing all the power of the World's Heart. (The development of the motif of Koshchey's death)
	b) The Master (Healer) dies in the oneiric space with the death of the person being healed.
3. Tamed Death <i>Coming, Ready or Not</i> (2016), <i>Give Me My Heart</i> (2017)	The death exists as a friendly supporting creature. The person and the death make an agreement.

***Birds of Kharumba* (1)**

As it has been mentioned above, the motif of the death separation is initially revealed by Max Frei in the novella *The White Stones of Kharumba* [Белые камни Харумбы], the first part of the trilogy *Labyrinth of Mönin*. The separated deaths are embodied in bulky black birds dwelling in a forest outside the city. “Massive black birds, like bunches of ripe fruit, have clung all over the thick branches. Silent and slow, they looked nearly ominous for me”²⁸. All the epithets used for these birds by the author demonstrate their indifference and apathy: “silent and slow” (молчаливые и малоподвижные, literally “non-mobile”, “lymphatic”), “heavy-set” (грузные), “tired” (усталые), “melancholic” (меланхоличный), “helpless and harmless” (беспомощный и безобидный). The author highlights their low mobility as a striking contrast with the constant movement and fluency of the world alive. Max Frei depicts death as an inherent part of a human being: “every person from the very moment of birth contains his own death – mysterious, negligibly tiny but nearly infinitely powerful part of his entity”²⁹. The author makes a clear link between the individual and his/her death through an oneiric dimension: “we can only share our dreams with it”³⁰ while we are alive, and, when the death is separated from the person, s/he loses the ability to dream and only occasionally happens

²⁸ M. Frei, *Лабиринт Мёнина*, Sankt-Petersburg 2006, p. 104.

²⁹ M. Frei, *Лабиринт...*, p. 116.

³⁰ M. Frei, *Лабиринт...*, p. 116.

to look at the seashore beyond the walls of Kharumba through the eyes of a drowsy bird³¹; the only living individual able to penetrate into Kharumba is a dreamer³². Thus, Max Frei establishes the connection between the dimension of a living person's unconscious and his/her death. In *The White Stones of Kharumba*, death is still unreachable for any kind of negotiations: "but we never manage to reach an agreement and conclude a non-aggression pact"³³.

A separated death here is an amputated part of a human's self. It cannot be thrown away, so it takes the form of a bird, dwelling in the nearby forest, unable to move somewhere else. It is taken out of the human's personality, and, consequently, it has lost the only sense of its existence. Everything around is full of sorrow: even the leaves in the forest have faded and lost their colour due to the presence of such a huge number of separated deaths³⁴. Suddenly, the protagonist grasps that not only the faded forest is full of sorrow – the very city of Kharumba also "reminds a dusk Limbo"³⁵. The city dwellers are cut from their lives even though they enjoy comfort and eternal pleasure; they are cut off from their dreams and their unconscious.

Opening of the Gate (2-a)

In the novel *Coming, Ready or Not* (Я иду искать; 2016), from the cycle *Dreams of Echo* (2014-), the magical technique of the death separation ("*Opening of the Gate*") is described in great detail. This practice is executed by a Master of Magic over his apprentices in order to reveal their genuine spirit potential or over an ill person with the purpose of healing. The whole procedure is fulfilled in the oneiric space: the Master enters a person's dream and opens his/her soul's gate, thus letting the death out. In that case, a person becomes "immortal" – s/he cannot die because of the age or illness, but s/he can easily be murdered, die in an accident, or be killed by the other person's death, as in this way s/he has become extremely defenseless.

At the same time, defenselessness means the highest level of vulnerability and sensitiveness/receptiveness. The person is now excessively open to the world, able to attune with it, open for magic, art or music. Such a state enables the person to love and create, meet his/her real potential, grasp the sense of existence and genuine destination. The attuning with the world is accomplished together with the highest level of awareness of time limits for everything and, therefore, of everyone's personal death. The Master realizes: "Not a single

³¹ M. Frei, *Лабиринт...*, p. 116.

³² M. Frei, *Сундук мертвеца*, Moskva, p. 174.

³³ M. Frei, *Лабиринт...*, p. 116.

³⁴ M. Frei, *Лабиринт...*, p. 117.

³⁵ M. Frei, *Лабиринт...*, p. 116.

world is eternal, any reality has its time limit. [...] Hence, each of the so-called immortals contains a tiny meek death which peacefully waits for its moment”³⁶. Awareness of the impossibility for the eternity accompanied by the sensitivity to the world gives a new creative power to the individual, ensuring his/her self-realization and individuation. As Max Frei states, “When the Gate is open, their owner is immortal. [...] Until he dies he lives as an immortal. And acts as an immortal”³⁷.

A blind impersonal force (2-b)

When death is taken out of a person it must be “used” in a certain way. The example of black birds outside Kharumba seen earlier demonstrates the sleeping non-moving deaths isolated from their individuals. To understand the other possible ways of coping with a separated death, it is necessary to keep in mind its nature, as it is described in the *Echo* series: “Originally, death is not a rational predator eager to pounce on any suitable food. It’s an impersonal force aiming to its destination”³⁸. Death is constantly characterized as an impersonal and indifferent force – not an entity. At the same time it is always “hungry” and never misses its target: “To miss the goal you need to have consciousness, but the death does not have any”³⁹.

The Master has three various ways of dealing with a separated death (see Table 2):

Table 2

The way to stop and neutralize the Death		Consequence
To hide it in an object (Cf.: <i>Koshchey</i>)	Impossible thing absorbing all the force of the World’s Heart.	The dead end for the World.
To use it up	The Master dies in the oneiric space.	The Master resurrects in the wake.
To objectify it and coexist with it for mutual good (Cf.: <i>Tamed Death</i>)	Making an agreement. Establishing a mutual care.	The union with the World.

³⁶ M. Frei, *Я иду искать*, <http://www.maxfreibooks.net/collection/snovideniya-eho/product/ya-idu-iskat-kniga-iv>. Accessed 29 March 2019.

³⁷ M. Frei, *Я иду искать*, <http://www.maxfreibooks.net/collection/snovideniya-eho/product/ya-idu-iskat-kniga-iv>. Accessed 29 March 2019.

³⁸ M. Frei, *Я иду искать*, <http://www.maxfreibooks.net/collection/snovideniya-eho/product/ya-idu-iskat-kniga-i>. Accessed 29 March 2019.

³⁹ M. Frei, *Я иду искать*, <http://www.maxfreibooks.net/collection/snovideniya-eho/product/ya-idu-iskat-kniga-iv>. Accessed 29 March 2019.

The first option aims to hide the death in an object – the method which refers to the folklore motif of Koshchey's death. "A usual death of a common person [...] looks like a blade or a pike, or a claw, a needle, or a dagger – something sharp, mostly transparent"⁴⁰. The quote makes an allusion to the folklore motif quite clear. The hidden object is not dangerous in itself, but it is not a perfect or safe deposit, as it can be destroyed or combined with other similar objects. In that case, a new thing acquires "its own will, a kind of consciousness"⁴¹, thirsty for the power which would enable it to support its existence. Thus, such an object demands all the power it can reach and, consequently, exhausts the world, killing all the magic in it.

The second option is when the Master "uses up" the other person's death. In that case, he dies in the oneiric dimension, but wakes up alive in the "real" world. The awakening here equals the resurrection. At the moment of dying "you are totally alone in this darkness"⁴² – the Master faces the other person's death and accepts it: "Such a sophisticated delight – to die and to wake up immediately, that is to resurrect. I do love it!"⁴³. This deliberate living out of the death experience by means of active imagination and lucid dreaming reminds the methods of the communication with the unconscious proposed by C.G. Jung.⁴⁴ If we try to expand the allusion we could compare the work of a Master of Magic with a healing conducted by a psychoanalyst.

Death as a friend (3)

The Master whose gate is opened and whose death is tamed is fully attuned with the World. The examples are the Masters Illayuny (*Coming, Ready or Not*) and Gueyshery (*Give Me My Heart Back*). Both of them experience the World like a natural part of their Selves. Each of them has tamed his death: for example, for Illayuny, it looks like a bizarre cat ("her appearance is our mutual contribution, as we have done a lot to come to the compromise which would suit both of us"⁴⁵). Gueyshery's death is a beautiful and wise red-haired woman

⁴⁰ M. Frei, *Я иду искать*, <http://www.maxfreibooks.net/collection/snovideniya-eho/product/ya-idu-iskat-kniga-iv>. Accessed 29 March 2019.

⁴¹ M. Frei, *Я иду искать*, <http://www.maxfreibooks.net/collection/snovideniya-eho/product/ya-idu-iskat-kniga-iv>. Accessed 29 March 2019.

⁴² M. Frei, *Я иду искать*, <http://www.maxfreibooks.net/collection/snovideniya-eho/product/ya-idu-iskat-kniga-iv>. Accessed 29 March 2019.

⁴³ M. Frei, *Я иду искать*, <http://www.maxfreibooks.net/collection/snovideniya-eho/product/ya-idu-iskat-kniga-iv>. Accessed 29 March 2019.

⁴⁴ On the technique of active imagination see for example *Conversations with C.G. Jung*. Zurich: Juris Druck Verlag, 1971. p. 18.

⁴⁵ M. Frei, *Я иду искать*, <http://www.maxfreibooks.net/collection/snovideniya-eho/product/ya-idu-iskat-kniga-iv>. Accessed 29 March 2019.

who “does not allow him to die before the term. They’ve got an agreement. Master Gueyshery had firmly promised her not to die until he accomplished all that he had begun. And she promised to kill him tenderly and gently, as would a friend. And she also will take care of his Shadow”⁴⁶. Both scenes with the tamed (or friendly) deaths are full of tenderness, admiration and joy of life: “it’s impossible not to love her”, “the source of a live-giving joy”, “heartwarming”, “sweet”⁴⁷, “lovely”⁴⁸. The tamed death becomes a living creature, an independent individual, a real friend and a helpful and reliable companion for the person who has freed it and communicated with it. Taming, in this case, means an agreement, understanding and being equal, a respect for the nature of an entity and the acceptance of this nature as an integral part of the World. Here Max Frei depicts gaining of the individuation as a result of the communication with death and overcoming the fear of death and / or the repression of this fear.⁴⁹ The focusing on the tamed death as the keeper of the human’s Shadow draws one more link to Jungian structure of a psyche and amplifies the idea of the integrated Self.

This awareness of the unity with the World is the key feature of the person whose soul’s gate is open and whose death is his real friend. The basis of such unity is genuine love and responsibility for the world. For such people – masters or knights – the existence is full of sense and joy, so this joy becomes the law of life. Consequently, the person who has reached a unity with the World gets a new power of blessing – he is able to pass the power of the World’s Heart to the other people, enabling them to reveal their genuine potential.

“It’s very simple! First, you have to imagine that you are the world. [...] Indeed, there is no need to imagine, it’s enough to think ‘I am the whole world’.

⁴⁶ The shadow of a person in the Echo series as an independent creature is an integral component of the system of characters, the image combines allusions to mythology and Jungian psychology. The role of a Shadow in Max Frei’s Echo series is closely regarded in further studies. The further study of the implementation of folklore motifs in post-modern fantasy by Max Frei suggests looking at their development against the background of the structure of the psyche, in particular, the Shadow. The way to the integrated personality as described in contemporary fantasy novels involves a combination of various approaches to the research.

⁴⁷ M. Frei, *Омдай мое сердце*, <http://www.maxfreibooks.net/collection/snovideniya-eho/product/otday-moe-serdtse-snovideniya-eho-kniga-vi>. Accessed 29 March 2019.

⁴⁸ M. Frei, *Я иду искать*, <http://www.maxfreibooks.net/collection/snovideniya-eho/product/ya-idu-iskat-kniga-iv>. Accessed 29 March 2019.

⁴⁹ See for example, C.G. Jung Death is Not the End (video interview: https://www.youtube.com/watch?v=T-b3tlpvYA&feature=emb_logo/ Accessed 29 March.2019

But if you manage to involve your imagination, you will enjoy it. And that is really important – enjoying the work of magic. So, if you are the World, your heart is the World's Heart. You have to think about it also. Ideally – to imagine. And then – in your thoughts – to give your heart to the person who you are blessing. That's all"⁵⁰.

Gueyshery's blessing demonstrates the highest level of connection with the World, a connection which can be passed to any person. An old formula "the King and the land are one" in the *Echo* series can be paraphrased as "the Master and the World are one". And, given the idea of a knight serving the World, "Master" can be replaced with the "knight".

There is a striking contrast in the meaning of an amputated death (the first example) and a tamed death (the third example). The dwellers of Kharumba are scared of death, so they strive for eternity, losing their inner self. "I saw clearly: they are dead, just prolonging the illusion of life. Indeed, they are still able to think and feel, but they have lost this fascinating inspiring power, which is the essence of the life itself"⁵¹. They have lost the key features of a living person: "Not a drop of a slave, not a drop of the good, not a drop of love, not a drop of myself left in me"⁵². Through the development of the motif of death separation Max Frei demonstrates the way of gaining the force of the true inner self, united with the world due to the overcoming of the fear of death and recognizing it as an integral part of a personality.

Conclusion: tamed death in the Postmodern thinking

The study of the folklore motif of the death separation together with the medieval idea of a tamed death in Max Frei's post-modern fantasy demonstrates the evolution of the motif from the mere "amputation", which kills the personality preserving only the existence of the body, to the individuation of a person, the encounter with the Self, resulting into the attuning with the world. The analyses of tamed death interpretation in the latest novels allows one to see the shift of roles in the traditional chain of noble service and loyalty: the knight – the king – the land. The knight in Max Frei's series serves the World directly (his service to the King is just an official job). The King also serves the World and, from that perspective, can be defined as a knight himself. The process of death separation leads to the awareness of a person's death and, as a result, to the genuine life and discovering the true inner self, integrated into the world.

⁵⁰ M. Frei, *Отдай мое сердце*, <http://www.maxfreibooks.net/collection/snovideniya-eho/product/otday-moe-serdtse-snovideniya-eho-kniga-vi>. Accessed 29 March 2019.

⁵¹ M. Frei, *Лабиринт...*, p. 115.

⁵² M. Frei, *Лабиринт...*, p. 53.

This self-recognition is accomplished in the oneiric realm which assumes conscious communication with the deepest level of an individual's unconscious (the fear of death). A person who lets his/her death out becomes the World itself, creating the unity of Microcosm and Macrocosm.

Bibliography

Andreyev, Nikolay P. *Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне*. Ленинград: Государственное Русское Географическое Общество, 1929. <http://www.ruthenia.ru/folklore/sus/index.htm>. Accessed 29 March 2019.

Ariès, Philippe. *Western Attitudes Toward Death: From the Middle Ages to the Present*. London: Mion Boyars, 1976.

Bakhtin, Mikhail Mikhailovich. *Литературно-критические статьи*. Москва: Художественная литература, 1986.

Bondarenko, Grigori. *Мифология пространства Древней Ирландии*. Москва: Языки славянской культуры, 2003.

Conversations with C. G. Jung. Zurich: Juris Druck Verlag, 1971

Frei, Max. *Ключ из желтого металла*. Москва: АСТ, 2015.

Frei, Max. *Лабиринт Мёнина*. Санкт-Петербург: Амфора, 2003.

Frei, Max. *Отдай мое сердце*. <http://www.maxfreibooks.net/collection/snovideniya-eho/product/otday-moe-serdtse-snovideniya-eho-kniga-vi>. Accessed 29 March 2019.

Frei, Max. *Сундук мертвеца*. Москва: АСТ, 2017.

Frei, Max. *Я иду искать*. <http://www.maxfreibooks.net/collection/snovideniya-eho/product/ya-idu-iskat-kniga-iv>. Accessed 29 March 2019.

Gurevych, Aaron. Категории средневековой культуры. Москва: Искусство, 1984.

Jung C.G. *Death is Not the End* (video interview: https://www.youtube.com/watch?v=T-b3tlpvYA&feature=emb_logo) Accessed 29 March.2019

Kuritsyn, Vyacheslav. Пара "Мартынки" Светлана Мартынчик – Игорь Степин. *Интервью*. <http://www.guelman.ru/dva/para10.html>. Accessed 29 March 2019.

Sapkowski, Andrzej. „Piróg, albo nie ma złota w Szarych Górach”. *Nowa Fantastyka* 5(128)/1993, s. 65-72.

Thompson, Stith. *Motif-index of Folk-literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-books, and Local Legends*. Bloomington: Indiana University

Press, 1955-8. <http://www.ruthenia.ru/folklore/thompson/>. Accessed 29 March 2019.

Uliura, Hanna. *Пострадянська жіноча проза як соціокультурний та естетичний проект (на матеріалі російської літератури)*. Київ: Ніка-Центр, 2015.

The motif of separation of personal death in Max Frei's *Echo* series

Abstract

The World of the Core [Мир Стержня] created by the current Russian-language writer Max Frei [Макс Фрай] in the *Echo series* contains the features from various epochs, including quasi-medieval elements (like the image of King Mōnin, his magic sword etc.). The research aims to investigate the development of the idea of death separation inherited from folklore and mythology along with the idea of a “tamed death”, in the post-modern perspective. The separation of death is prepared through its conscious recognition by an individual as a natural and integral part of a personality. Such acceptance allows releasing the death, and provides an integration and individuation of a person. The communication with a personified death is carried out in connection with the oneiric paradigm and presupposes lucid dreaming and conscious being of an individual.

Keywords: postmodern fantasy, folklore motifs, separated death, tamed death, Max Frei

Motyw oddzielenia osobistej śmierci w cyklu powieściowym *Echo* autorstwa Max Frei

Streszczenie

Tzw. „Świat rdzenia” [Мир Стержня] stworzony przez rosyjskojęzyczną pisarkę Max Frei [Макс Фрай] na potrzeby cyklu powieściowego *Echo* wykazuje cechy charakterystyczne dla utworów z różnych epok, w tym również takie, które można by określić mianem quasi-średniowiecznych (m.in. sposób przedstawienia króla Mōnina, jego magiczny miecz itp.). Celem niniejszego artykułu jest analiza rozwoju koncepcji „separacji śmierci” (wywodzącej się z tradycji ludowej oraz mitologii) wraz z ideą „oswojonej śmierci” widzianej z perspektywy postmodernistycznej. Oddzielenie śmierci przygotowuje się poprzez świadome uznanie jej przez jednostkę za naturalną i integralną część osobowości. Tego rodzaju akceptacja pozwala na uwolnienie śmierci i zapewnia integrację oraz indywidualizację danej osoby. Komunikacja z uosobioną śmiercią odbywa się w powiązaniu z paradygmatem onirycznym i zakłada zarówno świadomy sen, jak i świadomy byt jednostki.

Słowa kluczowe: postmodernistyczna fantazy, motywy folklorystyczne, oddzielona śmierć, oswojona śmierć, Max Frei

Constructing identities in postcolonial theory

Introduction: Identity and the Other

One of the main focuses of postcolonial theory is identity or a certain identity crisis which leads to anti-essentialist ideas of a subject and multiple identity positions. This article presents a short review of identity development from the modern age to the hybridity of postcolonial subjects.

The monolithic identity model which was structured firmly in opposition to its Other is a historical phenomenon related to the period after the French revolution to the 1960s and 1970s. Henceforth we have witnessed a paradigm shift and new techniques in identity formation and consequently, the concept of multiculturalism and multiple identities has become dominant especially since the 1990s with emphasised political correctness.

To be able to theoretically problematize identity² it is necessary to derive its essence from the concept of difference. The concept of the Other, as seen by Hegel and Sartre, means something unknown and strange to dominant subjectivity. Theoreticians, therefore, need to discuss the sustainability of the identity-difference opposition as well as a number of determinants (sexual, racial, class and/or gender) and argue that identity creation becomes a matter of power, and is ultimately conditioned by roles, rights, procedures, positions and possibilities the subject entails. Focusing on sharp binary oppositions between our identities and those of others, which some theorists reject as being excluding, leads to the plurality of identity, which does not mean the termination of identity or its ultimate fluidity or even something that Derrida formulated as yet to come (à-venir). It is about moderate constructivism in identity creation since identity is an “infinite movement”³.

The Europeans in the past had the possibility of a theoretical answer to the Otherness through identity and difference. If the Europeans were to go from the

¹ E-mail: ikardum000@gmail.com

² V. Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb, 2000.

³ K.H. Petersen, A. Rutherford, *Fossil and Psyche*, [in:] B. Ashcroft, G. Griffiths, H. Tiffin, *The Postcolonial Studies Reader*, London 2004, p. 189.

assumption that they and the Other were identical, then they would not take into account the differences between them but would evaluate the Other through the prism of their cultural values. Assuming that the Other was irreversibly different the Europeans would turn again to the point of view of their own culture. Abdul R. Jan Mohamed⁴ points out that a true understanding of the Other is possible only if they could deny the values and ideologies of one's own culture, which is an impossible task. A similar idea is developed by Spivak who calls this the process of "un-learning" from somebody's determinants of understanding the world.⁵

There is no identity without *a relationship*, without diversity and difference, which implies that there is no isolated identity as there is no separate subject. Identity is shaped through becoming a subject, and both identity and subject are just processes⁶. Identities can never be „the sense of a personality armour, or of anything static and unchangeable”⁷.

The “subject” cannot be abolished but it is necessary to re-conceptualize it, or to think of as Stuart Hall who asserts that the subject is “new, displaced or decentred.”⁸ At this point Hall's words can be quoted:

... the discursive approach sees identification as a construction, a process never completed – always ‘in process’. It is not determined in the sense that it can always be ‘won’ or ‘lost’, sustained or abandoned. Though not without its determinate conditions of existence, including the material and symbolic resources required sustaining it, the identification is, in the end, conditional, lodged in contingency. Once secured, it does not obliterate differences⁹.

Identities are never unique, but fragmented and cracked, multiple constructed through different discourses and views. Once again, Hall says that “... identities are about questions of using the resources of history, language and culture in the process of becoming rather than being.”¹⁰ Hall emphasizes that identities are always created in relation to their distinctions, the Other without which they

⁴ A. R. Jan Mohamed, *The Economy of Manichean Allegory*, [in:] B. Ashcroft, G. Griffiths, H. Tiffin, *The Postcolonial Studies Reader*, London 2004, p. 18.

⁵ D. Landry, G. MacLean, *The Spivak Reader, Selected Works of Gayatri Chakravorty Spivak*, London 1996.

⁶ R. Iveković, *Identitet, zajednica i nasilje*, [in:] Treća vol.1, 1998, p. 21.

⁷ E.M. Erikson, *Identity: Youth and Crisis*, London 1968, p. 24.

⁸ S. Hall, P. Du Gay, *Questions of Cultural Identity*, London, 1998, p. 2.

⁹ Ibid, pp. 2-3.

¹⁰ Ibid, p. 3.

could not exist, and thus the building of social identity becomes the question of power, what is involved or excluded.

Said also emphasizes that the development and resistance of every culture require the existence of the Other. Identity is constructed because, although it is a repository of distinctive collective experiences, it also includes the construction of "others". The emphasis is on the fact that identity is a dynamic historical, social, intellectual and political process¹¹.

Towards hybridity

Individual identity is built from ideology or traditional patterns of thought, as well as from individual action. In the religious identity for example, one's values, self-perception, and elections are rooted in a particular religious tradition, and people identify with others who share their beliefs. Secular identity is completely rational while moral or cultural values are adopted selectively, and this identity often develops into an archetypal identity, such as an English gentleman. Lately, such traditional identities seem to allow a small spectrum of individual action and force passive acceptance of constraints and conventions. Identity is today more perceived as an active process in which a person has all the freedom to choose values and understandings and must not mix individual self-determination and culturally-defined identity models¹².

Bhabha writes about identity and warns that a subject and its identity has an ideological or a discursive effect which must not be equated with a politically passive identity:

The importance and disturbance of placing the 'gaze' outside the intimation of individual identity are that it emphasizes the fact that the position of the human subject is neither Inside (the psyche) nor Outside (in the social). Identity is an intersubjective, performative act that refuses the division of public/private, psyche / social. It is not a 'self' *given* to consciousness, but a 'coming-to-consciousness' of the self through the realm of symbolic otherness – language, the social system, the unconscious¹³.

In the 1990s political correctness emphasized the concept of cultural diversity, but postcolonial theorists considered this cultural diversity stance as putting all

¹¹ E. Said, *Orientalizam*, Zagreb, 1999, pp. 423-424.

¹² A. Aghapour, *Identity and Religion of the Status Quo: The Rushdie Affair in the West*, [in:] „Chrestomathy: Annual Review of Undergraduate Research, School of Humanities and Social Sciences“, vol. 4, 2005, pp. 1-18.

¹³ H. Bhabha, *Unpacking my library...again*, [in:] I. Chambers, L. Curti (ed): *The Post-colonial Question: Common Skies, Divided Horizons*, London 1996, p. 206.

their experiences under a common identification term through the prism of the dominant Eurocentric paradigm. Claiming that there is only one “British” or “Asian” culture and identity means neglecting their heterogeneity whether it is racial, class, gender, religious or caste. It would be wrong to talk about the collision of cultures because we would be forgetting cultural interactions and fusions, and we should not point out the assimilation of cultures from ex-colonies but advocate integration. Maybe, the term Third World does not mean only countries that share colonial past and neo-colonial economic dependence on former imperial centres but it implies extremely diverse cultures that speak with their voices. The similarities can be traced between Rushdie's thesis on “a new Empire within Britain”¹⁴ and the migrants who make the imported empire and Frederick Jameson who writes about “an internal Third World”¹⁵ in the United States and the inner voices of the Third World, for example, in black women's literature or Chicano literature.

Many postcolonial writers have come to canonized literary centres and thus have become displaced and forced to live in the simultaneous existence of different cultures and influences. Their cultural identity is realized through historical, racial, metaphysical diversity and for this purpose they have developed a search for roots, origins, myths, and ancestors. In their writing history has been reconstructed through collage, fragments, memory, and myth. Home, belonging, spiritual possession of a landscape in which the postcolonial writers were or even imagined to be were being sought. The difficulties encountered in the process of creating new roots are often overcome by rooting in the process of writing which becomes home, and self-determination. Writing becomes their identity.

Lawrence Grossberg in his essay¹⁶ defines several terms relevant to the study of identity and it is a primary *difference* or attitude of negativity in which the subordinated term “(...marginalized other or subaltern) is a necessary and internal force of destabilization existing within the identity of the dominant term”¹⁷, and fragmentation is the confirmation of multiple identities and identity positions¹⁸, which once again summarizes Bhabha's idea of contamination of dominant theories. This turn towards the hybridity of identities is a new perspective which is particularly vital in the postcolonial theory. Grossberg

¹⁴ S. Rushdie, *Imaginary Homelands: essays and criticism 1981-1991*, London 1991, p.129.

¹⁵ T. Brennan, *Salman Rushdie and the Third World*, Houndmills 1989.

¹⁶ S. Hall, P. Du Gay, *Questions of Cultural Identity*, London, 1998, p. 87.

¹⁷ *Ibid*, p. 90.

¹⁸ *Ibid*, p. 91.

addresses hybridity to describe a kind of border existence between at least two opposing identities, and this is again bound to the idea of the “third space” whose geography becomes a border that is inhabited by postcolonial identity. Hybridity, in this case, implies that this identity is defined by its unique space which prevents the formation of static sites of belonging but establishes mobility, uncertainty, and multiplicity of border crossing¹⁹.

Theorists argue that the identity of postcolonial societies is created based on differences between the centre and the periphery, on the binary opposition “Self-Other”. Such Manichean aesthetics and binary oppositions are not reciprocal, but they always underline the hierarchical relationships in which the colonized is trapped in the position imposed by the superior colonizer. Postcolonial writers want to avoid such dichotomies and offer hybridity which does not privilege anyone, though they are aware of power issues and mutual influence, which makes any exclusionary approach difficult to implement. Rushdie often writes about the conflict between the world of migrants and the world of national affiliation, but even though he seems to prefer cosmopolitan levitation beyond rootedness, Spivak does not think that cosmopolitan challenge to national culture is a challenge in which it is easy to take the side²⁰. Critical reference should be made to a too literal understanding of representation in identity issues. Claiming that only a member and a resident of a native country can know and speak about their situation and experience is repressive because the presentation is always problematic and ambivalent. Identitarianism, although powerful, can sometimes be quite dangerous²¹.

What Iain Chambers²² warns about is the need to re-examine the concept of culture as a place of belonging in favour of the idea of culture as a process of transition and becoming. New discourses need to be heard in which the physical immutability of home is not important but fruitful wandering in search of imaginative homes.

Conclusion

Rushdie as a prominent postcolonial writer examines why in Britain, as in many other countries, such a wide difference and insistence on difference, even racism, between people of different skin colour is present. He thinks that this may be due to the idea of the Other, the opposite twin in the mirror, the negative image of us that helps us with being our opposition to understand who we are:

¹⁹ Ibid, pp. 91-92.

²⁰ G.C. Spivak, *Outside in the Teaching Machine*, London 1993, p. 222.

²¹ G.C. Spivak, *Outside in the Teaching...*, p. 54.

²² I. Chambers, L., Curti (ed), *The Post-colonial Question: Common Skies, Divided Horizons*, London 1996, p. 53.

“God cannot be defined without the Devil, Jekyll is meaningless without Hyde”²³. Still, he puts things in their place and claims that racism was a way of legitimizing a generous slave trade. Although racism certainly exists, Rushdie is a bit romantic but no less attracted to the idea that texts can somewhat correct the situation:

We live in ideas. Through images, we seek to understand our world. And through images, we sometimes seek to subjugate and dominate others. But picture-making, imagining can also be a process of celebration, even of liberation. New images can chase out the old²⁴.

The era of binary oppositions so dear to nationalist and imperialist ventures has passed. Instead, the old authority can not only be replaced by the new one, but by those emerging new frontiers, types, nations, and essentials which appear rapidly in a globalized world and this provokes and challenges a fundamentally static notion of identity that formed the core of cultural thought during the era of imperialism²⁵. However, the world is faced with a new project and that is globalization. Will identities in this environment of ongoing matrixes of power, hierarchy, and differences thrive or not, we have yet to see.

²³ S. Rushdie, *Imaginary Homelands...*, p. 144.

²⁴ *Ibid*, pp. 146-147.

²⁵ Said, E.: *Orijentalizam*, p. 57.

Bibliography

Aghapour, A., *Identity and Religion of the Status Quo: The Rushdie Affair in the West*, [in:] Chrestomathy: Annual Review of Undergraduate Research, School of Humanities and Social Sciences, College of Charleston" 2005, vol. 4, pp. 1-18.

Bhabha, H., *Unpacking my library...again* [in:] Chambers, I., Curti, L. (ed): *The Post-colonial Question: Common Skies, Divided Horizons*, London 1996.

Biti, V., *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb 2000.

Brennan, T., *Salman Rushdie and the Third World*, Houndmills 1989.

Chambers, I., Curti, L. (ed), *The Post-colonial Question: Common Skies, Divided Horizons*, London 1996.

Erikson, E.M., *Identity: Youth and Crisis*, London 1968.

Hall, S., Du Gay, P., *Questions of Cultural Identity*, London 1998.

Petersen, K.H., Rutherford, A., *Fossil and Psyche* [in:] Ashcroft, B., Griffiths, G., Tiffin, H., *The Postcolonial Studies Reader*, London 2003, pp. 185-190.

Iveković, R., *Identitet, zajednica i nasilje*, [in:] "Treća" vol. 1, Zagreb, 1998, pp. 21-29.

JanMohamed, A.R., *The Economy of Manichean Allegory*, [in:] Ashcroft, B., Griffiths, G., Tiffin, H. (ed): *The Post-colonial Studies Reader*, London 2003, pp. 18-24.

Landry, D., MacLean, G., *The Spivak Reader, Selected Works of Gayatri Chakravorty Spivak*, London 1996, pp. 15-51.

Rushdie, S., *Imaginary Homelands: essays and criticism 1981 -1991*, London 1991.

Said, E., *Orijentalizam*, Zagreb, 1999.

Spivak, G.C., *Outside in the Teaching Machine*, London 1993.

Streszczenie

Jednym z typowych wyzwań badaczy teorii postkolonialnej jest tożsamość, czy raczej kryzys tożsamości. Nie znaczy to jednak, że tożsamość jest marginalizowana czy omijana. Przeciwnie, uwzględnia się bowiem nowe podejścia związane z jej kształtowaniem i istotą w kontekście tekstów i teorii literackich. Niepodważalnym wydaje się być fakt, że tożsamość nie jest statyczną sumą różnych elementów składowych, gdyż podlega ona dynamicznym procesom. Celem przedstawionego artykułu, jest ukazanie rozwoju tożsamości, jako kategorii wywodzącej się z modernizmu, aż do nowych postulatów hybrydowości w teorii postkolonialnej.

Słowa kluczowe: literatura, teoria postkolonialna, tożsamość, binarne opozycje, hybrydowość

Abstract

One of the main issues that postcolonial theory faces the public with is identity or a certain identity crisis which nevertheless does not imply its abolition or marginalization but a new field of relationships within existing postulates which concern its formation and significance in the context of literary works and theory. What remains unquestionable is that identity is not a static sum of different elements but a very dynamic process. This paper is aimed at showing the development of identity as a category dating from the modernity to new postulates of hybridity in postcolonial theory.

Keywords: literature, postcolonial theory, identity, binary oppositions, hybridity

Diana Melnyk¹
Department of World Literature
National Ivan Franko University of Lviv

Dancing Death or the Dancing Dead: Facing Death in Medieval German “Dance of Death”

Introduction

In the last twenty years in German culture increased the interest on one of the most complex (because of its origin structure and appearance) genres of medieval German literature, namely “Dance of Death”. The popularity of this genre in the twenty-first century affirms not only an active academic debate² but also a series of cultural events of the last ten years in Germany³ as well the appearance of literary texts that refer to the subject matter. This tendency can be explained generally as by medieval revival in the twenty-first century as by the main idea of the motif itself. In German culture of the second half of the twentieth and the early twenty-first century, after the two World Wars and other catastrophes of human history, the motif of the dance of death became a byword for cruelty, implacability and horror⁴. Moreover, the motif itself was present not only in the literature and culture of the twentieth century; since the Middle Ages it retained its vitality in German literature during all cultural epochs: the Renaissance (in the engravings of Albrecht Dürer and Hans Holbein the

¹ E-mail: diana.melnyk@lnu.edu.ua.

² In the last fifteen years, the bibliography on the “Dance of Death” motif has increased enormously. The most important research works relating to the late medieval and Renaissance “Dances of Death”, such as *Holbeins Totentanz und seine Vorbilder* by Alexander Goette (2010), *Der Berliner Totentanz: Geschichte – Restaurierung – Öffentlichkeit* edited by Maria Deiters, Jan Raue and Claudia Rückert (2014), *Der “oberdeutsche vierzeilige Totentanz” Formen seiner Rezeption und Aneignung in Handschrift und Blockdruck* by Breitenbach Armut (2015).

³ “Dance with Death in Life”, a multimedia exhibition of global myths, rituals, life and death considerations (Meschede, October 2018); “Danse Macabre. Dance and Death in the Art of the Early 20th Century” (Osnabrück, Felix Nussbaum House, February 2017), “Dance of Death” exhibition (Abbey Kappel am Albis, Autumn 2015).

⁴ The most important works are Paul Celan “Todesfuge” (1947), Bernhard Kellermann “Totentanz” (1948), Elfriede Jelinek “Kinder der Toten” (1995).

Younger), the Baroque (in the motifs of *vanitas* and *memento mori*), in the literature and music of the eighteenth and the nineteenth centuries.

Despite the fact that the scholarly discussion of the medieval genre of the “Dance of Death” started at the very beginning of the twentieth century, there are still questions that remain unanswered or cannot be answered with much certainty. Such questions relate to the function of the “Dance of Death” as a literary genre in the medieval society, the origin and sources of this genre, and also the image or personification of death. However, the question concerning the significance of the “Dance of Death” and its functions can be partially answered through the analysis of the appearance of Death, both in text and image. Hence, the purpose of this paper is to examine the visual depictions of Death in the oldest examples of German medieval “Dances of Death”.

The Image of Death in Medieval Culture

However paradoxically it may sound, death is one of the key aspects of human existence and one of the main philosophical categories. The finiteness of human existence makes a person seek the meaning of his or her life, the purpose of his or her existence. Such universal questions lead people to self-knowledge, make them research the universe and improve themselves. It is therefore clear that it has a special place in the worldview of each cultural era and each cultural space. During their historical development, people have changed not only their notion of the world surrounding them, but also their attitude to death. Accordingly, the perception of death by a person of the Middle Ages and an individual of the twenty-first century is significantly different.

The French anthropologist Philippe Ariès in his book *The Hour of Our Death* emphasizes the close connection between the attitudes towards death, which prevail in society at a certain stage of its development, and self-consciousness of personality, which is characteristic of this society⁵. Therefore, the changes in the attitude to death also signify the changes in a person’s self-consciousness. This also means, that the research into human perception of death, as it appears in various rituals and products of culture, such as works of literature and music, can demonstrate the evolution of a person’s individuality and self-consciousness.

Ariès defines the first stage of the evolution of this self-consciousness as tamed death, “the oldest death there is”⁶, which did not cause fear because it

⁵ A. Gurevich, *Filipp Aryes: Smertj kak problema istoricheskoy antropologii* [in:] F. Aryes *Cheloviek pered licom smerti*, Moskva, 1992, p. 7

⁶ P. Ariès, *The Hour of Our Death: The Classic History of Western Attitudes Toward Death Over the Last One Thousand Years*, New York 1982, p. 28.

was not unexpected and was perceived as a habitual phenomenon. In the consciousness of the people in early Middle Ages there was a certain harmony between the dead and the living⁷. All the burial rituals of that time represented the beliefs that a dead person continued to live in another world but did not lose contact with the world of the living. The "tamed death" was also clearly represented in the Christian tradition by the Pre-Carolingian liturgies as "the affirmation of the collective destiny, symbolized by the long series of names, as in biblical genealogies, and the indifference to the idea of personal destiny"⁸. Death was perceived as a collective, inevitable experience, and therefore it was unacceptable to be afraid of death. On the contrary, early medieval people had been preparing for death and the way they died was more significant than the way they lived, to quote Fuhmann: "The Middle Ages appreciated the practice of dying, a sudden passing away was considered a bad death. In the morning, one would pray to Saint Christopher that one would not die during the day a 'bad', unprepared death without the dying sacraments of the church"⁹¹⁰. Dying without salvation was considered as a bad entry into the afterlife and as a punishment for heterodoxy¹¹. These beliefs are also seen in literature, in the so-called *ars moriendi* texts, which were initially written for the preachers and monks, but were also later adapted for the laypeople. Moreover, the lack of fear of death in the early Middle Ages as Ariès explains is, due to the fact that, according to the beliefs, the deceased did not expect a trial and punishment for their earthly life. People believed they would fall into a dream that would last "until the end of time" and afterwards they would enter the Kingdom of Heaven¹².

Wilhelm Fehse confirms this opinion, pointing to the fact that the motif of hateful death appears in the European literature of the Middle Ages, particularly in the tenth century¹³. Apparently, this can be explained by the Cluniac Reforms of the tenth and eleventh centuries, which demanded greater religious devotion. This, on the one hand, meant a struggle to increase ascetic morality of the monks, and, on the other, a rich liturgy that demanded rich decoration of

⁷ P. Ariès, *The Hour...*, p. 151.

⁸ P. Ariès, *The Hour...*, p. 151.

⁹ H. Fuhmann, *Einladung ins Mittelalter*, München 2004, p. 49 ().

¹⁰ All translation from German, Russian, Middle High German and Middle Low German unless otherwise noted are mine – D.M.

¹¹ H. Fuhmann, *Einladung...*, p. 49.

¹² A. Gurevich, *Smert kak problema istoricheskoy antropologii: o novom napravlenii v zarubezhnoy istoriografii*, Moskva 1989.

¹³ W. Fehse, *Der Ursprung der Totentänze. Mit einem Anhang: Der vierzeilige oberdeutsche Totentanztext. Codex Palatinus No. 314 B. 79a-80b*, Halle 1907.

churches with gold, stained glass as well as fine tapestries and fabrics. The literary life of that time was marked by a new wave of the *memento mori* literature, which focused on the vanity of earthly life and invited people to pay attention to the prospect of the afterlife.

The changes in the individual attitude towards death also occur between the eleventh and the thirteenth centuries and can be explained by the growing sense of individuality, which manifested itself first through the literary works of this period: the poetry of the troubadours or the minnesingers and in the romances of chivalry. Death is no longer a “stranger’s” death (*la mort de toi; thy death*), but a death “of oneself” (*la mort de soi*)¹⁴.

The next important factor in the evolution of the attitude to death was the idea of the “Last Judgment” developed by the intellectual elite between the eleventh and thirteenth centuries. In the twelfth century, the Last Judgment scenes appeared on the portals of churches, designed to become a warning for the parishioners and a reminder of the need for a righteous life¹⁵. Moreover, in the second half of the fourteenth century, Pope Benedict XII established a new doctrine of personal judgment¹⁶.

The increasing fear of death can be noticed between the thirteenth and the fifteenth centuries as a consequence of a number of factors: epidemics, malnutrition, and warfare, particularly in the mid-fourteenth century, after the epidemics of bubonic plague, the Black Death. Those factors additionally reinforced the images of death in art and literature, especially the appearance of the new art and literary genre that presented a new view of a person with his/her relationship with the world, life, and death.

The attitude to death, influenced also the way in which death was depicted in books or murals. In the liturgical handwriting and some psalter books from the seventh until the tenth century, death was depicted as Satan and thus as opposite to God or Christ. Such a representation of death can be found in the so-called “Leofric Missal” (tenth c.), where death is depicted as a demon and life as Christ. The accompanying text to the picture reads as follows: “Here, Christ, now enthroned as the victor on the heights, steps on death, captivates and pierces him, in the event that death seeks to extinguish the life of the Savior, perishes that wretched one by his own hack”¹⁷. In the “Utrecht Psalter” (ninth

¹⁴ P. Ariès, *The Hour...*, p. 53.

¹⁵ A. Gurevich, *Filipp Aryes: Smertj kak problema ...*, p. 9

¹⁶ E. Wipfler, *Mors in specie hominis. Zu den Paradigmenwechsel bei Personifikation des Todes von Misale zum Andachtsbild*, [in:] *Gott und Tod: Tod und Sterben in der höfischen Kultur des Mittelalters*, Berlin 2011, p. 110.

¹⁷ E. Wipfler, *Mors in specie hominis...*, p. 114.

c.), the "Worms missal" (eleventh c.), and, also, in the right front column of the ciborium in Saint Mark's Basilica in Venice, death is depicted as a male person with a beard, obviously alluding to Satan or a satyr. Quite similar depictions of Death have survived from the High Middle Ages, representing death as Antichrist, a Sentinel or a man with a scythe, but these figures were assumed to be helpers of God, not His rivals¹⁸. This motif, according to Wipfler, survived until the sixteenth century and can be found in the Protestant iconography of Lukas Cranach¹⁹. Remarkably, in the thirteenth century, there appears a depiction of death as a female figure. In general, the iconography of the thirteenth century brought a wide palette of death personifications: as a farmer, in a purely biblical tradition mowing the garden of life, cutting off grass and flowers symbolizing human life or stepping onto the battlefield and sowing corpses; or as an imperious king, capturing his enemies; or as a judge, weighing the lives of people out upon the scales of justice²⁰. Nevertheless, in all of these images, death was depicted as a cadaver, a skeletonized body, a skeleton or a corpse.

The same depiction of death was typical of the whole series of the "Dance of Death" images in a separate genre of medieval art and literature, the first mention of which dates back to the beginning of the fifteenth century (the mural in the Cimetière des Innocents in Paris, 1424). It should, however, be stressed that the motif of "dancing Death" appeared in literature much earlier²¹.

The Image of Death in late Medieval German "Dance of Death"

The "Dance of Death" as a genre of medieval art is remarkable due to the fact that it occurs at the intersection of several genres and several types of art combining dramatic genre with song and dance, a visual image with a text. At the same time, text and images were inseparable components of the "Dance of Death", and exclusion of any of them could lead to a misunderstanding of the subject and idea of this genre. As a literary genre, the "Dance of Death" is defined as a graphic-literary genre distinguished by such criteria as the presence of a typical inventory of characters representing society, the image of death

¹⁸ E. Wipfler, *Mors in specie hominis...*, p. 115.

¹⁹ E. Wipfler, *Mors in specie hominis...*, p. 115.

²⁰ W. Wackernagel, *Todtentanz Kleinere Schriften von Wilhelm Wackernagel*. Leipzig 1872, p. 308.

²¹ One example of this conception can be found in the text of "Bescheidenheit" "Modesty" (1215-1230), a didactic poem of the thirteenth-century German author called Freidank: *Got tet wol, daz er verbot, / daz nieman weiz sin selbes tot: / wisten in die liute gar, / der tanz gewinne kleine schar* ("God made it good, that he forbad / that people know their dying time, / but even if they would know, the dance will get his little crowd").

equipped with various attributes (musical instruments, signs of decay, weapons) and, of course, the depiction of dance. Due to the visual representation of the “Dance of Death”, the art critic Yerima Yoffe also interprets it as one of the possible forms of social protest in the late Middle Ages, considering it as a peculiar judicial process over the orders of the old world, over its rules and rulers. According to him, “it is a purification and renewal of the world, purification from feudal lords [...] and renewal of equality and justice”²². In Yoffe’s interpretation, the late-medieval dance of death develops as a genre of urban literature, and is similar to the medieval morality play or German *Fastnachtspiel*, and thus can be defined as a didactic dramatic genre of medieval literature.

The name of the genre implies Death dancing around and inviting people to its dance. However, a major question occurs as to who is really depicted in the dance of death as a skeletonized body in the visual part of the work. Is it death itself, its personification or do the skeletonized bodies represent something else? To answer this question, three examples of late medieval German “Dances of Death” in book format will be examined in this paper. The so-called *Oberdeutscher vierzeiliger Totentanz (OvT)*²³, the four-line High German “Dance of Death” from the block book made around 1460, the Lübeck *Des dodes dantz* “The Dance of death” (*LdD*)²⁴, created by an unknown author after the paintings in the Church of Saint Mary in Lübeck in 1489, preserved as incunabula, and *Der doten dantz mit figuren, clage vnd antwort schon von allen staten der werlt* “The Dance of Death with Characters, Complaint and Answers of all Classes” (*KdD*)²⁵, printed by Heinrich Knoblochzer in 1488 in Heidelberg, which shows many similarities to the above-mentioned French variant of the “Dance of Death” from the Cimetière des Innocents in Paris. According to the specifics of this genre, specific attention should be paid to both parts, the visual and the textual.

The *OvT* has been preserved in two versions: the so-called Wurzburg manuscript, dated to the year 1443, and a block book made around 1460. However, such researchers as Fehse note that the language of the texts indicates

²² Y. Yoffe, *Misteriya i opera. Nemetskoe iskusstvo XVI-XVIII vv*, Moskva 2010, p. 721.

²³ *Oberdeutscher vierzeiliger Totentanz* (1460/65), Cod. Pal. germ. 438, *Heidelberger Bilderkatechismus* (MS); *Biblia pauperum* (block book); *Totentanz* (block book) u.a. 129r-142r. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg438/0292>, access 30 April 2019.

²⁴ *Des Dodes Danz: nach den Lübecker Drucken von 1489 und 1496*, ed. H. Baethcke, Tübingen 1876.

²⁵ *Der doten dantz mit figuren, clage vnd antwort schon, von allen staten der welt*, <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/totentanz1488>, access 30 April 2019.

that the High German dance of death was created in the fourteenth century, obviously soon after the plague epidemic²⁶, but this urtext has not been preserved. The oldest written "Dance of Death" was bilingual: the lamentation of 24 dancing characters were written both in Latin and in German, but in comparison to the later version it has no dialogical structure. It begins and ends with the words of a preacher, who reminds about the inevitability of death and about the two paths which the soul can follow after its earthly life: either heaven or hell. Death itself does not appear, either in the visual part, or as a principal character of the dance. Thus, the characters do not answer to death, but address their words to the reader. Death is only mentioned in the words of the first preacher, who calls it "the double Death, who has no mercy on anybody"²⁷. The High German "Dance of Death" from the block book is also written in a four-line verse and textually does not differ from the "Dance of Death" of the year 1443. However, it already has a clear dialogical structure: the words of death appear and alternate with the words of each character – the representative of a certain social class. The dialog verses are arranged in pairs, at the top and at the bottom of the image illustrating the dialog.

Each first quatrain, referring to death, introduces a person, characterizes their social status and points to the typical attributes, which describe his/her activity or profession (a scepter, a crown or a staff for the Pope, a bishop, and an emperor, a red cardinal's hat, a knight's and a nobleman's sword, a scapular for a nun, or rough boots for a peasant as a symbol of his poor and hard life). All these attributes are also depicted in the visual part of the "Dance of Death". Each second quatrain represents the answers of the characters led to the dance. All the 24 dancing characters are lined up in a clear social hierarchy, starting with the Pope, an emperor with an empress, a king and a duke and ending with a child and its mother. In clear formulas and clichés, the dancing characters remind the reader or listener about the transient character of the earthly pleasures, power, beauty, wealth, and sorrows (miserable life and hard work), reflecting the idea of equality in death. The characters humbly accept the news of their death and do not mourn their earthly life, although they are reluctant to join the procession. The characters do not try to resist their fate; their unwillingness to join the dance is shown in the visual part by means of the head turned in the opposite direction to the dance and the characters' raised hands.

²⁶ W. Fehse, *Der Ursprung der Totentänze. Mit einem Anhang: Der vierzeilige oberdeutsche Totentanztext. Codex Palatinus No. 314 B. 79a-80b*, Halle 1907.

²⁷ *Oberdeutscher vierzeiliger Totentanz* (1443), Cod. Pal. germ. 314, <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg314/0199/image>, access 30 April 2019, p. 79r.

By introducing each character and giving him or her some recognizable attributes, death mostly speaks about itself in the third person: *Der tod wil euch den tancz hofyren* “**Death** will strike up the dance for you”²⁸; *Der tod hat euch alleyne dirsliehen* “**Death** has come sneaking you alone”; *Do gebt euch der tod eynen crancz* “There **Death** will give you a wreath”; *der tod wird mit euch schallen* “**Death** will cheer with you”²⁹. Rod Elledge points to the fact that in the Old Testament this form of self-reference called illeism was inherent for the king’s speeches and reflected “a distancing between the speaker and his self-reference which allows him to speak of himself from an external perspective”³⁰. A similar effect can be noticed also here. Death, as a majestic character, shows its superiority over people, but in comparison with the Old Testament kings, its words sound quite ironic. It is noteworthy that such a stylistic device is actively used in the *OvT*, as it has already been mentioned above, while in the later versions of the “Dance of Death”, as in *KdD*, such a form appears only once, when death addresses its words to a doctor: *Den tod köndent ir nicht verjagen* “You cannot chase **death** away”³¹ and does not appear in *LdD*³². However, in this particular case, in Knoblochtzter’s “Dance of Death”, the illeism has no ironic meaning, moreover it is a didactic one. By referring to itself in the third person, Death is distanced from a particular person or case, summarizing the inevitable fate of each mortal.

It would be wrong, however, to insist that Death uses only this form of self-representation in *OvT*. At the beginning of certain verses, the pronouns “I”, “my” or “me” still appear (*merkt off meynen pawken don*, “notice the tone of **my** kettledrums”; *Ich habe euch by der hand genommen* “**I** have taken you by the hand”; *Ich tancze euch vor frawe keysereyn / springt mir noch der rat yst meyn* “**I** dance before you, Mrs. Empress /Spring after **me**, that’s my advice”; *ich wil euch fueren bey den henden* “**I** will lead you by your hands”³³). The use of the first-person singular pronoun has an effect of the direct presence of Death in the dance; because the reader can, in a sense, “hear” its voice. Considering the interpretation of the image of death in the textual part of this “Dance of Death”, special attention should be paid to the verses where Death seems first to speak

²⁸ Hereinafter the English text of *OvT* is quoted after Martin Hagström, <http://www.dodedans.com/Eheid.htm>, access 30 November 2019.

²⁹ *OvT*, pp. 129r, 130r, 131r.

³⁰ R. Elledge, *Use of the Third Person for Self-Reference by Jesus and Yahweh: A Study of Illeism in the Bible and Ancient Near Eastern Texts and its Implication for Christology*, New York 2017, p. 68.

³¹ *KdD*, p. 6v.

³² See footnote 24.

³³ *OvT*, pp. 129r, 130r, 130v, 131r.

in the first person and then refers to itself in the third person. In the dialogs with the king, the bishop and the peasant, the character who addresses the mortal people, clearly distinguishes between himself and Death:

*Ich wil euch fueren bey den henden
An diser swarczen brudertancz
Do gebt euch **der tod** eynen crancz³⁴*

"**I will** lead you by your hands into this black brother dance. There **Death** will give you a wreath"

*Ich wil euch an den reyen czyen
Da ir **den tot** nicht mogit entpflyen³⁵*

"**I will** draw you to the dance where you cannot flee **Death**"

The images accompanying the text depict a dancing pair, a dying person and a skeletonized body, whereby the corpse is depicted either as playing a musical instrument (a flute or a drum) or as holding symbols of religious or secular authority. These corpses cannot be interpreted as Death itself or its personification, because in every single dancing pair they differ from each other, unless one can assume that death comes to every living person in a different guise.

It seems that instead of Death, skeletons call people to dance. This idea can be confirmed by the fact that in some quatrains referring to dancing people are referred to as the servants of Death (*todes knechte*), the dead (*toten*), or monkeys (*Ir must tanczen ouch mit desen affen*, "You must dance with these monkeys"). Considering the fact that in the eleventh and twelfth centuries, in all the Church documents criticizing secular entertainment, the image of monkey appears as an example of unaccepted human behavior, the monkeys in the "Dance of Death" can be interpreted as sinners. According to Andrea Rizzi, "In medieval manuscripts monkey and others irreverent beasts occupy the cultural space of [printed or manuscript] margins and were often used to symbolize vices, such as deceit fraud vanity, and promiscuity among others"³⁶. This also means that depicted in the pictures are the servants of Death, but not Death itself. Moreover, these servants are damned to serve Death because of their sinful life. Thus it can be concluded that the text and the images in *OvT* describe not the "Dance of Death", but the dance of dead people, obviously servants of

³⁴ *OvT*, p. 130v.

³⁵ *OvT*, p. 132v.

³⁶ A. Rizzi, *Monkey Business: Immitatio and Translator's Visibility in Renaissance Europe*, Leiden and Boston 2018, p. 39.

death, that came back to drag the living people into the grave. It is noteworthy that this idea finds its visual incarnation in the dance of death published by Knoblochtzer on the last page of which may be seen three bodies rising from their graves.

The idea of dancing sinners is also enhanced by the symbolic language of dance, which “potently evoking the complex overlapping signification of continuity, festivity, immorality, corporeality, and group rituals of cohesion”³⁷ and through the symbolism of musical instruments, which are present not only in the text of the “Dance of Death”, but also in its visual part. Illustrating the dialogs of Death with the pope, the cardinal, the bishop, the priest, the merchant, the cook, and the cripple, there appear characters putrefying the bodies and playing drums and flutes.

In *KdD*, all the dancing dead are playing various musical instruments: bagpipes, harps, tunes, flutes, and drums, hence wind and percussion instruments, which, according to Meyer-Baer, symbolize death and sin. Meyer-Baer quoting commentary of Gregory the Great on the first book of Kings explains: “The tympanum ‘teaches us atonement for the sin. It symbolized atonement by the skin of the dead animal stretched over the frame’ as skin is punished, so shall we be punished for our sinful earthly life”³⁸. This idea of dancing sinful souls is also clearly illustrated in the textual part. Unlike *OvT*, where Death only introduces every person, in *KdD* and *LdD*, it acts as a judge, who accuses people of their sins. In both examples, which are qualitatively different in terms of their linguistic and stylistic features, and can therefore be considered as separate, full-fledged literary works, considering the fact that the textual part is significantly superior to the visual one, the words spoken by Death give a more complete picture of its role and status but also of the status of the dancing characters. Almost in every dialog, Death speaks of itself in the first person (*ich bin hye der doit* “**I am** here Death”³⁹), so there is no doubt who is speaking, Death or its servant. Moreover, the words of Death are marked *der doit* (*KdD*), *de dot* (*LdD*). As may be seen in the next fragment from Knoblochtzer’s text, Death watches the people’s sins and makes a list of them to give its last decree. Here Death speaks to the parish priest:

Ich hab vorn anegeschriben

Das yr gots dyenst nyt hant getryeben

³⁷ A. Kinch, *Imago Mortis: Mediating Images of Death in Late Medieval Culture*, Leiden and Boston 2013, p. 186.

³⁸ K. Maer-Baer, *Music of the Spheres and the Dance of Death: Studies in Musical Iconology*, Princeton, 1970, p. 288.

³⁹ *KdD*, p. 4v.

Und uwern schoffgyn boeßes exempel geben

*Darumb verlyest yr das ewig leben.*⁴⁰

“I have written before, you didn’t serve God diligently and set a bad example to your sheep, that is why you will lose your eternal life.”

Furthermore, it can be noticed that here Death is more confident, it does not try to ironize itself or the faith of the dancing characters. Its words sounds like edification and guidance for others, even when Death addresses a particular person. In the Lübeck “Dance of Death”, Death refers in its monologues to the Bible, the Gospels and the writings of the Church Fathers, motivating the reader to rethink his or her life. In the dialog with the bishop, Death refers to the story of the risen Jesus who asks Peter to become the shepherd of his flock:

Drie sprak Jesus to sunte Peter: make di bereit,

Hefstu du mi lêf, so weide mine cristenheit.

Bi sunte Peter wert uns vornomen

*Alle, de to jennigem state sin gekomen*⁴¹.

“Three times Jesus spoke to Saint Peter: if you love me, get ready to spread Christianity. And Saint Peter were called shepherd by all, who came in his state”

With such references, the author not only expands and allegorizes the text but also enhances its didactic function. Furthermore, Brigitte Schulte points to a new function of the death figure: “Behind the figure of death stands the reader’s knowledge of the need to justify their own behavior in court”⁴². This means that the function of death is that people could find a way to themselves by analyzing their lives, by giving themselves an appropriate assessment for their actions that could already be interpreted as a sign of a new humanistic idea. In the text printed by Knoblochtzter and in the Lübeck text, Death is no longer the counterpart of God, battling for the people’s souls, but his helper, who, however, remains inexorable. Still, in both examples Death is invisible and is only represented by means of its servants: skeletons or corpses. In the Lübeck “Dance of Death”, the illustrations have a more decorative function and do not support the idea of the text. Such a conclusion is suggested not only

⁴⁰ *KdD*, p. 5r.

⁴¹ *LdD*, p.32.

⁴² B. Schulte, *Des Dodes Dantz, Lübeck 1489*, [in:] *Der Totentanz der Marienkirche in Lübeck und der Nikolaikirche in Reval (Tallin). Edition, Kommentar, Interpretation, Rezeption*, S. Blessin (ed.), Weimar and Wien 1993, p. 347.

because the text occupies a significant part of the page, but also because the images supporting the words of Death are repeated (a skeleton riding a lion, a skeleton with a shovel, a skeleton with a stool, and a skeleton with a skeleton). At the same time, any obvious patterns cannot be traced.

Conclusion

To conclude, one can say that in the three samples of the “Dance of Death” analyzed here, Death is interpreted within the medieval conception of Christian life. However, while in the art of the early Middle Ages death was identified with Satan and, accordingly, depicted as a demon or a satyr, the “Dance of Death” avoids any visual images of Death itself. Its presence in the illustrations is hinted through the use of the conventional symbols of death: skeletons, putrefying bodies, and musical instruments (flutes and drums). A clearer picture of Death is given in the text of the “Dance of Death”. By comparing three examples of this genre, it can be concluded that death seems to be present as an invisible and abstract inevitability. At the same time, a certain transformation of the image of Death can be traced. While in the oldest High German “Dance of Death” it is ironic about itself, and thus about the dying people, in *KdD* it acts as a judge. The most complete image of Death is represented in *LdD*, in which Death becomes not only a judge of the human sins, but also induces a person to self-knowledge.

Bibliography

Ariès, P. *The Hour of Our Death: The Classic History of Western Attitudes Toward Death Over the Last One Thousand Years*. New York: Vintage, 1982.

Baethcke, H. (ed.). *Des Dodes Danz: nach den Lübecker Drucken von 1489 und 1496*. Tübingen: Litterarischer Verein, 1876.

Bezenberger, H.E. (ed.). *Freidanks Bescheidenheit*. Halle: Verlag der Buchhandlung des Weisenhauses, 1872.

Elledge, R. *Use of the Third Person for Self-Reference by Jesus and Yahweh: A Study of Illelism in the Bible and Ancient Near Eastern Texts and its Implication for Christology*. New York: Bloomsurry, 2017.

Fehse, W. *Der Ursprung der Totentänze. Mit einem Anhang: Der vierzeilige oberdeutsche Totentanztext. Codex Palatinus № 314 B. 79a-80b*. Halle: Max Nimeyer Verlag, 1907.

Fuhrmann, H. *Einladung ins Mittelalter*. München: Beck-Verlag, 2004.

Gurevich, A. *Smert kak problema istoricheskoy antropologii: o novom napravlenii v zarubezhnoy istoriografii*. Moskva: Odissey, 1989.

Gurevich, A. *Filipp Aryes: Smertj kak problema istoricheskoy antropologii* [in:] F. Aryes *Cheloviek pered licom smerti*, Moskva, 1992

Heidelberger Totentanz (1488) printed by Heinrich Knoblochzer.

<https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/totentanz1488>. Accessed 30 April 2019.

Kinch, A. *Imago Mortis: Mediating Images of Death in Late Medieval Culture*. Leiden and Boston: Brill, 2013.

Maer-Baer K. *Music of the Spheres and the Dance of Death: Studies in Musical Iconology*. Princeton: Princeton University Press, 1970.

Oberdeutscher vierzeiliger Totentanz (1443). [Ulrich] Boner; Edelstein; Freidank; Cato: Disticha, dt.; 'Dietrichs Flucht'; 'Die Rabenschlacht' u.a. Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. germ. 314, Augsburg. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg314/0199/image>. Accessed 30 April 2019.

Oberdeutscher vierzeiliger Totentanz (1460/65). Cod. Pal. germ. 438 'Heidelberger Bilderkatechismus' (Handschrift); Biblia pauperum (Blockbuch); Totentanz (Blockbuch) u.a. 129r-142r. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg438/0292>. Accessed 30 April 2019.

Rizzi A. "Monkey Business: Imitatio and Translators' Visibilty in Renaissance Europe". Andrea R. (ed.). *Trust and Proof: Translators in Renaissance Print Culture*. Leiden and Boston: Brill, 2018, 33-61.

Schulte, B. "Des Dodes Dantz (Lübeck 1489)". *Der Totentanz der Marienkirche in Lübeck und der Nikolaikirche in Reval(Tallin). Edition, Kommentar, Interpretation, Rezeption*. Ed. Stefan Blessin. Weimar and Wien: Böhlau-Verlag, 1993, 345-348.

Wackernagel W. "Todtentanz". *Kleinere Schriften von Wilhelm Wackernagel*. Leipzig: Hirzel-Verlag, 1872, 302-375.

Wipfler, E. *Mors in specie hominis... Zu den Paradigmenwechsel bei Personifikation des Todes von Misale zum Andachtsbild In Gott und Tod: Tod und Sterben in der höfischen Kultur des Mittelalters*. Berlin: LIT-Verlag, 2011.

Yoffe, Y. "Misteriya i opera. Nemetskoe iskusstvo XVI-XVIIIvv". Yeronim Yoffe. *Izbrannoe: Kultura i stil*. Moskva: RAO Govoryaschaya kniga, 2010, 659-900.

Abstract

The article analyzes three examples of the German “Dance of Death”, High German “Death Dance” from the blockbook (1460), *Der doten dantz mit figuren, clage vnd antwort schon von allen staten der werlt* printed by Heinrich Knoblochzer in Heidelberg in 1488 and the Lübeck “Des dodes dantz” (1489). It seeks to outline the peculiarities of the medieval perception of Death and the ways of presenting Death in literature. It has been concluded that Death acts as an invisible force and it does not require a special visual representation, in either the visual or the textual constituent of this genre. In the visual part it is represented by its servants (skeletons and sinful souls) and in the textual part it is present only by means of its word spoken.

Key words: medieval German literature, Dance of Death, image of Death, reception of death

Taniec śmierci lub tańczący martwi: obraz śmierci w średniowiecznym niemieckim „Tańcu śmierci”**Streszczenie**

Artykuł analizuje trzy przykłady niemieckiego „Tańca śmierci”, Wysokoniemieckiego „Tańca Śmierci” z książki blokowej (1460), lubeckiego „Des dodes dantz” (1489) oraz *Der doten dantz mit figuren, clage vnd antwort schon von allen staten der werlt* wydrukowanego przez Heinricha Knoblochzera w 1488 roku w Heidelbergu. Podjęto próbę nakreślenia osobliwości średniowiecznego postrzegania śmierci oraz sposobów jej przedstawiania w literaturze. Stwierdzono, że śmierć działa jako niewidzialna siła, która nie wymaga wizualizacji, ani w wizualnej części tego gatunku, ani w samym tekście. W części wizualnej reprezentowana jest przez jej sługi (szkielety oraz grzeszne dusze), a w części tekstowej jest obecna tylko dzięki wypowiedzianym przez nią słowom.

Słowa kluczowe: średniowieczna literatura niemiecka, Taniec śmierci, obraz śmierci, percepcja śmierci

A Postmodern Vision of Kingship in Terry Pratchett's Discworld Series

The institution of kingship was ubiquitous in archaic and medieval societies and inseparable from the concept of sacrality. Often seen as the divine right, it was nevertheless sensitive to people's expectations of what a monarch should be like (superior in many respects, bringing peace and the rule of justice, being a military leader, having healing powers, etc.). As Mitchell and Melville point out in their study of the institution of kingship², it "was created out of a continuous dialogue between ruler and ruled – and those whose role was to represent rule – in which a range of strategies were employed". One of the crucial strategies in this dialogue was constructing the narratives that pinpointed both realities and expectations of monarchy. Thus, king-making was also story-making, as can be exemplified by the exile-and-return motif in the romances of twelfth-century England³.

Kingship stories have always been essential for fantasy fiction, whose taproot texts include a bulk of archaic and medieval material. Numerous fantasy novels feature kings in exile or hidden monarchs, contestants for the throne, rightful heirs and usurpers, benevolent rulers and evil tyrants. A core element in these stories is the motif of enthronement, which John Clute and John Grant link (in the entry on "hidden monarchs") with such tropes as the rite of passage and the "ugly duckling"⁴. The latter usually concerns a youngster whose true identity is concealed and whose position in society is underprivileged. On a more epic scale, the motif can be intertwined with the destiny of the whole secondary world and thus be instrumental for the transformation and the healing

¹ E-mail: olena.quest@gmail.com

² C. Melville and L. Mitchell, *Every Inch a King: Kings and Kingship in the Ancient and Medieval Worlds*, "Every Inch a King. Comparative Studies on Kings and Kingship in the Ancient and Medieval Worlds", Leiden and Boston 2013, p. 12.

³ L. Ashe, *The Anomalous King of Conquered England*. "Every Inch a King. Comparative Studies on Kings and Kingship in the Ancient and Medieval Worlds", Leiden and Boston 2013, pp. 173-193.

⁴ J. Clute and J. Grant, *The Encyclopedia of Fantasy*. New York 1999, p. 466.

of the land⁵. The most prominent example of this pattern is the quest of Aragorn, crowned as King Elessar at the end of Tolkien's *The Lord of the Rings*.

Tolkien's treatment of the exile-and-return motif has been highly influential for the genre. Aragorn's quest encompasses symbolic atonements for the epic mistakes of his predecessors, renewal of the memory about the past, re-establishing his own connection with the sacred West, as well as upholding the fellowship between the peoples of Middle-earth and "gathering" significant artefacts. The rule of justice under the rightful king is construed in Tolkien's texts in feudal terms. "By embracing the societal structure of England in the High Middle Ages," Donnelly says, "Tolkien definitively chooses to portray a pre-Descartian society, where the needs of the 'common good'⁶ of the whole society and one's contribution to it far exceed the significance of an individual's needs and accomplishments". Numerous exile-and-return monarchs have also travelled in similar ways, as can be observed in the fantasy works by Lloyd Alexander, David Eddings, P.C. Hodgell, C.S. Lewis, G.R.R. Martin, Tad Williams and others.

The rightful king, who returns from exile, proving his status and pledging to serve the common good, tends to be portrayed in an idealistically virtuous vein. Borrowing Arthurian kingship motifs and merging their Celtic nucleus with Anglo-Saxon heroic patterns, Tolkien cleanses his Aragorn of "chivalric excesses" typical of late medieval romances. From the moral point of view, the "good king" in Tolkien's story world has been linked with the Christian image of "the good shepherd" and with the vanquishing of the deadly sins of pride and greed⁷. Besides, Aragorn excels in military leadership, combat and survival skills, while also possessing a vast knowledge and deep understanding of the history of Middle-earth (having been brought up in Imladris, the "memory store" of the land). Ultimately, these virtues boil down to humility, bravery and wisdom. Various fantasy texts have attributed these qualities to monarchs in all possible combinations and modifications, often using the quest motif as an initiation or coming-of-age pattern allowing the protagonists to gain what they initially lack. The idealistic and romanticized stance of the trope has been acutely felt both by the authors and the readers, which has led to its relentless parodying and subversion.

⁵ J. Clute and J. Grant, *The Encyclopedia...*, p. 466.

⁶ C. Donnelly, *Feudal Values, Vassalage, and Fealty in The Lord of the Rings*, "Mythlore" 25(3/4)/2007, p. 18.

⁷ J. Chance, *The King under the Mountain: Tolkien's Children's Story*. "Bloom's Modern Critical Views: J.R.R. Tolkien", New York 2008, pp. 63-64.

Since both postmodernist fiction and critique attack and reject “foundationalist and consecrated categories of Western thought”⁸, it is not surprising that the core elements of the kingship narrative have undergone deconstruction and revision. Terry Pratchett’s Discworld presents an interesting case of a revisionist paradigm of kingship based on parody, complying with what Linda Hutcheon attributes to the postmodern paradox: “To parody is not to destroy the past; in fact to parody is both to enshrine the past and to question it.”⁹ Building on Hutcheon’s understanding of postmodern parody, this article will trace implications of parodying and demystifying classical kingship narratives, including ironic inversions of the relationship between the past and present, metafictional self-reflexivity of parody and its potential for recontextualizing and revitalizing old tropes.

It is parodying of fantasy tropes that was the initial source of inspiration for Pratchett’s creation of Discworld, described by Peter Hunt as “a setting where literary genres and social movements can be satirized, gently or savagely, according to need, and where Pratchett’s constant linguistic and philosophical awareness, not to say cynicism, can be matched against the ‘real’ world”¹⁰. After several decades of prolific writing Pratchett developed a story world with its own internal dynamics, wherein deconstruction of recognizable fantasy patterns went beyond the level of mere parody and satire, aiming at rethinking the genre’s tenets. Yevheniia Kanchura, who views Discworld as a story world with inherent postmodernist textuality, argues that Pratchett transforms the standards of the genre itself (which she terms “the metagenre of fantasy”) by destabilizing its models, approaching archaic patterns via popular culture and opposing the dictatorship of narrative imperative to clear the path for a renewed vision¹¹. The aim of this paper is to elucidate the ways in which the concept of kingship and the corresponding fantasy tropes are deconstructed in Discworld novels and to answer the question whether Pratchett’s portrayal of monarchy is so significantly different from the model provided by Tolkien.

Discworld with its diverse cultural and political configurations offers several samples of kingship that correspond to some recognizable counterparts in our world and/or in fantasy fiction. The novel *Pyramids* explores the concept of the

⁸ *Encyclopedia of Postmodernism*. London and New York 2001, p.304.

⁹ L. Hutcheon, *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. London and New York 1988, p. 126.

¹⁰ P. Hunt, *Terry Pratchett*. “Alternative Worlds in Fantasy Fiction”, London and New York 2003, p.116.

¹¹ С. Канчура, *Моделювання текстуалізованого світу в романах-фентезі Террі Претчетта*. Unpublished PhD thesis, 2012, pp. 174-180.

sacrality of kingship in the Egypt-like civilization of Djelibeybi. The city of Ankh-Morpork, portrayed in numerous Discworld novels, is ruled by a patrician who is a political equivalent of the steward in Tolkien's Gondor. The hidden monarch motif gains prominence in the *Watch* series, set mostly in Ankh-Morpork. The *Witches* series feature the kingdom of Lancre, the throne of which incites a Shakespearean regicide, while the notion of the sacred bond between the land and its ruler is brought into the limelight. It is further exploited in the *Tiffany Aching* series, where the emphasis is placed on the concept of true leadership as opposed to the nominal one. Revolutionary movements aimed at overthrowing monarchy are shown in *Interesting Times* and *Night Watch*, while military conflicts between the neighbouring states or nations are essential to the plots of *Jingo*, *Thud!* and *Monstrous Regiment*. All in all, Discworld has an impressive display of kings and queens, usurpers and tyrants, hidden heirs to the throne and leaders in disguise. Traditional characteristics associated with royalty are intertwined in these personages with metafictional parody and satirical aspects, as well as unique qualities that tend to be subversive.

In addition to geopolitical diversity, Discworld also boasts racial polyphony, being inhabited by humans, dwarfs, trolls, werewolves, elves, orcs, goblins and the undead, all of which are sapient species with their own social structures and ideas of leadership. Since the general dynamics of the Discworld series involves a pronounced movement towards a tolerant multi-species society, particularly in the city of Ankh-Morpork, each species undergoes the stage of dividing into "traditionalists" and "forward-thinkers", their inherent concepts of kingship/queenship often being transformed or at least questioned in the process. This places the deconstruction of kingship in Discworld into the contemporary political context.

It is best exemplified by the dwarfs, whose "case" is given particular attention in the series. Originally a hard-working mining community (in accordance with fantasy stereotypes), dwarfs have a very practical approach to kingship: "there are a thousand Kings of the Dwarfs. The term means something like a "senior engineer"¹². Nonetheless, they also have the Low King (an apt inversion of the High King in medieval Ireland), who is elected, crowned at the Scone of Stone. This artefact, which parodies both the historical Scottish Stone of Scone and fictional lembas in Tolkien's story world, is endowed with the final authority in conflicts: "And the Low King... well, you could call him the final court of appeal. He's advised, of course, but he's got the last word"¹³. The election and coronation of the Low King (accompanied by the theft of the Scone

¹² T. Pratchett, *Witches Abroad*, London 1991, p. 50.

¹³ T. Pratchett, *The Fifth Elephant*. New York 2008, p. 41.

of Stone) are central to the plot of *The Fifth Elephant*, while further developments regarding the dwarfs' politics are given in *Thud!* and *Raising Steam*. The issue of dwarfish identity is dwelt upon in this arc and it elucidates the way monarchy is problematized in the novels.

After a massive migration to Ankh-Morpork where the dwarfs integrate into a larger community and embrace various occupations, the question of "national" identity is strongly felt both by the city dwarfs and those who stay behind in the mines. This question boils down to the basic "who is a true dwarf?" In her exploration of race, identity and conflict in Pratchett's novels, Caroline Webb points out that "identification of self is simplest, and easiest, when it can be defined against the Other"¹⁴, which is certainly true in the context of the dwarfs versus trolls conflict in *Thud!*. In broader terms, it can be applied to the conservative versus liberal divide within each species, represented in the dwarfish community as "deep-downers" (the dwarfs who stay in the mines and refrain from "seeing the light", the phrase bears negative connotation of "betraying the old ways") as opposed to the city dwarfs. The latter begin to feel dubious about the institution of the Low King: "And the world had moved on. There were plenty of dwarfs around now who had been born in Ankh-Morpork. Their kids went around with their helmets on back to front and spoke dwarfish only at home. Many of them wouldn't know a pick-axe if you hit them with it. They weren't about to be told how to run their lives by an old dwarf sitting on a stale bun under some distant mountain"¹⁵.

The king-making conflict in *The Fifth Elephant* is resolved in favour of the liberal side, when Rhys Rhysson, a "modern thinker", is enthroned. The Low King consistently adheres to the liberal course, when he supports the peaceful arrangement with the trolls in *Thud!*. Moreover, Rhys Rhysson enhances the emancipation of dwarfish women, personally coming out as *she* in *Raising Steam* (and turning effectively in the Low Queen). It can be observed that the whole process of establishing a multi-species society in Discworld is comparable to Tolkien's idea of the fellowship between "free peoples of Middle-earth" which implied breaking the isolation of a separate nation/species and active involvement in the general quest of the Third Age. In Pratchett's story world, however, the integration, especially in the "melting pot" of Ankh-Morpork, is much more pronounced and devoid of feudal patterns, allowing

¹⁴ C. Webb, *The Watchman and the Hippopotamus: Art, Play, and Otherness in Thud!*, "Discworld and the Disciplines. Critical Approaches to the Terry Pratchett Works", Jefferson 2014, p. 96.

¹⁵ T. Pratchett, *The Fifth...*, p. 61.

critics to go as far as dubbing his fantasy “democratic”¹⁶. Unlike royal artefacts in Middle-earth, crowns, jewels, sceptres, swords and other “sacred” objects are massively ridiculed by Pratchett. Nevertheless, the symbolism of regalia remains powerful on Discworld, where the belief is prerequisite to the existence of what is believed in. Thus, the coronation of Rhys Rhysson at the Scone of Stone reinforces the potency of both the office and the artefact (regardless of the fact it was a fake).

Since dwarfs, trolls, goblins and other non-human species are Discworld counterparts of our world ethnic minorities, their problems, leadership issues in particular, are inseparable from the question of “national” identity. When king-making stories concern humans, on the other hand, they mostly deal with individual identity. Farah Mendlesohn comments that, when the assertion of the self is concerned, Pratchett lays more emphasis on the authenticity and integrity of one’s choices¹⁷. It is essential for the characters in Discworld’s versions of the exile-and-return stories, whose choices are not predetermined by their “blood”, but rather by their own understanding of who they are. As Mendlesohn points out, Pratchett’s morality depends on the deconstruction of hereditary qualities attributed to nobility and their pivotal role in the narrative: “Much of traditional fantasy is constructed around the belief that honour exists and that class is innate. Those who rise through the social structure do so because quality is hereditary and will out. Pratchett both satirises this [...] and deconstructs it”¹⁸. Thus, the “hidden monarchs” in Discworld engage in quests for their own identity that will not necessarily result in their enthronement. This can be illustrated with the cases of king-making stories in Djelibeybi, Lancre and in the city of Ankh-Morpork.

Teppic, the protagonist of *Pyramids*, as an heir to the throne of Djelibeybi, is not exactly “hidden” since he is sent away to be educated in Ankh-Morpork (at the Assassin’s Guild) by his parents. On his father’s death he is immediately summoned back to Djelibeybi, where he is instructed in what is expected of a pharaoh by Dios, the high priest. The young man, brought up in the open-minded society of Ankh-Morpork, finds himself in a strictly ceremonial and highly conservative world, where his position as a ruler is nominal and decorative, while the actual ruling is done by Dios, who totally disregards Teppic’s opinions or wishes. The royal predicament is epitomized in the ceremonial mask that the pharaoh has to wear: “Anyway, the Face of the Sun

¹⁶ E. James, *The City Watch*, “Terry Pratchett: Guilty of Literature”, eds. A. Butler, E. James and F. Mendlesohn, Baltimore 2004, p. 206.

¹⁷ F. Mendlesohn, F. *Faith and Ethics*, “Terry Pratchett: Guilty...”, p. 242.

¹⁸ F. Mendlesohn, F. *Faith and Ethics*, “Terry Pratchett: Guilty...”, p. 248.

was on the throne, and that was what mattered. It was a solid gold, head-enveloping mask, to be worn by the current ruler on all public occasions; its expression, to the sacrilegious, was one of good-natured constipation. For thousands of years it had symbolized kingship in Djelibeybi. It had also made it very difficult to tell kings apart. This was extremely symbolic as well, although no-one could remember what of¹⁹. Thus, the idea of royalty that has been reduced to a meaningless symbol echoes the postmodern concept of simulacrum, manifested here as the system repressing the self.

The conflict unfolds along the same lines as within the dwarfish community: a traditionalist (Dios) is opposed to a modern thinker (Teppic), the difference being in the emphasis on the personal rather than the social level. The situation is ironic due to the fact that Teppic actually possesses divine qualities, which are hereditary for pharaohs as a result of the nation's belief in them. But since he personally finds his position confining and unbearable, he is determined to break free from kingship with all that it entails (sacrality included). Although the resolution of this conflict encompasses the solution of the kingdom's internal problem with the pyramids and results in a slight alleviation of its social rigidity, it is Teppic whose freedom is returned and whose identity is established by himself as emphatically "not royal". He abdicates the throne in favour of Ptraci, a hand maiden who is revealed to be Teppic's half-sister. In the conversation with Koomi, the new high priest, she is shown to be more authoritarian than Teppic and thus she can deal with her office more effectively. Interestingly, it is her "blood" that helps Ptraci become a functional monarch: "He [Koomi] couldn't help noticing, now, how her voice was changing with each sentence as the veneer of upbringing burned away under the blowlamp of heredity"²⁰. Yet for Teppic, nurture, not nature, holds the key to the identity he chooses and shapes his final decision to leave Djelibeybi for good.

The story of Carrot Ironfoundersson, which unfolds throughout the *Watch* series, is in certain ways similar to that of Teppic: he is the rightful heir to the throne of Ankh-Morpork, but he has no interest in becoming a monarch. The core difference, though, is that he chooses to serve the city anyway, although in a different capacity. James remarks on the irony of this arrangement: "and he [Carrot] does indeed come bringing law and justice and protecting and serving the people with his sword"²¹. The "hidden monarch" trope is fully deconstructed by Pratchett in this arc, since Carrot remains conspicuously "hidden" in the series. It is done in a characteristically metafictional way, with constant attacks

¹⁹ T. Pratchett, *Pyramids*, London 1990, p. 75.

²⁰ T. Pratchett, *Pyramids*, p. 396.

²¹ E. James, *The City Watch*, pp. 193-216.

on fantasy clichés, particularly the ones that are reminiscent of Tolkien's story world. The numerous examples can be observed in *Guards! Guards!*, where Carrot appears for the first time, complete with a birthmark, a sword and adoptive parents (who are dwarfs). The plot of the novel is structured around the conspiracy aimed at supplanting the patrician of Ankh-Morpork with a puppet king, and the mastermind behind it (the supreme master of a secret brotherhood) manipulates his fellow-conspirators by appealing to their "narrative" expectations regarding the hidden monarch:

"You saying there's some sort of heir to the throne hanging around somewhere?" said Brother Watch-tower.

"This may be the case, yes."

"Yeah. They do that, you know," said Brother Watchtower knowledgeably. "Happens all the time. You read about it. Skions, they're called. They go lurking around in the distant wildernesses for ages, handing down the secret sword and birthmark and so forth from generation to generation. Then just when the old kingdom needs them, they turn up and turf out any usurpers that happen to be around. And then there's general rejoicing".²²

The standard expectations of a king saving the kingdom by overthrowing the oppressors and bringing justice are subverted, as the conspirators are prompted to think of their own petty grievances as oppression. As the manipulative supreme master channels their envy and greed into his plot, the very concept of "bringing justice" is problematized. Pratchett's satire is aimed at the tendency of human nature to place the blame for their own troubles on some external factor:

"Put like that –" said Brother Watchtower slowly – "I reckon my brother-in-law is oppressing me all the time with having this new horse and buggy he's been and bought. I haven't got one. I mean, where's the justice in that? I bet a king wouldn't let that sort of oppression go on, people's wives oppressing 'em with why haven't they got a new coach like our Rodney and that."²³

The idealistic deployment of the trope in epic fantasy is undermined at every turn by Pratchett's masterly use of language. Characteristically, he plays with stylistic registers, exposing the pathos associated with the royalty/nobility tropes. High flown and archaic vocabulary ("yea", "lo", "scions", etc.), as well as capitalizations and italics employed to set off an elevated intonation, are constantly undercut by their juxtaposition with colloquial and flippant remarks, violations in grammar and word-building, as in the citations below:

²² T. Pratchett, *Guards! Guards!*, London 2007, p. 11.

²³ T. Pratchett, *Guards!...*, p. 13.

“There used to be some old prophecy or something,” said Brother Plasterer. “My grandad told me.” His eyes glazed with the effort of dramatic recall. “‘Yea, the king will come bringing Law and Justice, and know nothing but the Truth, and Protect and Serve the People with his Sword.’ You don’t all have to look at me like that, I didn’t make it up”²⁴.

and

“at the essential moment, see your genuine kings throw back their cloak and say ‘Lo!’ and their essential kingnessness shines through”²⁵.

On the level of the plot, the conspirators, who voice common expectations of the king’s return, are unaware of young Carrot arriving in Ankh-Morpork. Ironically, Carrot actually uses capitals in a letter to his adoptive parents saying that “I don’t think people here know Right from Wrong”²⁶. Raised by dwarfs, Carrot thinks literally and inevitably misunderstands the larger part of what he is told in the city. When he volunteers to become a member of the Watch, a highly ineffective police force at the time, he learns the book of laws by heart and arrests the head of the Thief’s Guild (being unaware of the fact that thieving has been legalized by the Patrician). He goes even further and attempts to arrest the Patrician himself for illegal parking. Not only is he equipped with the (seemingly) wrong kind of attitude, but he also carries the wrong kind of sword. Just as the word “kingnessness”, given in a citation above, undermines the idealistic halo attached to the concept of monarchy, so the sword’s description deconstructs every romantic association that a stereotypical royal sword in fantasy fiction possesses:

“Surprisingly, therefore, there is something very unexpected about this sword. It isn’t magical. It hasn’t got a name. When you wield it you don’t get a feeling of power, you just get blisters; you could believe it was a sword that had been used so much that it had ceased to be anything other than a quintessential sword, a long piece of metal with very sharp edges. And it hasn’t got destiny written all over it. It’s practically unique, in fact.”²⁷

The postmodern paradox is highlighted when Carrot’s “essential kingnessness” does shine through, as he gradually transforms the Watch from within, inadvertently revitalizing it and returning its disillusioned head, Captain Vimes, back to effective policing. Although the word “inadvertently” is

²⁴ T. Pratchett, *Guards!...*, p. 14.

²⁵ T. Pratchett, *Guards!...*, p. 12.

²⁶ T. Pratchett, *Guards!...*, p. 40.

²⁷ T. Pratchett, *Guards!...*, p. 21.

disputable when it comes to Carrot's actions, since his simplicity and straightforward thinking might be regarded as part of his complex and, to some extent, enigmatic identity. As the Watch rises in influence in the subsequent novels, it is hinted that Carrot is aware of his heredity, but he consciously directs his efforts towards serving his city without officially assuming power and leaving diplomacy and administration to the patrician, Lord Vetinari, who is apparently gifted in this sphere. Regardless of Carrot's (un)awareness, his mere presence contributes considerably to the balance of power in the city, since Vetinari is definitely aware of Carrot's heredity, as is Samuel Vimes. These three characters, with their sophisticated web of reciprocal respect and tensions, can be regarded as true leaders of Ankh-Morpork, "looking after each other" (in the sense of *Quiscustodietipsos custodes*) and performing brilliantly in their respective spheres. Kanchura considers this highly functional triad of rulers as a manifestation of the archetypal bond between the land and the king, although the land in this case is represented by the city²⁸.

Carrot's role in this triad is a multifaceted one. Apart from being the kindling force in the Watch, Carrot contributes greatly to implementing the policy of affirmative action, introduced by the patrician, which entails recruiting other species (dwarfs, trolls, werewolves, etc.) and making them valued and effective police officers. The process plays a significant role in the events in *Men at Arms*. Among other things, Carrot insists on recruits' taking the oath, which, although in a highly humorous vein, makes them pledge their service to the monarch of Ankh-Morpork. Thus, the feudal-oriented side of kingship is ridiculed but not totally dismissed in the series. Why this is the case can be explained by a closer examination of Commander Vimes, another participant in the above-mentioned triad of rulers.

A down-to-earth character, Samuel Vimes, one of the central figures in the *Watch* series and Carrot's commanding officer, is portrayed as an adamant anti-royalist. This much-loved character has considerably grown in importance in the series, starting as a cynical drunkard in *Guards! Guards!* and ending up as the ultimate hero, who foils assassinations and conspiracies and even prevents wars. With Pratchett's usual emphasis on mindsets and cognitive processes in his characters' heads, monarchy is continuously redefined and conceptualized through Vimes' thoughts on the subject. On the one hand, he is extremely annoyed at people's tendency to romanticize royalty:

²⁸ С. Канчура, *Моделювання текстуалізованого...*, pp. 176-182.

“No more kings. Vimes had difficulty in articulating why this should be so, why the concept revolted in his very bones. After all, a good many of the patricians had been as bad as any king. But they were ... sort of... bad on equal terms. What set Vimes's teeth on edge was the idea that kings were a different kind of human being. A higher life form. Somehow magical.”²⁹

Vimes tends to think of people's admiration and awe of royalty as a flaw in human nature, a “chronic disease”. On the other hand, he observes the ubiquitous appeal of the institution and admits that the idea of royalty has some power and tenacity of its own: “Royalty was like dandelions. No matter how many heads you chopped off, the roots were still there underground, waiting to spring up again”³⁰.

In this simile, Pratchett comes very close to the concept of a meme, which is defined by Richard Dawkins as a unit of cultural transmission³¹. The very idea of kingship is one of resilient replicators, which “propagate themselves in the meme pool by leaping from brain to brain”³². Vimes' clarity of vision, which allows him to see this process happening, as well as the consequences of this replication, is contrasted to a number of characters, who fall under the spell of the idea when it “leaps” to their brains. In the case when they are prepared to sacrifice their lives for the sake of this concept, they turn into villains who conspire to reinstall monarchy, as, for example, Edward d'Earth in *Men at Arms*:

“Ah, thought Lord Rust. So he's that kind. Young Edward thinks the touch of a king can cure scrofula, as if royalty was the equivalent of a sulphur ointment. Young Edward thinks that there is no lake of blood too big to wade through to put a rightful king on a throne, no deed too base in defence of a crown. A romantic, in fact”³³.

Paradoxically, although the romantic and idealistic perceptions of royalty are, according to Pratchett, incompatible with logical thinking and realistic mindsets, the author creates a secondary world where kings can actually heal their people, if that is what everyone believes in. In the postmodern textuality and metatextuality of Discworld, belief has power, and the law of narrative causality is a force to be reckoned with, so the royalty meme becomes

²⁹ T. Pratchett, *Feet of Clay*, London 2008, p. 96.

³⁰ T. Pratchett, *Feet...*, p. 97.

³¹ R. Dawkins, *The Selfish Gene*, Oxford 2006.

³² R. Dawkins, *The Selfish...*, p. 192.

³³ T. Pratchett, *Men at Arms*, London 2008, p. 21.

a potentially dangerous force in it self. The power of heredity, as even Vimes has to admit, cannot be denied:

“Sometimes it seemed to Vimes that everyone knew that Carrot was the true heir to the redundant throne of the city. It just so happened that he didn’t want to be. He wanted to be a copper, and everyone went along with the idea. But kingship was a bit like a grand piano – you could put a cover over it, but you could still see what shape it was underneath”³⁴.

Perhaps it is Carrot’s simplicity, as part of his complex identity, as well as his choice in favour of the Watch, that makes up his integrity, necessary to withstand the danger of his heredity. His immediately recognizable charismatic personality, straightforwardness, total honesty, a good memory for names and the habit of walking the streets of Ankh-Morpork, “as if he owned the city”³⁵, constitute the image of a guardian rather than a ruler, which could also be regarded as idealistic. But, unlike typical harmonizing models of fantasy fiction, Ankh-Morpork never turns into a utopia. For all intents and purposes, Vetinari’s, Vimes’ and Carrot’s best efforts are combined only to ensure a kind of balance, the equality of opportunities for different species and some room for progress.

A similar equilibrium of power is achieved in the *Witches* series, set mostly in the kingdom of Lancre and the Chalk Country. The exile-and-return motif is fully exploited and subverted in *Wyrd Sisters*, the second novel in the series, famous for its extensive use of Shakespearean intertextuality. Once again, Pratchett goes far beyond parody and satire, attacking not only clichés associated with witchcraft, but also problematizing the issue of sacrality of royal power as it was treated by Shakespeare. It is done in the context of the archaic motif of the sacred bond between the land and its ruler³⁶.

The plot of the novel is driven by the regicide that mirrors both *Macbeth* and *Hamlet*, with the vital difference that the protagonists are not contestants to the throne, but three witches, loosely based on the Shakespearean “midnight hags”. These witches – Granny Weatherwax, Nanny Ogg and Margat Garlick—are depicted as fully-fledged personalities and indispensable members of the community, responsible, on the surface level, for healing and midwifery, but also performing functions of social mediators and, ultimately, on the ontological level, being in charge of the well-being of the land itself through their magic connection with it. When the land is dissatisfied with the usurper (the paranoid and evil Lord Felmet, who does not care for the kingdom), it makes an appeal to

³⁴ T. Pratchett, *The Fifth...*, p. 86.

³⁵ T. Pratchett, *Men...*, p. 32.

³⁶ С. Канчура, *Моделювання текстуалізованого...*, pp. 176-182.

the witches urging them to resolve the unbearable situation. Thus, from antisocial and randomly malevolent practitioners of evil in *Macbeth* (written this way to please King James who had a phobia of witchcraft), the three witches transform into the saviours of the kingdom.

The method of salvation demonstrates how the power of narrative imperative can be opposed. Firstly, the witches focus on discovering and returning the true heir to the throne. The heir is Tomjon, who they had rescued and entrusted to a married couple of actors. Since Tomjon is still a child, the witches perform an outstanding feat of magic moving the whole kingdom of Lancre fifteen years into the future. But the rightful heir, being raised by a troupe of wandering actors and having lived for a while in the metropolis of Ankh-Morpork, is totally disinterested in ascending the throne of Lancre, which he finds provincial and confining. Moreover, his identity is fully formed by his theatrical upbringing, and playing kings attracts him much more than being one. On learning this, the witches realize that they have been under the influence of the narrative imperative which they successfully overthrow. Furthermore, they bend it to their own advantage by producing another candidate for the throne: the royal fool, Verence, who used to serve the murdered king as well as his murderer.

The character of Verence is complex and contradictory. After a traumatic childhood in the Guild of Fools in Ankh-Morpork, Verence is a fully qualified royal jester, complete with the belief in unflinching loyalty to the monarch he serves. He tries to remain faithful even as he observes Felmet's mental instability and gradual fall into insanity. The satire aimed at Shakespearean fools is easily recognizable here, especially the allusion to the Fool following mad King Lear:

"I am the king," he repeated, quietly. He looked at the Fool, who felt that something was expected of him.

The man is my lord and master, he thought. I have eaten his salt, or whatever all that business was. They told me at Guild school that a Fool should be faithful to his master until the very end, after all others have deserted him. Good or bad doesn't come into it. Every leader needs his Fool. There is only loyalty. That's the whole thing. Even if he is clearly three-parts bonkers, I'm his Fool until one of us dies."³⁷

As with Samuel Vimes, the readers are given many glimpses into Verence's mind, which, although the Fool lives in constant fear and distress, is quite

³⁷ T. Pratchett, *Wyrd Sisters*, London 1993, p. 65.

sensitive and penetrating. He is acutely aware of his own lack of freedom and constraints laid on his identity. Among other things, it is flamboyantly shown through a parody of the Shakespearean language in the novel: the way the Fool is supposed to speak is against his own nature, erudition and desire:

“What’s a Zen?” he [the cook] said.

The Fool’s bells tinkled as he sorted through his cards. Without thinking, he said: “Oh, a sub-sect of the Turnwise Klatch philosophical system of Sumtin, noted for its simple austerity and the offer of personal tranquillity and wholeness achieved through meditation and breathing techniques; an interesting aspect is the asking of apparently nonsensical questions in order to widen the doors of perception.”

“How’s that again?” said the cook suspiciously. [...]

The Fool hesitated with a card in his hand, suppressed his panic and thought quickly.

“I’ faith, nuncle,” he squeaked, “thou’t more full of questions than a martlebury is of mizzensails.”

The cook relaxed.”³⁸

As Kanchura points out, Verence is the one who realizes the power of words and suggests using it, which turns him, in the context of Discworld’s magic properties, into the carrier of the philosophical truth³⁹. He ultimately faces the same dilemma as many characters in Tolkien’s story world: the crucial choice between the loyalty to his master and doing what he personally thinks to be right. In the climax of the novel he chooses the latter, overcoming his fears and finally resolving his own identity crisis. Besides, his choice enables him to pursue his love interest (one of the three witches, Margat, who is furious that he serves the evil king). Personal dilemmas and choices of the characters in the novel rely on metafictional juxtaposition with their Shakespearean counterparts, encouraging the reader to question the narrative and ideological paradigms imposed by the latter.

As a result of the events in *Wyrd sisters*, Verence turns into a highly conscientious monarch who rules Lancre for many years with diligence and enthusiasm. He also marries Margat, becoming into a loving and supportive husband. Described in *Carpe Jugulum* as “quite a forward-looking ruler in a nervous kind of way”⁴⁰, he attempts to improve the lives of the people in his

³⁸ T. Pratchett, *Wyrd...*, pp. 22-23.

³⁹ С. Канчура, *Моделювання текстуалізованого...*, pp. 81-82.

⁴⁰ T. Pratchett, *Carpe Jugulum*, London 1999, p. 40.

kingdom in numerous ways (including sanitation) and faces the resistance of the people themselves, who, on the one hand, are for the most part traditionalists, and on the other, do not expect too much of kings in general:

“They’d done so for thousands of years and knew that it worked. But they’d also found that it didn’t do to pay too much attention to what the King wanted, because there was bound to be another king along in forty years or so and he’d be certain to want something different and so they’d have gone to all that trouble for nothing. In the meantime, his job as they saw it was to mostly stay in the palace, practise the waving, have enough sense to face the right way on coins and let them get on with the ploughing, sowing, growing and harvesting. It was, as they saw it, a social contract. They did what they always did, and he let them.”⁴¹

The passage emphasizes the idea which is inherent, in varying degrees, in practically all kingship stories within Discworld. The idea is that there are nominal and actual rulers in every community, and official monarchs tend to fall into the former category. In the *Witches* series, not surprisingly, it is the witches who are really in charge of everything that matters, since they make sure the community is working properly and they fight off hostile invasions (such as those of elves in *Lords and Ladies* and *The Shepherd's Crown* and vampires in *Carpe Jugulum*). Thus, the ultimate requirement of the monarch is not to be *good*, but to be *good enough* (which perplexes dutiful Verence who whole-heartedly strives to be *good*). To be good enough a monarch has to realize he is not the ultimate authority in the land and that his actions are accountable to someone else, as it is summed up perfectly in the following exchange between Nanny Ogg and Agnes Nitt:

“I’m going to have a word with young Verence,” said Nanny.

“He *is* the King, Nanny,” said Agnes.

“That’s no reason for him to go around acting like he was royalty.”⁴² (original italics)

The dichotomy of the nominal and true ruler of the land is further elaborated in the *Tiffany Aching* novels, a subseries within the *Witches* cycle, written for young adults. This is a coming-of-age story, in which young Tiffany gradually embraces her identity as a witch in general, as the guardian of the Chalk Country in particular and, finally, as the leader of witches (and Granny Weatherwax’s successor) in the last book of the series. The issue of identity is paramount in this arc: for Tiffany it means being aware of her own time and

⁴¹ T. Pratchett, *Carpe...*, p. 58.

⁴² T. Pratchett, *Carpe...*, p. 41.

place in the history of her land and people, of acknowledging her heritage and at the same time practising her right to do things her own way rather than fill in someone else's shoes. The concept of clear vision finds the most fleshed out embodiment in the *Tiffany Aching* novels, where the protagonist's mental processes and their transformation dominate the narrative. The above-mentioned awareness of her land and people includes the realization of the nature of power.

The land of Chalk represents a farming community based on sheep-rearing, closely resembling the rural areas of the South Downs in Britain. Coming from an old farming family of the Achings, young Tiffany is a down-to-earth girl with a variety of practical skills (including, among other things, being a competent cheese-maker). The land is owned and ruled, however, by the baron, but the scepticism about the extent of the baron's power is part of her family inheritance:

“It was actually *called* the Home Farm. Her father rented it from the Baron, who owned the land, but there had been Achings farming it for hundreds of years and so, her father said (quietly, sometimes, after he'd had a beer in the evenings), as far as the *land* knew, it was owned by the Achings”⁴³ (original italics)

The most influential figure in young Tiffany's quest for identity is her grandmother, Granny Aching, who is portrayed as a skilful shepherdess rather than a witch, but still capable of doing magic in her own way and representing the ultimate authority on the Chalk. From her early childhood, Tiffany remembers an episode involving Granny and the baron, in which he firstly tried to command Granny via a servant, but then was forced to personally plead for his dog with a sheep-killing propensity (killing sheep is punishable by death in this community). Granny heard him out and “cured” the dog by placing it in a barn with a ewe and its lamb. She refused a monetary reward but made the baron remember that the law was broken for him once (which is used later in the story). This memory has a parable-like quality and it establishes the status of Granny as the speaker for the land: “Granny smoked her pipe and stared at the new lambs and said: ‘Ye speak for your master, your master speaks for his dog. Who speaks for the hills? Where is the Baron, that the law be brake for him?’”⁴⁴. The deconstruction of the feudal leadership pattern in this case foregrounds the significance of female voices and collective memories.

⁴³ T. Pratchett, *The Wee Free Men*, New York 2008, p. 7.

⁴⁴ T. Pratchett, *The Wee Free...*, p. 70.

Granny Aching dies in the first book of the series, but the memory of her persists in the novels. It is one of the crucial elements of Tiffany's mindset as she proceeds in her identity quest by appropriating the personal, collective and mythological memories. The above-mentioned memory plays its part when it comes to her own interaction with the baron and his young son Roland. The latter is kidnapped by the Faery Queen, and it is Tiffany who rescues him (her connection with the land and her own awareness of it play the pivotal role in the storyline). She later becomes aware that quite a different narrative is going to be circulated about this event, since the baron assumes it must have been Roland who saved Tiffany, not the other way round. Yet Tiffany suppresses her anger and, remembering Granny's story, decides not to challenge this fake narrative, but to use Roland's memory of what had actually happened in her later dealings with him. In their final conversation in *Wee Free Men* she states directly that she will expect him to be a good ruler when he becomes the baron. She also specifies what she means by that by asking if he is going to be "fair and generous and decent", saying, "You'll pay good wages and look after the old people? You wouldn't let people turn an old lady out of her house?"⁴⁵.

Tiffany emphasizes that she personally will watch him all the time, making sure he acts justly. In the course of events in the following novels they establish a kind of friendship, and Tiffany's presence is instrumental in Roland's becoming a good ruler, although not immediately, but after a major conflict in *I Shall Wear Midnight*. In the last novel, *The Shepherd's Crown*, we see him acting exactly as Tiffany postulated in the beginning, but when it comes to the hostile invasion of elves, who break through the border between the worlds after Granny Weatherwax's death, it is up to the witches to fight them off, proving once again who is in charge of the land's well-being. Characteristically, Roland's young wife also turns out to be a witch, and it is Tiffany who discovers her talent and guides her to use it to everyone's benefit. Tiffany's full awareness of her authority is epitomized in the exchange between herself and the old baron on his deathbed:

"Incidentally, Miss Tiffany Aching, I cannot conceal my interest in the fact that you do not curtsy in my presence these days. Why not?"

"I am a witch now, sir. We don't do that sort of thing."

"But I am your baron, young lady."

"Yes. And I am your witch."⁴⁶

⁴⁵ T. Pratchett, *The Wee Free...*, p. 246.

⁴⁶ T. Pratchett, *I Shall Wear Midnight*, New York 2010, p. 63.

Returning to the question whether Pratchett's postmodern vision of monarchy is distinct from the model set up by Tolkien, it is important to explore the moral tenets underlying the patterns discussed above. On the one hand, there are fundamental differences in Middle-earth and Discworld king-making stories, since the latter dismantle the romantic construct of kingship and shape the mentality driven by self-actualization quests instead. Besides, the Witch series, where female characters come across as the true rulers of the land and its protectors, gain a strong feminist resonance, which is also alien to the patriarchal world of Middle-earth. Yet, on the other hand, if we examine the core values that good rulers of Discworld possess or acquire, we shall see that they are essentially the same virtues that have been traditionally attributed to good monarchs, as is the case with Aragorn, with his humility, bravery, wisdom, as well as willingness to serve the common good. As Bartłomiej Błaszkiwicz argues in his essay on Christian symbolism and allegory in *The Shepherd's Crown*, Pratchett implements the traditional Christian idea of kingship, which encompasses the upholding of moral principles and service to the community⁴⁷. Commenting on the Chalk and its witches, Błaszkiwicz argues that "the person of the local witch does not represent the community as leader in the socio-political sphere, but is perceived as an agent of upholding the moral framework of values on which community is founded"⁴⁸. Although it is definitely true about the community values, since Tiffany does a lot of hard work looking after people, and moral agency, clearly seen in Tiffany's fight against people's meanness, cruelty and narrow-mindedness, it should be mentioned that the witches' leadership goes beyond the spiritual domain, as they actively protect the land from invasions resorting to actual combat with the elves. Similarly, Rhys Rhysson, Carrot, Vimes, King Verence exhibit humility, bravery and wisdom in a variety of situations, and their loyalty in serving the corresponding communities is adamant. It will be true to say, therefore, that the moral core of good leadership in Pratchett's storyworld retains its essential components.

To sum up, Pratchett's Discworld is a postmodern fantasy storyworld based on the principle of questioning and deconstructing dominant cultural patterns, as well as attacking the genre's clichés, which become the targets of metafictional parody. Within this paradigm, the very notion of kingship is problematized: it is viewed as a ubiquitous and potentially dangerous cognitive meme that has to be scrutinized. An idealistic vision of kingship typical of fantasy fiction is

⁴⁷ B. Błaszkiwicz, *On Christian Symbolism and Christian Allegory in Terry Pratchett's The Shepherd's Crown*, "The Light of Life. Essays in Honour of Professor Barbara Kowalik", Kraków 2017, p. 192.

⁴⁸ B. Błaszkiwicz, *On Christian Symbolism...*, p. 191.

thoroughly ridiculed and alternative leadership stories, placed within contemporary political and social context, are offered instead. These are mostly stories about the changes in various communities within the general movement towards a more tolerant society. The conflicts between traditionalists and forward-thinkers are resolved in favour of a more liberal and socially flexible pattern of leadership.

The characters that feature in these stories showcase the importance of identity quests and demonstrate the clarity of vision, which enables them to understand cultural and narratives patterns and to oppose the narrative imperative. On the level of the plot, it results in a deconstruction of such stock motifs as the "hidden monarch" and the exile-and-return. Those who strive to adhere to these patterns are shown as narrow-minded (expecting some external forces, such as the rightful king, to take responsibility for their own problems) or evil (ready to sacrifice people's lives for their kingship ideals or to bend the very notion to their purposes). Pratchett's king-making narratives result in the enthronement of a good ruler, not the rightful heir. Besides, the dichotomy of nominal and true rulers is an essential component of Discworld kingship stories, the underlying message of which is that a good ruler is always aware of being accountable to a higher authority.

Although the romantic perception of royalty is shredded to bits in Pratchett's novels and the symbolism of regalia is sharply ridiculed, he nevertheless retains the traditional moral tenets of a good ruler. Besides, he does not fully dismiss the concept of the sacrality of kingship, since the mythological motif of the sacred bond between the land and the ruler is revitalized in the Discworld novels. In addition to this, the importance of the preservation of memory (the memory of the land included) is paramount, just as it is in Tolkien's stories about Middle-earth. Occasionally, royal symbolism is attached to unexpected objects, as can be seen in *The Shepherd's Crown*, where a fossilized sea urchin, hinting at the Chalk's geological connection with the sea, becomes a quintessential symbol of memory and identity for Tiffany. Thus, the purpose of the postmodern deconstruction in Pratchett's vision of kingship is to preserve the moral core of serving the community, cleansing it of the "parasites of consciousness" and creating an ecological alternative, in which a good leader finds a balance between the self and the other and is not afraid of embracing change.

Bibliography

Канчура, Євгенія. *Моделювання текстуалізованого світу в романах-фентезі Террі Претчетта*. Unpublished PhD thesis, 2012.

Тихомирова, Олена. "Полемика з Шекспіром у літературі фентезі". *Вісник Львівського університету. Серія Іноземні мови*, 20(2), 2012, 176-182.

Ashe, Laura. "The Anomalous King of Conquered England". *Every Inch a King. Comparative Studies on Kings and Kingship in the Ancient and Medieval Worlds*. Eds. Lynette Mitchell and Charles Melville. Leiden-Boston: Brill, 2013, 173-193.

Błaszkiwicz, Bartłomiej. "On Christian Symbolism and Christian Allegory in Terry Pratchett's *The Shepherd's Crown*". *The Light of Life. Essays in Honour of Professor Barbara Kowalik*. Eds. Maria Błaszkiwicz and Łukasz Neubauer. Kraków: Libron. 2017, 185-202.

Chance, Jane. "The King under the Mountain: Tolkien's Children's Story". *Bloom's Modern Critical Views: J.R.R. Tolkien*. Ed. Harold Bloom. New York: Infobase Publishing, 2008, 59-78.

Clute, John and John Grant. *The Encyclopedia of Fantasy*. New York: St. Martin's Griffin, 1999.

Dawkins, Richard. *The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

Donnelly, Colleen. "Feudal Values, Vassalage, and Fealty in *The Lord of the Rings*". *Mythlore* 25(3/4), 2007, 17-27.

Encyclopedia of Postmodernism. Eds. Victor E. Taylor, Charles E. Winquist. Routledge: New York and London, 2001, 302-308.

Hutcheon, Linda. *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. Routledge: New York and London, 1988, 22-36.

Hunt, Peter. "Terry Pratchett". *Alternative Worlds in Fantasy Fiction*. London and New York: Continuum, 2003, 86-122.

James, Edward. "The City Watch". *Terry Pratchett: Guilty of Literature*. Eds. Andrew M. Butler, Edward James, Farah Mendlesohn. Baltimore: Old Earth Books. 2004, 193-216.

Melville, Charles and Lynette Mitchell. "Every Inch a King". *Kings and Kingship in the Ancient and Medieval Worlds. Every Inch a King. Comparative Studies on Kings and Kingship in the Ancient and Medieval Worlds*. Eds. Lynette Mitchell & Charles Melville. Leiden and Boston: Brill, 2013, 1-21.

- Mendlesohn, Farah. "Faith and Ethics". *Terry Pratchett: Guilty of Literature*. Eds. Andrew M. Butler, Edward James, Farah Mendlesohn. Baltimore: Old Earth Books, 2004, 239-260.
- Pratchett, Terry. *Carpe Jugulum*. London: Corgi Books, 1999.
- Pratchett, Terry. *Feet of Clay*. New York: Random House, 2008.
- Pratchett, Terry. *Guards! Guards!* HarperCollins e-book, 2007.
- Pratchett, Terry. *I Shall Wear Midnight*. New York: HarperCollins, 2010.
- Pratchett, Terry. *Men at Arms*. New York: Random House, 2008.
- Pratchett, Terry. *Pyramids*. London: Corgi Books, 1990.
- Pratchett, Terry. *The Fifth Elephant*. New York: Random House, 2008.
- Pratchett, Terry. *The Wee Free Men*. New York: HarperCollins, 2008.
- Pratchett, Terry. *Witches Abroad*. London: Corgi Books, 1991.
- Pratchett, Terry. *Wyrd Sisters*. London: Corgi Books, 1993.
- Webb, Caroline. "The Watchman and the Hippopotamus: *Art, Play, and Otherness in Thud!*". *Discworld and the Disciplines. Critical Approaches to the Terry Pratchett Works*. Eds. Anne Hiebert Alton and William C. Spruiell. Jefferson: McFarland, 2014, 92-107.

Abstract

Terry Pratchett's postmodern fantasyworld features a number of kings and rulers whose portrayals are based on medieval chivalry romance, British folklore, Shakespeare's characters, as well as classical fantasy patterns, particularly those of J.R.R. Tolkien's heroes. Although these portrayals are often manifested through parodies or satires and the notion of kingship itself is deconstructed, a unique revisionist pattern can also be traced. Its core elements include the motif of a sacred connection between the land and its ruler and the dichotomy of the nominal and the true ruler. The prerequisites for a good ruler are the clarity of vision, serving the good of the community and embracing one's own identity.

Key words: parody, deconstruction, fantasy, identity, kingship

Streszczenie

W postmodernistycznym świecie powieści Terry'ego Pratchetta spotkać można licznych władców, których portrety przejawiają pewne cechy nie tylko postaci historycznych, ale również takich, które pojawiają się w średniowiecznych romansach rycerskich, brytyjskim folklorze, dramatach Szekspira, a także klasycznych wzorach literatury fantasy. Choć portrety te często wykazują przede wszystkim elementy o charakterze parodystycznym czy satyrycznym, a samo pojęcie monarchii poddane zostało w utworach Pratchetta wyraźnej dekonstrukcji, można w nich również dopatrzeć się elementów rewizjonistycznych. Ich podstawę stanowią m.in. motyw świętego związku pomiędzy ziemią a jej władcą, jak również dychotomia władcy nominalnego i rzeczywistego. Warunkami bycia dobrym monarchą są jasność wizji, służenie dobru wspólnoty oraz akceptacja własnej tożsamości.

Słowa kluczowe: parodia, dekonstrukcja, fantasy, tożsamość, królestwo

O kobiecie i kobiecości w reklamie telewizyjnej

Konsumpcja zdominowała współczesny świat i zredefiniowała życiowe priorytety współczesnego człowieka. Dążenie do posiadania coraz to nowych przedmiotów, gadżetów służących podbudowaniu ego lub podniesieniu statusu społecznego zastąpiło dotychczasową chęć pozyskiwania rzeczy faktycznie niezbędnych oraz skupienie na wartościach niematerialnych. Podejście konsumpcyjne, nastawione na uzyskanie profitów manifestuje się w sposób oczywisty w relacjach biznesowych, obecne jest jednak również w innych sferach życia, w kontaktach interpersonalnych czy w kulturze. W kontekście zjawiska kultury można mówić zresztą nawet o kulturze pokonsumpcyjnej, w której, jak pisze Ewa Szczęsna (2001), „zniesieniu ulega opozycja pieniądź – sztuka. Sztuka powiązana zostaje z pieniądzem, powstaje za pieniądze i jest dochodowa (jak na przykład film). Pojawia się tania twórczość dostępna dla masowego odbiorcy. Potrzeba doznania wartości wyższych, doświadczenia wzniosłości, piękna, nieśmiertelności, zyskuje status towaru, tak jak są nim potrzeby związane bezpośrednio z cielesnością”².

O reklamie

W tak wykreowany obraz świata doskonale wpisuje się dzisiejsza reklama. Choć historia tekstów reklamowych sięga starożytności³, to właśnie wiek dwudziesty i dwudziesty pierwszy wykorzystwały reklamę na wielu płaszczyznach. Jak wiadomo, reklama to „(1) napis, rysunek, plakat, audycja radiowa, telewizyjna itp. służące zachęceniu klienta do kupna towaru, korzystania z usługi oferowanej przez producenta lub sprzedawcę;

¹ E-mail: agnieszka.kurzynska@yahoo.de.

² E. Szczęsna, *Poetyka reklamy*, Warszawa 2001, s. 186.

³ Jak wiadomo, pierwsze reklamy (początkowo w formie ustnej) pochodzą z czasów starożytnych: „stosowano wówczas reklamę w postaci napisów na ścianach budynków, kamiennych lub terakotowych szyldów karczmy, zajazdu. Starożytni handlowcy wykrzykiwali oraz zachwalali cechy swoich towarów i dóbr” (<https://pl.wikipedia.org/wiki/Reklama>, 17.10.2018). Pierwsze reklamy w formie pisemnej pojawiły się w starożytnej Grecji, natomiast pierwsze reklamy prasowe wiąże się z wynalezieniem i upowszechnieniem druku (ok. 1450 r.).

(2) oddziaływanie polegające na perswazji oraz na kształtowaniu opinii, gustów klienta, stosowane przez producenta i sprzedawcę w celu takiego poinformowania klienta o towarze czy usłudze, aby wzbudzić jego zainteresowanie i nakłonić go do kupna”⁴.

Jak wynika z przywołanej definicji, reklama jest z jednej strony procesem, czynnością wymagającą udziału nadawcy (natomiast odbiorca pozostaje domyślny). Z drugiej zaś, w wymiarze stricte materialnym (np. jako ulotka, emitowany spot telewizyjny czy radiowy) stanowi środek, przy pomocy którego reklamodawca chce nakłonić docelowego odbiorcę do konkretnych zachowań / działań, najczęściej powiązanych z kupnem danego produktu. Reklama jest jednak także aktem komunikacyjnym, o czym tak pisze Piotr Lewiński: „komunikat reklamowy jest zorientowany teleologicznie i funkcjonalnie i jest co najmniej dwudzielny – jego celem jest, primo: rozpowszechnianie informacji o towarach, czyli komunikowanie komuś – czegoś – o czymś, secundo: przekonywanie, nakłanianie odbiorcy do przyjęcia określonego sądu, zachęcanie do podjęcia konkretnego (zasugerowanego przyjętym sądem) działania, czyli wywieranie realnego wpływu na odbiorcę przez perswazję”⁵. Jednocześnie Lewiński wymienia następujące cechy konstytutywne tak rozumianej reklamy:

- teleologiczność – w myśl której pierwszorzędną cechą reklamy jest realizacja celu illokucyjnego (tj. informowanie o produkcie lub usłudze) oraz celu perlokucyjnego (czyli podjęcie konkretnego działania przez odbiorcę reklamy).
- jednostronność – wg Lewińskiego komunikat reklamowy ma wyłącznie nadawcę, ponieważ docelowy odbiorca jest anonimowy⁶. Ponadto odbiorca ten nie może wziąć aktywnego udziału w samej akcji komunikacji, nawet jeśli podejmie spodziewane działanie i w ten sposób odpowie na oczekiwania stawiane przez twórców reklamy.
- publiczność – oznacza to, że reklama nie ma charakteru komunikacji prywatnej, która w swym założeniu dopuszcza m.in. zamianę ról między uczestnikami, czyli nadawcą i odbiorcą komunikatu. W przypadku reklamy taka inwersja nie następuje.

⁴ *Słownik współczesnego języka polskiego*, t. II, Warszawa 1998, s. 232.

⁵ P. Lewiński, *Retoryka reklamy*, Wrocław 2008, s. 28.

⁶ Zwraca na to uwagę także m.in. Marian Golka, który mówiąc o nieosobowości nadawcy, stwierdza, iż niezależnie od tego, kto w założeniu jest bezpośrednim targetem danej reklamy, to jej faktyczny odbiorca pozostaje anonimowy. Por. M. Golka, *Świat reklamy*, Puszczykowo 1994.

- multimedialność – reklama jest wielokanałową i wielokodową formą przekazu, ponieważ „posługuje się takimi samymi środkami przekazu i kodami jak inne formy współczesnej kultury masowej takie jak teledyski, komiksy, programy rozrywkowe, czyli wykorzystuje do swych celów film, malarstwo, rysunek, piosenkę, formy publicystyczne etc.”⁷.
- komercyjność – jest ona cechą, pozwalającą na jednoznaczne odróżnienie reklamy od propagandy i agitacji, ponieważ wspomniane zjawiska nie wiążą się z przepływem pieniędzy.

Należy przy tym zauważyć, że współczesna reklama ma charakter hybrydyczny. Zwraca na to uwagę Ewa Szczęsna, pisząc, że „reklama jest bowiem jednocześnie jednostkowym tekstem, typem przekazu generującego niewyczerpaną mnogość wypowiedzi, składnikiem procesu marketingowego, elementem kultury społecznej, formą dyskursu i fenomenem współczesnej kultury. W tej wieloaspektowości reklamy zapisane jest jej dążenie do bycia tym, czym chce ją widzieć odbiorca, do odpowiadania na jego pragnienia i potrzeby”⁸. Wynika stąd zatem, że forma reklamy, zastosowane w niej środki i kreowany przez nią obraz świata powinien odpowiadać zarówno oczekiwaniom, jak i wyobrażeniom potencjalnego odbiorcy.

O kobiecości

Z powyższych względów, podejmując temat kobiecości i kobiety w reklamie, wypada mieć na uwadze, że być może wynika on z takich a nie innych wyobrażeń społecznych. Zanim jednak zostaną one skonfrontowane z kobiecym wizerunkiem obecnym we współczesnej reklamie telewizyjnej, warto wyjaśnić, jak definiowana jest dzisiaj kobiecość i z jakimi aspektami się ją wiąże.

Zbyszko Melosik w swojej książce „Tożsamość, ciało i władza w kulturze instant” charakteryzuje współczesną kobiecość następująco: „na poziomie codzienności kobiecość jest „urzeczywistniana” na podstawie obowiązującej wiedzy na temat tego, co oznacza „być kobietą”. Wiedza ta konstruowana jest społecznie, jednak – na poziomie zdrowego rozsądku – uzyskuje status uniwersalny. Zawiera prawdy o kobiecie, którą określają (dyscyplinują) sposoby postrzegania jej ciała i tożsamości. Wiedza ta nigdy nie jest „niewinna” czy obiektywna; zawsze jest wyrazem konfiguracji społecznych. Jest nasycona władzą, między innymi dlatego, że to społeczne stosunki władzy między

⁷ P. Lewiński, *Retoryka reklamy*, Wrocław 2008, s. 29.

⁸ E. Szczęsna, *Poetyka mediów: polisemiotyczność, digitalizacja, reklama*, Warszawa 2007, s. 205.

płciami determinują kształt obowiązujących prawd o ciele oraz tożsamości kobiecej. Ciało kobiety jest więc tekstem, w który wpisywane są stosunki wiedzy i władzy”⁹.

Jak z tego wynika, kobiecość jest formą praktycznej realizacji wiedzy, jaką dane społeczeństwo dysponuje w odniesieniu do kobiet. Co ważne, kobieta jest cały czas postrzegana przez pryzmat swojej płci albo w relacji do mężczyzny, albo w relacji do innych kobiet. Istotnym czynnikiem weryfikującym, na ile kobieta jest w oczach otoczenia kobieca, jest jej powierzchowność, uroda i odpowiedni wizerunek. Można zatem przyjąć, że o kobiecości współczesnej w dużej mierze decyduje stopień jej wizualnego dopasowania do aktualnych kanonów piękna. Widać to w kontekście reklamy, bo „cielesność w reklamie prezentowana jest jako wartość najwyższa – wartość sama w sobie. Piękno ciała, jego młodość i sprawność utożsamiane są z dobrem i pożytkiem. Cieleśność nie tylko nie jest przeszkodą w osiągnięciu wartości wyższych, ale wręcz staje się pomocnikiem”¹⁰. Należy jednak również pamiętać o związku istniejącym między wyglądem a zachowaniami, manifestującymi cechy wewnętrzne, które są kwalifikowane jako kobiece bądź nie. Przykładowo, kobieta, która chce być uważana za kobietą nie przeklina, nie nadużywa alkoholu, nie podnosi głosu, jest spolegliwa i nie wchodzi w konflikty. W razie potrzeby poddaje się nakazom, dba o swój wizerunek także poprzez odpowiednie zachowanie zarówno w sferze publicznej, jak i w domu. Pomimo coraz większej aktywności zawodowej kobiet, ich udziału zarówno w biznesie, jak i w polityce, pomimo zachodzących zmian w naszej mentalności, nadal widoczna jest większa tolerancja dla pewnych zachowań, jeżeli chodzi o mężczyzn, a jej całkowity brak w przypadku kobiet. Mowa tu m.in. o widocznych przejawach agresji, stosowaniu przemocy (także psychicznej czy ekonomicznej) czy różnych formach molestowania. Nie bez znaczenia jest tu oczywiście środowisko, w którym prowadzi się dane obserwacje. Mimo to pewne dysproporcje w mniejszym bądź większym stopniu są cały czas obecne.

Ważnym aspektem kobiecości są role społeczne, przyjmowane i realizowane przez kobiety. Jak można zauważyć, współczesna kobieta jest zwykle czynna zawodowo, przy czym istnieje nadal – może mniej restrykcyjny, ale jednak – podział na zawody kobiece i męskie. O ile nie ma ograniczeń formalnych np. przy wyborze szkoły czy kierunku studiów, o tyle już praca w danym zawodzie wyuczonym może wiązać się z koniecznością przekonania otoczenia o rzetelności posiadanych kwalifikacji. I tak, z powątpiewaniem ze strony kolegów i koleżanek z pracy może spotkać się zarówno pani inżynier –

⁹ Z. Melosik, *Tożsamość, ciało i władza w kulturze instant*, Kraków 2010, s. 21.

¹⁰ E. Szczęśna, *Poetyka reklamy*, Warszawa 2001, s. 187.

programistka baz danych, jak i pan wychowawca podejmujący zatrudnienie w przedszkolu. Hasła o zrównaniu szans obu płci nie zawsze udaje się zastosować w praktyce, co widać chociażby w kontekście podziału obowiązków domowych i ich godzenia z pracą zawodową. Wprawdzie coraz więcej mężczyzn przyznaje, że przejmuje część zadań w prowadzonym wspólnie gospodarstwie domowym. Również statystyki¹¹ pokazują, że rośnie w społeczeństwie liczba mężczyzn korzystających z tzw. urlopów tacierzyńskich i ojcowskich. Wszystko to nie zmienia jednak faktu, że nadal istnieje mniej lub bardziej implicytne rozgraniczenie na zachowania właściwe kobiecie i mężczyźnie, co z kolei wpływa na takie a nie inne wyobrażenie kobiecości / męskości.

Warto zadać sobie zatem pytanie, jaką rolę w utrwalaniu schematów na tle płci odgrywa reklama? Co prawda wiadomo, że jednym z najistotniejszych czynników rzutujących na późniejsze postrzeganie świata ma dzieciństwo, sposób wychowania i kształtowania relacji z najbliższym otoczeniem. Wiadomo jednak także, że nasze poglądy ulegają zmianom pod wpływem różnych okoliczności życiowych, autorytetów, jakie napotykamy oraz środowiska, w jakim przychodzi nam żyć. Z kolei reklama jako fragment kultury masowej jest wszechobecna i stąd bierze się jej ogromna siła oddziaływania. Co istotne, „reklama, jako tekst kultury, musi stale uaktualniać treść i formę przekazu – nieustannie redefiniuje znaczenia, by nie stać się anachroniczną, wpisując się w obowiązujący system aksjologiczny, a w konsekwencji także dbać o nieprzekraczanie granic skandalu. Przekazy reklamowe posługują się więc zakorzenionymi w danym społeczeństwie symbolami, archetypami, resentymentami, wzorcami postaw itp.”¹². Wynika stąd, że w reklamie świadomie wykorzystuje się utarte klisze, aby przy ich pomocy osiągnąć wybrany cel perlokucyjny. Można w takim razie założyć, że wizerunek wykreowany poprzez reklamę z jednej strony informuje o oczekiwaniach społecznych, natomiast z drugiej – prezentuje obecne w społeczeństwie postawy i przekonania.

¹¹ „Według danych Zakładu Ubezpieczeń Społecznych od stycznia do maja 2018 roku z zasiłku macierzyńskiego skorzystało ponad 445 tys. osób. Były to głównie kobiety. (...) W tym samym czasie z urlopu ojcowskiego skorzystało ponad 71,5 tys. mężczyzn. W całym 2017 roku liczba mężczyzn korzystających z dwutygodniowego wolnego wyniosła ponad 174 tys. i była o niemal 28 tys. wyższa niż rok wcześniej” (<https://businessinsider.com.pl/twoje-pieniadze/dzien-ojca-urlopy-ojcowskie-i-rodzicielskie-w-polsce/plr3ddt>, 17.10.2018 r.).

¹² B. Wolek-Kocur, *Shockvertising. O szokowaniu w reklamie*, [w:] *Skandal w tekstach kultury. Tabu – trend – transgresja*, t. II, M. Ursel, M. Dąbrowska, J. Nadolna, M. Skibińska (red.), Warszawa 2013, s. 65.

O przejawach kobiecości we współczesnej reklamie telewizyjnej

Czy jest tak jednak faktycznie? Aby zweryfikować tak postawioną tezę, podjęłam próbę scharakteryzowania aktualnego wizerunku kobiety i towarzyszących mu przejawów kobiecości we współczesnej reklamie telewizyjnej. W skład korpusu badawczego weszły reklamy emitowane w polskiej telewizji publicznej i komercyjnej w okresie wrzesień – październik 2018 roku. W centrum badania znalazły się te spoty reklamowe, w których kobieta została umieszczona na pierwszym planie. Podczas analizy szczególną uwagę poświęcono następującym kwestiom: 1) tematyka reklamy w powiązaniu z oferowanym produktem, 2) potencjalny odbiorca, 3) przypisana kobiecie rola społeczna, także na tle prezentowanego otoczenia i w relacji z nim, 4) zasygnalizowane i/lub zaprezentowane aspekty kobiecości, 5) wizualne środki współtworzące wizerunek kobiety.

Jak wspomniano, korpus badania stanowiły spoty reklamowe wyemitowane w polskiej telewizji publicznej i komercyjnej w ciągu ostatnich dwóch miesięcy. Po wstępnej analizie materiał został podzielony na kilka grup tematycznych, a mianowicie:

- reklamy medyczne, tj. poświęcone preparatom medycznym i suplementom, wspomagającym ogólny stan zdrowia i leczenie,
- reklamy kulinarne, tj. dotyczące przygotowania posiłków, proponujące konkretne produkty spożywcze,
- reklamy kosmetyczne, tj. kosmetyki przeznaczone do pielęgnacji urody,
- tzw. reklamy okołodomowe – tj. związane ze środkami czystości, sprzątaniami i innymi czynnościami porządkowymi,
- reklamy wizerunkowe – tj. prezentujące odzież, buty, gadzety służące podnoszeniu statusu społecznego itp.

W przypadku wszystkich wspomnianych grup cel reklamowy jest jeden i wynika wprost z definicji reklamy. Chodzi zatem o nakłonienie odbiorcy do zakupu i przekonanie go, że wyłącznie dzięki zaprezentowanym produktom zapewni on sobie zdrowie, zadowolenie z życia, zachwyty otoczenia i odpowiednio wysoki status społeczny. W ich osiągnięciu pomogą zarówno atrakcyjny wygląd, jak i zadbane, wysprzątane mieszkanie, pachnące smakowitym jedzeniem i czystością. Z kolei dobra kondycja fizyczna pozwoli mu realizować się w dowolnej dziedzinie życia i spędzać je aktywnie i z pasją. Co ważne, potencjalnym odbiorcą wszystkich komunikatów reklamowych są zarówno kobiety (choć do nich skierowane są głównie reklamy kosmetyczne, okołodomowe i kulinarne), jak i mężczyźni (tu przeważają tzw. reklamy

wizerunkowe, rzadziej medyczne). W większości przypadków nie ma ostrego rozgraniczenia, że np. dany produkt spożywczy jest przeznaczony wyłącznie dla kobiet. Czynnikiem określającym target dużo bardziej niż płeć jest wiek odbiorców. Widać to szczególnie w reklamach medycznych, skierowanych stricte do seniorów obojga płci (np. preparaty wspomagające pamięć, jak *Biovital*, przeciwdziałające osteoporozie i bólom mięśniowym, jak np. *Dolgit* czy *Voltaren*).

Jeśli chodzi o role społeczne i zawodowe, realizowane w reklamie przez kobiety, analiza pokazuje, że to dzięki przypisywanym im zadaniom w wielu spotach grają rolę pierwszoplanową. W rezultacie to na postaci kobiecej koncentruje się zwykle uwaga widza. Co ważne, funkcje, jakie realizują, w pierwszej kolejności wiążą się z życiem rodzinnym, rzadziej są to funkcje związane z danym zawodem. Ponadto w przypadku kobiet są to zwykle zawody pożyteczne społecznie, jak np. lekarka (przeważnie o specjalności pediatra lub ginekolog), farmaceutka, nauczyciel, czasami laborantka, optyk, pomocnik optometrysty, rzadziej – pracownik biurowy. Mimo to, niezależnie od aktywności zawodowej kobieta prezentowana jest nie na tle wykonywanego zawodu, ale w roli matki, ewentualnie babci lub teściowej. Rola ta w sezonie jesiennym eksponowana jest przede wszystkim na tle chorób i dolegliwości zdrowotnych typu przeziębienie, grypa i inne infekcje. Kobieta prezentowana jest zatem najczęściej jako opiekunka całej rodziny, ponieważ to ona najlepiej wie, jak radzić sobie z atakiem wirusów i jak zadbać o chorujących domowników. W reklamie jest ona zdecydowana, spokojna, chłodna, dzięki czemu panuje nad każdą sytuacją. Bez wahania sięga po odpowiednie środki medyczne, bezbłędnie i szybko decyduje, jaki preparat na gorączkę należy podać, dzięki czemu wszyscy chorzy błyskawicznie wracają do sił (niekiedy w ciągu kilku godzin czy nocnego wypoczynku).

Warto zauważyć, że ze względu na przypisywane kobiecie cechy sporadycznie zdarzają się filmy reklamowe, w których kobieta – matka nie diagnozuje sama przypadłości swoich dzieci. Takim przykładem jest reklama leku *Pulneo*. Po powrocie do domu mężczyzna zostaje poinformowany przez zatroskaną żonę, że ich córka jest chora. To on (a nie matka, jak jest to w większości spotów) ustala, co dziewczynce dolega (co ciekawe, diagnozuje ją bez jakiegokolwiek badania) i zaleca odpowiedni produkt. Żona przyjmuje bez dyskusji jego diagnozę i zalecenie, jednak nie dlatego, że wynika to z jego roli jako ojca czy pana domu, a dlatego, że jest on z wykształcenia lekarzem (istotnym rekwizytem jest tutaj torba lekarska). Jednak nawet w tym przypadku ostatnie słowo należy do matki – to ona wykonuje zalecenia lekarskie i dopilnowuje właściwego podania leku. Wynika stąd, że niezależnie od

okoliczności, w jakich dopada nas choroba, to kobieta dysponuje zwykle należytą wiedzą, doświadczeniem i opanowaniem, które pozwalają przezwyciężyć każdą dolegliwość. Mężczyzna, jeśli ma odpowiednie kwalifikacje i wykształcenie, może służyć wiarygodną radą, ale jeśli ich nie ma, a jest „jedynie” ojcem, stanowi tylko tło dla procesu leczenia i zdrowienia. Na uwagę zasługuje także fakt, że w dowolnych okolicznościach kobieta sama pozostaje odporna na wirusy i bakterie. Zasadniczo nie choruje, a jeżeli to się jej już przydarzy, walczy z chorobą w samotności. Podstawowym celem jest dla niej jak najwcześniej wyzdrowieć, aby móc z nową energią i uśmiechem powrócić do codziennych obowiązków.

W tzw. reklamach medycznych kobieta najczęściej prezentowana jest na tle chorego dziecka / lub dzieci, rzadziej w relacji z mężczyzną. Wyjątkiem jest tu reklama kropli do nosa *Nasivin*, gdzie to mężczyzna zmagają się z katarą. Spot pokazuje go w różnych sytuacjach domowych, w których z powodu kataru zachowuje się jak osoba obłożnie chora (nie jest w stanie wykonać najprostszych czynności, głównie leży i pokazuje, że cierpi, czeka aż partnerka ostudzi mu zbyt ciepły napój czy poda pilota do telewizora, znajdującego się zresztą w zasięgu jego ręki). Kobieta, początkowo wyrozumiała i opiekuńcza, stopniowo traci cierpliwość i w ostateczności wręcza choremu wspomniane krople. Dzięki jej trafnemu wyborowi mężczyzna błyskawicznie odzyskuje werwę i zdrowie, natomiast sama kobieta jest zadowolona z powrotu prawdziwego mężczyzny do domu (co sygnalizuje swobodne zajęcie przez niego miejsca na ulubionej kanapie przed telewizorem z pilotem w ręku). Reklama ta jest ironiczna, zabawna, pomimo że drażni nieco męskie ego sposobem pokazania mężczyzny jako bezradnego, słabego i niezdolnego do sensownego działania wobec tak błahej dolegliwości jak katar. Wykorzystuje przy tym stereotyp, jak chorują mężczyźni (mawia się, że „mężczyzna nie jest przeziębiony, on walczy o życie”). Uzyskany w ten sposób kontrast uwydatnia z jednej strony kobiecą opiekuńczość, ale też zdecydowanie i pewność siebie niezbędne w sytuacjach kryzysowych, z drugiej zaś – ośmiesza istniejące przekonanie o męskiej sile, dominacji i niezniszczalności.

Przywołane przykłady nie są jedynymi w korpusie, które pokazują, że kobiecość w reklamie manifestuje się mimo wszystko dość szablonowo. Wprawdzie kobieta jest tu stroną aktywną, stanowczą i posiadającą doświadczenie w wielu dziedzinach życia. O jej kobiecości stanowi jednak nadal przede wszystkim jej zdolność do empatii, umiejętność zadbania o słabszych i chorych, opiekuńczość wobec nich i dbałość o ich potrzeby. Nie ma tu znaczenia, czy przedmiotem reklamy z jej udziałem jest lek na katar, płyn do mycia naczyń czy makaron – ponieważ dzięki ich użyciu kobieta zatroszczy

się o dobrostan swoich bliskich, męża, dzieci czy rodziców, których zdrowo nakarmi, o których rzeczy zadba, by były czyste i wreszcie których wyleczy. Jej główne zadania życiowe wynikają z jej roli w rodzinie i z istniejących relacji z najbliższymi. Nie znaczy to jednak wcale, że na opiece wobec otoczenia jej obowiązki się kończą. Musi jeszcze zadbać o siebie, a to oznacza, że musi być:

- atrakcyjna: ma piękne lśniące włosy (bez śladów siwizny), zadbaną twarz (wyglądającą młodo, bez zmarszczek, niezależnie od wieku), odpowiedni makijaż (z podkreślonymi rzęsami, pięknymi ustami), gładką skórę, zdrowe zęby i szczupłą sylwetkę, o którą na różne sposoby codziennie dba,
- zdrowa: wspiera się suplementami diety i minerałami, aby być zawsze fit, mieć kondycję i siłę do wykonywania wszystkich powierzonych jej zadań oraz by zachować atrakcyjność i młodość (dla męża, dzieci, wnuków),
- energiczna: musi organizować codzienność domowników, planuje ich posiłki, zajęcia pozaszkolne i domowe, ale też dba o ich życie towarzyskie,
- modna: zna obowiązujące trendy kosmetyczne i modowe, ubiera się szykownie, stosownie do okazji, a przy tym nie jest rozrzutna (robi zakupy przez Internet, gdzie sprawnie wyszukuje okazje cenowe dla całej rodziny).

Kobieta w reklamie jest także ekologiczna, tzn. myśli o przyszłości i zdrowiu swoich dzieci, dlatego karmi je wyłącznie zdrowymi kaszkami dla niemowląt, wybiera mleko modyfikowane najbardziej zbliżone do naturalnego mleka matki, interesuje się żywnością nieprzetworzoną i z naturalnych upraw. Jak wspomniano wcześniej, nad wszystkim jest w stanie zapanować, nie ma sytuacji kryzysowych, z których nie znajdzie wyjścia, a wszystkie trudności pokonuje z uśmiechem na twarzy, obojętnie czy walczy z próchnicą u dziecka, czy z nieświeżym zapachem w mieszkaniu.

Czy wobec tego reklama pokazuje kobietę – cyborga, który nie ma wad? Czy stworzony wizerunek uwzględnia jedynie pozytywne strony kobiecej natury? Co prawda ewidentnie bazuje on na istniejących stereotypach, pomimo że umieszcza je w nowoczesnych warunkach, ale wykreowany w ten sposób obraz ma dość pozytywny wydźwięk. Chociaż utrwała się przekonanie o podziale ról społecznych, w którym kobieta jest strażniczką domowego ogniska, a mężczyzna ciągle jeszcze odgrywa w nim rolę drugoplanową, to mimo wszystko współczesna reklama mniej lub bardziej wprost wskazuje na kobietą siłę i podkreśla jej znaczenie w dowolnym momencie życia.

Dyskusyjny jest jedynie sposób, w jaki to czyni. Kobieta nie ma już prawa do słabości czy niepewności, przez co przejmuje niejako atrybuty dotychczas uznawane za męskie. Przy tym wizerunkowo kobieta pozostaje nieskazitelna, niezależnie od tego, czy właśnie przewija dziecko, sprząta, czy zмага się z przeziębieniem. Jej ubrania są zawsze czyste, wyprasowane i stylowe, fryzura musi być zadbana, a w środowisku pracy dodatkowo – gładko ułożona. Jeżeli tak nie jest, to znaczy, że kobieta ma zaburzenia emocjonalne, właśnie miesiączkuje lub jest w trakcie menopauzy.

O ile spoty związane z kobietą fizjologią nikogo chyba już nie gorszą, o tyle delikatniejszą kwestią są zaburzenia emocjonalne czy (w przypadku mężczyzn) problemy z potencją. Co istotne, chociaż oba rodzaje problemów wynikają często ze stresu, są w reklamie prezentowane raczej jednostronnie. I tak, w przypadku nadmiernej nerwowości i nieradzenia sobie ze stresem reklamuje się takie środki jak np. *Valerin max*, *Nervomixcontrol*, *Positivum* czy *Valused*, ale jako preparaty dla kobiet. Warto też zwrócić uwagę na sposób, w jaki kobieta we wspomnianych reklamach jest pokazana. Dobrym przykładem jest spot leku ziołowego *Persen*. Z jednej strony widoczne jest tutaj odwrócenie ról – mężczyzna zmywa naczynia i czeka na swoją partnerkę / żonę, która jest aktywna zawodowo. Kiedy ta wreszcie wraca, przerażony mężczyzna już od progu zauważa, że jest ona wściekła i lepiej nie stawać jej na drodze. Jest jednak na tyle zapobiegliwy, że ma w domu odpowiedni lek kojący napięte nerwy, po którego podaniu żona natychmiast łagodnieje i odzyskuje swoją kobiecą, łagodną twarz. Z kolei w przypadku reklamy *Positivum* punktem wyjścia jest kłótnia sąsiadek (gdzie dodatkowo eksponuje się stereotyp o babskiej kłótniowości). Tutaj konflikt rozwiązuje znana aktorka, która cichym i delikatnym głosem doradza zażycie *Positivum* jako remedium na wszystkie zmartwienia i niepotrzebne nerwy. W obu przypadkach punktem wyjścia były nacechowane negatywnie klisze dotyczące głównych kobiecych wad (takich jak histeryczność, nieradzenie sobie z emocjami i skłonność do kłótni). Pominięto natomiast całkowicie fakt, że mężczyźni (zwłaszcza współcześnie) również są podatni na stres, przez co miewają problemy natury emocjonalnej i źle reagują na sytuacje obciążające ich psychicznie.

Podsumowanie

Podsumowując rozważania wypadałoby na chwilę wrócić do postawionego wcześniej pytania. Czy reklama faktycznie odgrywa istotną rolę w utrwalaniu stereotypów odnośnie płci? Czy może raczej jest odbiciem już istniejących w społeczeństwie relacji i pokazuje jedynie to, jacy jesteśmy dzisiaj? Ostatnie przykłady mogą sprawiać wrażenie, że są jeszcze kwestie, które może nie tyle są tabuizowane, co raczej prezentuje się je w sposób dość jednostronny.

Chociaż widać, że reklama się zmienia, tak jak zmienia się społeczeństwo i świat, to jednak cały czas ulega się skłonności do utrwalania dawno zaakceptowanych ról i powielania schematów, nawet jeśli czyni się to w bardziej nowoczesnym opakowaniu. Analiza reklam telewizyjnych tylko to potwierdza. Być może należałoby zatem postawić inne pytanie: „dlaczego repertuar ról kobiet i mężczyzn pojawiających się w reklamie jest tak sztywny i ograniczony? Dlaczego w kraju, gdzie aktywność zawodowa jest regułą, a nie wyjątkiem, reklama posługuje się natrętnym wizerunkiem gospodyni domowej, której świat zamyka się w ścianach kuchni, łazienki oraz pokoju dzieciennego, wśród pieluszek, plam na obrusie i mężowskiej koszuli oraz uporzecznych zacieków na muszli klozetowej? Dlaczego reklamowe kobiety są młode, szczupłe, śliczne i mimo to zaabsorbowane swoim wyglądem?”¹³.

Być może dopiero znalezienie odpowiedzi na tak zadane pytania posłuży refleksji na tyle, aby można było odejść od utartych schematów nie tylko w reklamie, ale i w codziennym życiu.

Bibliografia

Desperak I., *Stereotypy kobiet i ich ról społecznych i zawodowych w reklamie telewizyjnej*. [w:] *Kobiety w kulturze popularnej*, E. Zierkiewicz, I. Kowalczyk (red.), Wrocław 2002, s. 63-72 .

Lewiński P., *Retoryka reklamy*, Wrocław 2008.

Melosik Z., *Tożsamość, ciało i władza w kulturze instant*, Kraków 2010.

Słownik współczesnego języka polskiego, t. II, A. Sikorska-Michalak, O. Wojniłko (red.), Warszawa 1998.

Szczęśna E., *Poetyka reklamy*, Warszawa 2001.

Szczęśna E., *Poetyka mediów: polisemiotyczność, digitalizacja, reklama*, Warszawa 2007.

Wolek-Kocur, B., *Shockvertising. O szokowaniu w reklamie*. [w:] *Skandal w tekstach kultury. Tabu – trend – transgresja*, t. II, M. Ursel, M. Dąbrowska, J. Nadolna, M. Skibińska (red.), Warszawa 2013, s. 65-79.

¹³ I. Desperak, *Stereotypy kobiet i ich ról społecznych i zawodowych w reklamie telewizyjnej*. [w:] *Kobiety w kulturze popularnej*, E. Zierkiewicz, I. Kowalczyk (red.), Wrocław 2002, s. 63.

Streszczenie

Artykuł dotyczy kwestii kreowania wizerunku kobiety we współczesnej reklamie telewizyjnej. Poprzez nawiązanie do definicji kobiecości zostaje zwrócona uwaga na sposoby prezentowania jej przejawów w mediach. Istotnym punktem analizy są eksponowane poprzez reklamę role społeczne, przypisywane współczesnej kobiecie oraz ich powiązanie ze stereotypami na tle płci.

Słowa kluczowe: nauki o mediach i komunikacji, reklama, kobiecość, wizerunek

About women and femininity in television commercials**Summary**

The article discusses images of women in contemporary television commercials, and focuses on the definition of femininity and its presentation in the media. The crucial point here are the social roles ascribed to contemporary women and their relationships with the gender stereotypes, as presented in the commercials analysed in the text.

Keywords: media and communication studies, advertising, femininity, image

Kocie tabu w reklamie

Święte czy zakazane?

Poznając Polinezyjską kulturę Kapitan Cook napotkał słowo „tabu” i określił je jako „coś tajemniczego” czy też „pewien rodzaj religijnego zakazu”². W Polinezji „tabu” oznacza jednocześnie „święty” i „zakazany” rozumiane jako swoiste połączenie tych dwóch wartości. W osiemnasto- i dziewiętnastowiecznej Europie słowo to straciło już swój egzotyczny i religijny wydźwięk i weszło do kanonu powszechnie używanych słów, jako synonim słowa „zakazany”³. Steiner⁴, Douglas i Wildavsky⁵ twierdzą, że tabu to niejaki zabezpieczenie przed nieznanym czy niebezpiecznym. Van Gennep⁶ utrzymuje, że ze względu na fakt, iż stany niepewności mogą być źródłem niebezpieczeństwa dla całej społeczności, a nie tylko dla indywidualnych osób, bezpieczniejszą drogą wydaje się stworzenie uogólnionego zakazu. Społeczności tworzą tabu, a więc wirtualną granicę tam, gdzie fizycznie ona nie występuje (Freitas 2008, 30). Według autorki, tabu przenika społeczeństwa i jest znacznie bardziej obecne niż powszechnie się sądzi, twierdzi ona, że reklamy są świetnym dowodem na istnienie pewnej grupy tematów zakazanych, niewygodnych czy niebezpiecznych w społeczeństwie zachodnim. Erotyzm, sex, brud, naturalne funkcje ciała, choroby, wulgaryzmy to część codzienności, reklamy natomiast stanowią miarodajny wgląd w odczucia z nimi związane⁷. Jedną z funkcji tabu jest ustalenie pewnej granicy tam, gdzie jej nie ma celem zminimalizowania ryzyka związanego z przekraczaniem granic. Van Gennep⁸ utrzymuje, że to właśnie obszary przy samych granicach są niebezpieczne, jako że nie są one ani stanem bezpieczeństwa ani niebezpieczeństwa, są stanem

¹ E-mail: katelozna@yahoo.co.uk.

² L. Steiner, *Taboo, Truth, and Religion: Selected Writings (Methodology and History in Anthropology)*, Nowy Jork 1999, s. 11.

³ E. Freitas, *Taboo in Advertising*. Amsterdam 2008, s. 25.

⁴ L. Steiner, *dz. cyt.*, s. 188.

⁵ M. Douglas, A. Wildavsky, *Risk and Culture*, California 1983, s. 6.

⁶ A. Van Gennep, *The Rites of Passage*, London 1908, s. 11.

⁷ E. Freitas, *dz. cyt.*, s. 25.

⁸ A. Van Gennep, *dz. cyt.*, s. 12.

pośrednim, zagrożeniem dla ustalonego porządku w społeczeństwie. W swym dziele *Totem i tabu*⁹ psychoanalityk szuka źródła słowa *tabu*. „Święty strach” podsumowuje oba aspekty tabu, zarówno świętości jak i nieczystości. Ten podział, u Freuda jak i u innych myślicieli, koresponduje z dwoma różnymi stadiami w ludzkim społeczeństwie. Początkowy stan definiowany jest jako nieczysty, osobliwy, niebezpieczny czy zakazany, późniejszy natomiast jako święty czy konsekrowany¹⁰. To swoiste przejście od „strachu przed nieznanym” do „szacunku dla boskości” jest dla Freuda krokiem w ewolucji rodzaju ludzkiego powiązany z pewnym oswojeniem czy udomowieniem instynktów oraz nakierowaniem surowego materiału na zmianę w okiełznany potencjał. Postulując, że tabu jest albo jednym, albo drugim, a nie hybrydą obu pozbawiamy je kompleksowości oraz możliwej różnorodności znaczeniowej, w konsekwencji tworząc grunt dla prymitywnych umysłów żerujących na zabobonach, które tylko w marginalnej części mogły by mieć odniesienie do współczesnej religijności¹¹. Freud krytykuje natomiast wierzenie Wundta, iż pierwowzorem tabu były siły demonów, jako że same demony, zdaniem Freuda, są wymysłem ludzkiego umysłu¹². Psychoanalityk utrzymuje, że podstawą tabu jest zakazana czynność do której istnieje silna skłonność w podświadomości¹³. To zakazane pragnienie powodowane przez określone typy tabu wyjaśnia użycie takich aspektów w reklamie, zawsze mającej na celu przyciągnięcie zainteresowania jak największej ilości widzów. Docelowy odbiorca potrafi rozpoznać zawarte tabu, przewidywać odczucia jakie dany wizerunek może spowodować u pozostałej części widzów oraz docenić ryzyko związane z przekroczeniem granic, nawet jeśli ma ono miejsce jedynie w sposób pośredni.

Reklama

Obecnie reklamy wydają się jednym z ważniejszych kulturowych czynników formujących czy będących lustrami rzeczywistości. Według Williamson reklama ma nie tylko sprzedać dany produkt. Ma również funkcję, która niejednokrotnie zastępuje jej podstawowe zadanie. Reklama tworzy strukturę znaczeń, polegającą nie tyle na znajomości znaczenia czy użyteczności danego produktu, ale na nadawaniu mu symbolicznej, pożądanej wartości. Reklamy dostarczają strukturę, która jest w stanie przetłumaczyć

⁹ S. Freud, *Totem i tabu*, Kraków 2001, s. 820.

¹⁰ Tamże, s. 821.

¹¹ E. Freitas, *dz. cyt.*, s. 36.

¹² S. Freud, *dz. cyt.*, s. 826-827.

¹³ Tamże, s. 832.

„język produktu” na „język ludzki”¹⁴. Istnieje stosunkowo niewielka różnica pomiędzy produktami z tej samej kategorii np. usługi bankowe, samochody czy karma dla zwierząt. Z tego powodu główną funkcją reklam jest odróżnienie danego produktu od innych, co jest możliwe poprzez stworzenie swobodnego wizerunku artykułu. Często wizerunek ten koncentruje się na tym, czym dany produkt nie jest, a nie czym jest, co zaskakująco koreluje z wizją głoszoną przez Donnę Haraway, wybitną biolog, odnośnie konceptualizacji poglądu czym (kim?) człowiek nie jest, a nie czym (kim?) jest. Haraway sugeruje, że bycie człowiekiem oznacza pozostanie po stronie przeciwnej od ‘innych’¹⁵. Analogicznie, według Williamson granice mają przede wszystkim funkcję rozróżniającą, stąd nie ma ‘naturalnych’ różnicowań pomiędzy większością produktów; reklama ma więc te różnice dostrzec, podkreślić i sprzedać. Reklama bezustannie rozkodowuje znaczenia, nadaje strukturę i wydźwięk poprzez użycie istniejących już struktur, proces, który wymaga pośredniego systemu lub „meta systemu” w miejscu, gdzie rozkodowanie ma miejsce¹⁶. System znaków, z którego dany produkt czerpie swój wizerunek jest systemem referencyjnym, w takim znaczeniu, że poszczególny znak użyty w reklamie bezpośrednio odnosi się do niego. Co więcej, dany znak może funkcjonować jedynie dzięki odniesieniu się do tego systemu jako do systemu różnic. Znak sam w sobie jest ‘pusty’. Nadaje mu znaczenie wyróżnienie, a nie sama jego treść¹⁷. To związek pomiędzy zróżnicowaniem pomiędzy poszczególnymi częściami systemu, a nie poszczególne części tworzą zewnętrznie wytworzony system tak cenny w reklamie. Wiąż pomiędzy elementami z systemu referencyjnego a produktami wynika z miejsca jakie poszczególne elementy w systemie zajmują, nie zaś z ich nieodłącznego znaczenia. W każdym przypadku, jak twierdzi szwajcarski językoznawca Saussure, (w języku) odkrywamy nie wcześniej zakorzenione koncepcje, a wartość zasygnalizowaną przez system. Według Saussurea najdokładniejszą definicją koncepcji jest to, że są tym, czym inne koncepcje nie są¹⁸.

Niejednoznaczny kot

Koty są od wieków akceptowane jako symbole literackie, używane i często wykorzystywane przez twórców przedstawiających złożone, trudne, a także zakazane aspekty ludzkiego życia. Ze względu na swą kocią enigmatyczność,

¹⁴ J. Williamson, *Decoding Advertisements. Ideology and Meaning in Advertisements*, London 1983, s. 12.

¹⁵ D. Haraway, *When Species Meet*, Minneapolis 2007, s. 12.

¹⁶ J. Williamson, *dz. cyt.*, s. 24-25.

¹⁷ Tamże, s. 26.

¹⁸ F. Saussure, *Course in General Linguistics*. Nowy Jork 1976, s. 26.

elastyczność oraz umiejętność utrzymania dystansu, nie tylko są powszechnie akceptowane przez społeczeństwo jako przedstawienia niezwykłych, niekonwencjonalnych i nieortodoksyjnych cech, ale również nierzadko są wręcz za te właśnie cechy podziwiane. Ta swoista zawilość kocich cech, niestabilność i zręczność dały początek ich popularności. Według Desmonda Morrisa powodem tej tendencji jest odwieczne pragnienie ludzi, aby nabyć cechy reprezentowane przez koty. Ich „niezależność, przebiegłość i „cierpliwa inteligencja”, sprawia, że ludzie pragną je skategoryzować i uwięzić nadając im jednoznaczne znaczenie, również za pomocą sztuki¹⁹. Inną przyczyną zainteresowania kotami, zdaniem Katharine Rogers, jest to, że „ludzie przerzucają na [...] zwierzęta różnorakie fizyczne apetyty, których nie chcą widzieć w sobie – psy są brudne, świnie są zachłanne, kozy są pożądlive [...], osły są uparte i głupie”²⁰. Koty reprezentują najbardziej niesamowite zdolności, rezerwę i wyższą siłę, co czyni je doskonałym symbolem zarówno niezależności, jak i zawodności. W swoim artykule Elizabeth Lawrence stwierdza, że to przekonania ludzi, a nie ich doświadczenie, określają charakter interakcji z danym gatunkiem. Autorka twierdzi również, że nierzadko błędne interpretowanie zachowania zwierzęcia w kategoriach metaforycznych może skutkować fałszywą klasyfikacją zwierzęcia jako „dobrego” lub „złego”, co w konsekwencji decyduje o sposobie traktowania jakie napotyka w społeczeństwie²¹.

W starożytnym Egipcie koty były uświęcone i cenione. Egipcjanie wierzyli, że koty manifestują boską moc, ich niezwykle wyostrzone zmysły pozwala im przewidywać pogodę, trzęsienia ziemi, a nawet śmierć; koty ucieleśniały „głębokie duchowe siły”. Zwierzęta były czczone i mówiono, że sprzyjają płodności, dlatego lokalna bogini Bastet wcieliła się w koty. W ostrym kontraście, wiele stuleci później, jak stwierdził historyk Robert Darnton w „Wielkiej kociej masakrze”, we Francji koty były przedmiotem niewiarygodnych tortur – palono je żywcem, rozbijano na ziemi i wieszano. Poziom okrucieństwa wobec tych zwierząt tłumaczono wiarą, że koty posiadają moce okultystyczne, często związane z seksem, magią i orgią²².

¹⁹ D. Morris, *Naga Małpa*, Warszawa 1974, s. 22.

²⁰ K. Rogers, *Feline Images: The Cat and the Human Imagination from Bast to Garfield*, London 1998, s. 6.

²¹ E. Lawrence, A., *Feline Fortunes: Contrasting Views on Cats in Popular Culture*. „Journal of Popular Culture” 2003, s. 623-624.

²² R. Darnton, *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, London 2009.

Status kota jako symbolu jest dwuznaczny i ciężki do zdefiniowania, w rezultacie niemożność skategoryzowania kotów powoduje „dyskomfort semantyczny”, z którym człowiek radzi sobie w dwojaki sposób – oswojeniem kota lub jego destrukcją / masakrą²³, co zgodne jest z poglądami Junga na temat bipolarnej struktury archetypów t.j. strony konstruktywnej i destruktywnej archetypów²⁴. Wydaje się, że kot jest sam w sobie ewenementem pośród innych gatunków zwierząt wzbudzającym jedynie skrajne emocje u ludzi, zwinnie unikając obojętności czy niezdecydowania u człowieka. Ta przysłowiowa nieokreśloność sprawiła chęć zdefiniowania tych zwierząt, w konsekwencji koty są obecnie badane, studiowane i obserwowane przez rzeszę biologów, antropozoologów, psychologów i historyków. Ciekawe spojrzenie na problem oferuje Patricia Dale-Green, która proponuje dwa archetypy kota oparte o jasne i ciemne aspekty kociej reputacji w swojej publikacji *Kult Kota*. „Biały Kot” powiązany jest z egipską boginią Bastet, siłami życia i uzdrowienia, z siłami solarnymi. „Czarny Kot” posiada okultystyczne, demoniczne i śmiertelne skojarzenia, kojarzony z siłami lunarnymi²⁵. Autorka podkreśla również dwoistość natury kota. Tekst odnoszący się do solarnego bóstwa Egiptu tak ją charakteryzuje „Dobra jest jako Bast, przerażająca jako Sekhmet”²⁶. Takie postrzeganie kota zgodne jest z współczesnymi postawami wobec kotów, które są uwielbiane lub nienawidzone, nigdy obojętne.

Swoisty dualizm natury kota powoduje niemożliwość jednoznacznego sklasyfikowania i „zaszufladkowania” go jako symbolu. Z tego powodu konieczne wydaje się stworzenie trzeciej kategorii „Kota Szarego”, czy też „Kota-Mostu”, a więc zwierzęcia, które dzięki lub na przekór swej naturze staje się mistycznie – demonicznym przewodnikiem człowieka. Aspekty archetypu kota niejednokrotnie wykorzystywane są w tekstach kultury, w tym w reklamie tworząc „semantyczne rozwarstwienie” oraz wprowadzając polisemiczność do opowiadanej historii.

Obecnie wszechobecność kotów jest w dużej mierze eskalowana zarówno przez rozwój technologii, jak i globalizację, a coraz większa liczba wizerunków kotów w Internecie jest z pewnością oszałamiająca, popularność niektórych postaci kota może być szczególnie zaskakująca. Na przykład, fenomen Grumpy Cat zaczął się, gdy zdjęcie kota zostało opublikowane na jednym z serwisów społecznościowych. Naburmuszona mina kota przypadła do gustu

²³ Ł. Michalski, *The spirit of perversness, czyli rzeź kotów*, [w:] J. Kurek, K. Maliszewski (red.) *Zwierzęta i ludzie*, Chorzów 2011, s. 2.

²⁴ P. Dale-Green, *Cult of the Cat*, New York 1963, s. 3.

²⁵ Tamże, s. 4.

²⁶ Tamże, s. 10.

użytkownikom, a kot w krótkim czasie stał się gwiazdą Internetu, nadal będąc przedmiotem wielu popularnych memów, znanych jako negatywne lolcaty, takie jak „Bawiłem się raz ... to było okropne” (facebook). Kot wkrótce pojawił się w wielu najpopularniejszych serialach w Ameryce, stał się oficjalnym przedstawicielem (Spokescat) marki Friskies (marka karmy dla kotów), zagrał również w filmie „Najgorsze Boże Narodzenie w życiu”. Nie jest zaskoczeniem, że tak prężnie rozwinięta jak i rozwijająca się gałąź przemysłu, reklama, nie stroni od wizerunku kotowatych. Częstotliwość wykorzystywania wizerunku kota w spotach reklamowych jest proporcjonalna do popularności tego gatunku w Internecie. Koty reklamują karmę, wygodne sofy, samochody, słodczyce, mleko, usługi bankowe, telefony oraz są obiektami gier słownych (tera – kota). Wydaje się, że twórcy reklam, z zasady podążający za obowiązującymi trendami, i w tym przypadku starają się kocią popularność spożytkować.

Młody bóg

Jedną z ciekawszych reklam łączących w sobie kocią wieloaspektowość oraz ideę tabu jest reklama banku Prudential, która ideę „młodego boga” wykorzystuje od 2015 roku. W najnowszym spocie reklamowym mężczyzna („młody bóg”) spośród listy zadań kolejno wybiera te, które pilnie należy wykonać; zakupy, bilety, urlop, a wśród nich zdecydowanie wyróżnione „ubezpieczenie na życie”, konsekwentnie omijane przez bohatera. Narrator historii, rudy kot, któremu głosu używa Paweł Królikowski próbuje „młodego boga” zachęcić, naprowadzić na wykonanie zadania być może nie pilnego, ale ważnego (ubezpieczenia na życie). Kot / „młody bóg” (?) odnosi sukces spotykając się z agentem ubezpieczeniowym. Reklama niejednokrotnie używa mitologicznego języka czy systemu znaków oraz korzysta z istniejącego w tym systemie związku pomiędzy znaczącym a znaczonym (w tym przypadku znaczącym jest kot, znaczonym natomiast wolność wyboru, ochrona). Spot nie nadaje bankowi nowego znaczenia, a jedynie je przekłada dzięki systemowi znaków, które są ogólnie rozpoznawalne. Kot jest stosunkowo uregulowanym konceptem w zachodnim systemie znaków, co pozwala na wykreowanie nowego systemu znaczeniowego nawiązującego do bankowości. Zakładając, że „osoba” kota nie miałaby wielowarstwowego znaczenia i wartości w kulturze, powiązanie go z bankowością byłoby nieczytelne czy wręcz pozbawione sensu. W konsekwencji, to nie kot sam w sobie, a jego pozycja w systemie znaków, w którym oznacza wolność, niezależność i pewność siebie sprawia, że staje się elementem lingwistycznej wartości sprzedającej usługi bankowe. Co więcej, znajomość kota jako gatunku nie jest zadowalająca czy wystarczająca do odpowiedniego unaocznienia znaczenia reklamy; kot jako zwierzę niejednolite

pod względem znaczenia i reputacji mógłby nieść ze sobą inne konotacje, a tym samym sprawić, że reklama nie odniosłaby sukcesu lub byłaby wręcz odrzucona przez odbiorców. System znaków, z którego korzysta reklama, musi być więc odpowiednio osadzony kulturowo. Jako że, za Williamson, związek pomiędzy częściami z systemu referencyjnego a artykułami wynika z miejsca jakie zajmują poszczególne elementy, kot ma znaczenie tylko dlatego, że nie jest, na przykład, psem²⁷. Istotą nowatorskiego wizerunku tej reklamy jest jej waga w zestawieniu z bardziej tradycyjnym pojęciem bankowości – statecznej i przewidywalnej. Nie byłoby nic nowatorskiego czy przykuwającego uwagę w reklamie z kotem jako głównym bohaterem, gdyby nie jej zestawienie z reklamami przedstawiającymi bankierów czy klientów ubranych elegancko i zapewniających o skuteczności czy poczuciu bezpieczeństwa oferowanych przez poszczególne banki. Stąd, zgodnie z koncepcją Saussurea, to różnica w sieci znaczeń kota i statecznego człowieka jest tym, co jest w reklamie szczególnie pożądane i cenne. Produkt, który początkowo nie ma ‘znaczenia’ otrzymuje wartość dzięki kotu, który już swą wartość posiada tj. już coś oznacza. Dlatego też pożądane cechy produktu są znaczone, kot natomiast jest znaczącym. Co więcej, sama nazwa banku *Prudential* oznaczająca ostrożność czy rozwagę jednoznacznie nawiązuje do kociego narratora oraz istoty natury kotowatych. Zestawienie kota z rodziną natomiast jest ewidentnie wykreowane na zasadzie kontrastu. Wydaje się, że rodzina nie obawia się swoistego niepożądanego tabu zwanego prokrastynacją, niepopularnego i zwalczanego w społeczeństwie, a całkowicie obcemu kotu. Problem ten dotyczy współczesnego społeczeństwa, które ma działać, osiągać i dostrzegać zawsze więcej, „bardziej chcieć”. Ciągłe izolowanie się człowieka czy różnicowanie względem zwierząt również w tej reklamie ma swój wydźwięk. Kot jako przedstawiciel natury nie ma dostępu do kultury (ubezpieczenia), jest to dla niego niedoścignione tabu, do którego jednak namawia „swoją” rodzinę. Natura (kot) chroni więc i dba o kulturę (rodzinę). Sensem reklamy staje się więc niejako „naturalne” dążenie człowieka do ochrony swoich bliskich, tutaj w formie ubezpieczenia na życie. Paradoksalnie, kot jest marginalizowany jako element tej samej natury, a jednak otoczony woalką swoistego tabu, niedostępności, niedostosowania czy niegodności, które nie pozwala mu przeniknąć czy stać się częścią życia rodziny. Społeczeństwo kreuje symbole „pochodzące z natury”, które są później konfrontowane z produktami sztucznie wytworzonymi, tak aby znaczenie mogło być wymieniane między nimi²⁸. Natura staje się więc symbolem w kulturze, często funkcjonując jako alegoria

²⁷ J. Williamson, *dz. cyt.*, s. 17.

²⁸ Tamże, s. 41.

doskonałości, niebezpieczeństwa, oczywistości czy nieprzyzwoitości. Połączenie produktu z naturą jest pożądane, niezależnie od zakorzenionego w niej symbolizmu. Związek człowieka z naturą ma charakter dialektyczny, gatunek ludzki wywodzi się z natury, a równocześnie musi z nią współzawodniczyć o przetrwanie. Kot w reklamie *Prudential* jest „mostem” pomiędzy światem zwierzęcym a ludzkim, pomiędzy naturą a kulturą, czy wreszcie pomiędzy tym co ważne, a tym co pilne. Jedynie „Kot-Most” jest w stanie te elementy przenikać i łączyć. Zarówno w dawnych jak i współczesnych tekstach kultury kot jest elementem, który jest w stanie łączyć dobro ze złem, życie wewnętrzne z życiem zewnętrznym, siły paranormalne z człowiekiem; Celtowie wierzyli, że koty mają dostęp do wszystkich mieszkańców świata niewidzialnego²⁹. W omawianej reklamie znajduje odzwierciedlenie wierzenie w umiejętność przewidywania przyszłości, niebezpieczeństwa czy nawet śmierci często przypisywana kotom w legendach na całym świecie. Zastanawiającym aspektem reklamy jest fakt, iż kot potrafi mówić (myśleć) w ludzkim języku. Już Tomasz z Akwinu w traktacie *O Władzy* wymienia różnice między ludźmi a zwierzętami, język będący jedną z nich³⁰. Współczesne europejskie myślenie o statusie ludzi i zwierząt wywodzi się z kartezjańskiego ducha filozofii nowożytnej, próba usytuowania człowieka w centrum świata wydaje się być wyrazem filozofii odrodzeniowych. Już w pierwszych zdaniach *Rozważań dotyczących rozumu ludzkiego* John Locke stwierdza „Rozum wywyższa człowieka ponad pozostałe istoty czujące i daje mu nad nimi przewagę i panowanie³¹. Rozumowanie takie poparte jest nieumiejętnością myślenia przez zwierzęta, a tym samym nieumiejętnością używania języka (ludzkiego). W reklamie *Prudential* zakwestionowano tę nieumiejętność umieszczając (ludzkie) wypowiedzi w myślach kota, które jako odbiorcy słyszymy. Antropomorfizacja kota umożliwia mu pewien wpływ na historię rodziny, niejako przyznając mu status stworzenia myślącego, zgodnie ze słowami D. Humes „Żadna zaś prawda nie wydaje mi się bardziej oczywista niż ta, że zwierzęta obdarzone są myślą i rozumem równie dobrze, jak człowiek”³². Reklamy dopasowują formalne relacje wcześniej istniejących systemów różnic, używają odmienności występujących w społecznych mitologiach do stworzenia odmienności cech poszczególnych produktów. Wydaje się, że jest to koncept przeciwny konceptowi totemizmu, gdzie rzeczy używane są do różnicowania ludzi; w reklamach jednakże, proces różnicujący

²⁹ P. Dale-Green, *dz. cyt.*, s. 132.

³⁰ Tomasz z Akwinu, *O władzy* [w:] „Dzieła wybrane”, Warszawa 2001, s. 16.

³¹ J. Locke, *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego*, Warszawa 1955, s. 23.

³² D. Hume, *Traktat o naturze ludzkiej*, Kraków 1951, s. 176.

przebiega w obie strony równocześnie³³. Reklamy łączą dwa obiekty (mogą to być osoby/zwierzęta) z jakością/cechą produktu. Bogata symbolika powiązana z kotami pozwala na ich wielopoziomowe wykorzystanie jako zwierząt demonicznych, zakazanych oraz umożliwia osadzenie ich w nieokreślonych, niezbadanych i zagadkowych miejscach ludzkiego świata. Kot jest doskonałym przykładem tego, jak symbolizm przypisywany poszczególnym zwierzętom zmienia się w zależności od kontekstu kulturowego. Według Dale-Green zaproponowany przez nią archetyp kota nadal odnajduje swoje miejsce w postrzeganiu tego gatunku. Nieświadomy wybór zafascynowania kotami czy gardzenia nimi ma swoje odzwierciedlenie odpowiednio w starożytnym Egipcie / średniowiecznej Europie³⁴. Wydaje się, że twórcy reklam doskonale odnajdują się w posługiwaniu się symbolizmem czy podświadomymi konotacjami związanymi z kotowatymi. Zintegrowanie produktu z obrazem, wartością pożądaną odbywa się na poziomie podświadomym odbiorcy. Połączenie myśli i uczuć z elementem zewnętrznym i „obiektywnym” jest ważną cechą mitów, sama potrzeba jest potrzebą podstawową. Jedną z funkcji sztuki jest łączenie romantycznej otchłani pomiędzy subiektywnym a obiektywnym, osobistym a uniwersalnym³⁵. Taką funkcję ma w reklamie *Prudential* kot.

Wyrazić uczucie w formie artystycznej można tylko znajdując ‘korelat obiektywny’, a więc zestaw przedmiotów, jakąś sytuację, jakiś ciąg, które powinny stać się formułą dla tego właśnie konkretnego uczuciowego stanu skutkiem czego przywołanie o charakterze zewnętrznym, które wyczerpać się muszą w doznaniu zmysłowym, *przywoła* również odpowiedni *stan uczuciowy*³⁶.

Funkcją reklamy jest zatem dostarczenie obiektywnych korelatów i znaczeń. Reklama nie tworzy nowego uczucia; używa znaku który wskazuje na dany produkt. Uwalniane emocje (przyjemność) po zakupieniu danego artykułu są obietnicą składaną przez reklamę. W przypadku reklamy *Prudential* uczucie bezpieczeństwa jest niejako gwarantowane po zakupie ubezpieczenia na życie. Uwalniane emocje stają się wymienne z pojęciem „znaczący”, ale, podobnie jak w procesie „różnicowania” przeistaczają się w „korelatyw”. W proces ten są włączone symultanicznie wszystkie znaczenia³⁷. Czczone, torturowane, uwielbiane; historia kotów nie należy do najłatwiejszych. Naturalnym wydaje się, że symbolizm z nimi związany wykorzystywany jest, często z powodzeniem, w reklamie. Koty niosą ze sobą szczególną siłę i konotacje

³³ J. Williamson, *dz. cyt.*, s. 44.

³⁴ P. Dale-Green, *dz. cyt.*, s. 40.

³⁵ J. Williamson, *dz. cyt.*, s. 28.

³⁶ T.S. Eliot, *Hamlet and his Problems*, [w:] *Selected Essays*, London, 1932, s. 26.

³⁷ J. Williamson, *dz. cyt.*, s. 31

pozwalające im nawet jednokrotnym pojawieniem się dokonać zmian w fabule, co niedostępne jest innym gatunkom. Kot rzadko jest jedynie kotem. Często jest wdzięcznym początkiem, rozwinięciem i mottem zarówno reklamy jak i innych tekstów kultury.

Bibliography:

Dale-Green P., *Cult of the Cat*, Weathervane Books, New York 1963.

Darnton, R., *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, London 2009.

Douglas M., Wildavsky A., *Risk and Culture*, California 1983.

Eliot T.S., *Hamlet* [w:] *Selected Essays*. London, 1932.

Freitas E., *Taboo in Advertising*, Amsterdam 2008.

Freud S., *Totem i tabu*, Kraków 2001.

Haraway D., *When Species Meet*, Minneapolis 2007.

Hume D., *Traktat o naturze ludzkiej*, Kraków 1951.

Lawrence E.A., *Feline Fortunes: Contrasting Views on Cats in Popular Culture*, "Journal of Popular Culture" 2003.

Locke J., *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego*, Warszawa 1955.

Michalski Ł., *The spirit of perversness, czyli rzeź kotów*, [w:] Kurek J., Maliszewski K. (red.) *Zwierzęta i ludzie*, Chorzów 2011.

Morris D., *The Naked Ape: The Controversial Classic of Man's Origins*, London 1967.

Rogers K., *Feline Images: The Cat and the Human Imagination from Bast to Garfield*, London 1998.

Saussure F., *Course in General Linguistics*, Nowy Jork 1976.

Steiner L., *Taboo, Truth, and Religion: Selected Writings (Methodology and History in Anthropology)*, Nowy Jork 1999.

Tomasz z Akwinu, *O władzy* [w:] *Dziela wybrane*, Warszawa 2001.

Van Gennep A., *The Rites of Passage*, London 1908.

Williamson J., *Decoding Advertisements. Ideology and Meaning in Advertisements*, Londyn 1983.

Streszczenie

Koty, jako nieobliczalne, nierozumiane czy tępione zwierzęta często były i są używane do ukrywania niewygodnych, trudnych zagadnień, czy tematów tabu. Kot w kadrze wprowadza atmosferę niepewności, zmienności i zaskoczenia, którą jednak niejako „z natury” jesteśmy w stanie zaakceptować jako stałą. Reklama z powodzeniem wykorzystuje wszelkie aspekty niedościgłości, niezależności, a z drugiej strony popularności kotów celem zainteresowania odbiorców swoim produktem, często zupełnie nie związanym z „osobą” kota.

Słowa kluczowe: stereotypy, uprzedzenia, zwierzęta domowe, koty

Cat Taboo in Advertising**Abstract**

Cats, as highly unpredictable, misunderstood or often brutally exterminated animals, have often been used to hide uncomfortable or difficult issues or taboos. The presence of cat in the story introduces an atmosphere of uncertainty, changeability and independence, which somehow “by nature” we are able to accept as a constant. Advertisements successfully use both, the characteristics applied to cats and the popularity of cats in order to interest the recipients with their product, often completely unrelated to the cat’s “person”.

Key words: prejudice, stereotypes, animals, pets.

Agnieszka Podlucka¹
doktorantka na Wydziale Prawa i Administracji
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Europa XXI wieku jako miejsce przyjazne dla osób starszych – analiza zintegrowanych rozwiązań prawnych w kontekście zmian demograficznych i społecznych

Wstęp

Niniejszy artykuł traktuje o problematyce praw osób starszych w kontekście konsekwencji procesów demograficznych i społecznych zachodzących w Europie. Wybrane prawa osób w podeszłym wieku pogłębione zostały o analizę instrumentów prawnych ukierunkowanych na przeciwdziałanie dyskryminacji ze względu na wiek. W pracy uwzględniono najważniejsze elementy dorobku organizacji europejskich. Przedstawiono najciekawsze rozwiązania przyjęte w prawie pierwotnym i pochodnym Unii Europejskiej wzmacniające ochronę prawną osób starszych. Celem artykułu jest próba terminologicznego doprecyzowania pojęcia osoby starszej w wymiarze prawnym.

Problem badawczy to znalezienie wyczerpującej odpowiedzi na pytanie, czy uregulowania prawno-administracyjne na gruncie europejskim i polskim w kontekście zmian zachodzących w społeczeństwach XXI wieku w wystarczającym stopniu gwarantują osobom starszym godne życie oraz uczestnictwo w życiu społecznym. Oprócz metody formalno-dogmatycznej i prawno-porównawczej autorka sięga do metod towarzyszących, istotnych z punktu widzenia badań nad wieloaspektowym zagadnieniem prawnym. Ze względu na interdyscyplinarność zagadnienia praw osób starszych pluralizm metodologiczny włącza więc podejście socjologiczne, psychologiczne, językoznawcze i aksjologiczne.

Prawa osób starszych jako jeden z priorytetów Zjednoczonej Europy

Zagadnienie praw osób w podeszłym wieku jest złożone i wielopłaszczyznowe oraz uniwersalne, albowiem każdy Europejczyk będzie kiedyś

¹ E-mail: agnieszkapodlucka@wp.pl

osobą starszą. Problem godnego starzenia się i instrumentów prawnych, które zapewnią obywatelom Zjednoczonej Europy odpowiednią ochronę w końcowej fazie życia jawi się zatem jako priorytetowy dla społeczeństw XXI wieku. Mimo, iż zmiany struktury demograficznej traktujemy dziś jako zupełnie oczywiste – wciąż niewystarczające zdają się być regulacje prawne i administracyjne, które powinny zapewnić osobie u schyłku życia pełną realizację zasady równości wobec prawa i zasadę niedyskryminacji ze względu na wiek. Niestety, mimo realizacji licznych, współfinansowanych przez Unię Europejską, projektów aktywizacji społecznej osób starszych, seniorzy skarżą się, że w niektórych sytuacjach związanych z codzienną egzystencją traktowani są mniej korzystnie aniżeli inne osoby, a nawet doświadczają dyskryminacji. Przejawem dyskryminacji ze względu na podeszły wiek jest tworzenie wokół określonej osoby starszej nieprzychylniej lub wrogiej atmosfery, godzącej w godność człowieka, podkreślanie jej niesamodzielności i wykluczenia technologicznego.

Europejski wymiar problematyki starzenia się ludności

Konsekwencje starzenia się Europejczyków doprowadzić muszą do zmian w każdej sferze aktywności państwa. Wskazać należy, iż liczba osób po sześćdziesiątym piątym roku życia zaczęła rosnąć już sto pięćdziesiąt lat temu, wcześniej nie przekraczając 2-3% populacji. W roku 2012 osoby powyżej sześćdziesiątego piątego roku życia stanowiły 15% populacji. Grupa ta zwiększyła się o kolejne 10% do 2013 roku, powiększając tym samym o 30% grupę Europejczyków powyżej sześćdziesiątego piątego roku życia².

Podobne tendencje zachodzą w skali światowej. Szacuje się, że w 2050 roku liczba osób starszych na całym świecie będzie wynosiła ponad 2 miliardy, czyli równa się z liczbą dzieci³. Według prognoz Eurostatu⁴, najdalej idące zmiany, mają nastąpić w latach 2015-2035. W tym okresie na emeryturę przejdą generacje wywodzące się z powojennego wyżu demograficznego. Prognozuje się, że przed rokiem 2028 średnia wieku obywatela Unii Europejskiej będzie wynosiła ponad 52 lata. Liczba osób, które ukończyły osiemdziesiąt lat wzrośnie trzykrotnie przed rokiem 2050. Wiek, który obecnie określamy jako

² B. Mikołajczyk, *Międzynarodowa ochrona praw osób starszych*, Warszawa 2012, s. 23.

³ Tamże, s. 24.

⁴ Biała księga Komisji Europejskiej: *Plan na rzecz adekwatnych, bezpiecznych i stabilnych emerytur*, KOM (2012) 55/2 wersja ostateczna.

średni, tj. 40-64 lat, wydłuży się o około 9 lat⁵. Dynamicznie wzrosnie też liczba osób powyżej osiemdziesiątego piątego roku życia.

Zjawisko starzenia się najstarszych przedstawicieli osób starszych w Europie określane jako „*aging of the aged*”⁶ wymaga szczególnej uwagi ze względu na zróżnicowanie w obrębie grupy wiekowej, którą po polsku nazywamy „*czwartym wiekiem*”⁷. Tę część populacji, określaną w literaturze anglojęzycznej jako „*oldest old people*”⁸, tworzą zarówno osoby bardzo sprawne pod względem intelektualnym i fizycznym, a tym samym całkowicie niezależne i samodzielne, jak i osoby bezwzględnie wymagające pomocy członków rodziny lub instytucji opieki społecznej.

Proces starzenia się społeczeństwa teoretycznie prowadzi do zmniejszenia się grupy osób aktywnych zawodowo, a praktycznie wiąże się ze zmianą proporcji pomiędzy osobami w wieku produkcyjnym i poprodukcyjnym. Analizując prognozowane zmiany, należy zwrócić uwagę na wzrost wydatków na zaopatrzenia emerytalne oraz opiekę zdrowotną dla grupy osób starszych, które będą nieaktywne zawodowo.

Demografowie, gerontolodzy i eksperci ds. polityki społecznej podkreślają konieczność opracowania „*nowej umowy społecznej pomiędzy osobami fizycznymi, rodzinami a państwem*”⁹. Nowoczesne społeczeństwa europejskie będą musiały wprowadzić wiele zmian systemowych, związanych z wydłużaniem aktywności zawodowej i zaspokajaniem potrzeb seniorów oraz wdrożeniem rozwiązań wspomagających jak najdłuższe samodzielne funkcjonowanie osób w podeszłym wieku. Zmiany te są konieczne i wynikają z naturalnej potrzeby dostosowania się do procesów starzenia się społeczeństw Europy, które podobnie jak zmiany klimatu zachodzą w sposób nieodwracalny.

Nowa strategia społeczna powinna uwzględniać zasadę solidaryzmu międzypokoleniowego, a tym samym wynikać z głębokiego rozumienia problematyki osób starszych. Przededefiniowanie samego zjawiska starości

⁵ *Various studies on the Policy implications of demographic change in national and community Policies*, Lot.1: Implications of demographic change in enlarged EU on patterns of saving and consumption and in related consumer's behaviour, Contract VC/2005/0265 Final Report. Department of Statistics and Applied Mathematics Diego de Castro University of Torino, November 2006, s. 9.

⁶ B. Mikołajczyk, dz. cyt., s. 25.

⁷ S. Steuden, *Psychologia starzenia się i starości*, Warszawa 2011, s. 21.

⁸ H. Meenan, *The Future of Aging and the Role of Age Discrimination in the Global Debate*, „*Journal of International Aging*”, Law & Policy, Fall 2005, vol. 1, s. 2-3.

⁹ S. Ebrahim, *Aging, Health and Society*, „*International Journal of Epidemiology*” 2002, vol. 31, nr 4, s. 715.

i podejścia do osób starszych umożliwi opracowanie rozwiązań, łączących dobre praktyki i innowacyjność. Priorytetem jest ochrona praw osób starszych oraz przeciwdziałanie dyskryminacji ze względu na wiek, a także szeroko rozumiana aktywizacja seniorów i zapobieganie ewentualnemu wykluczeniu tej części społeczeństwa.

Pojęcie osoby w wieku starszym w wymiarze prawnym

Wiek, poza płcią i rasą, jest jednym z naturalnych i oczywistych elementów kategoryzacji społecznej. Dominanta ta jest kategorią obiektywną, niezależną od woli człowieka i pozostającą poza jego kontrolą. Nadto, wiek człowieka stanowi kryterium związane z pełnieniem przez niego ról społecznych. Granica między wiekiem średnim i starością jest płynna, niezdefiniowana, w dodatku zmienia się wraz z rozwojem cywilizacyjnym. Starzenie się jest zjawiskiem, któremu każde społeczeństwo – także europejskie – nadaje nieco inny sens. Literatura gerontologiczna i psychologiczna nie jest zgodna co do kryteriów, określających początek starości. Starość jako ostatnia faza egzystencji jest uzależniona od poprzednich okresów życia, co wynika z faktu, że „*życie człowieka jest procesem ciągłym*”¹⁰. Wyjaśnienie, kogo dotyczy określenie *osoba starsza* jest trudne, ponieważ „*pojęcie to na gruncie terminologii naukowej jest niejednoznaczne*”¹¹.

Gerontolodzy przyjmują, że osobą starszą jest „*osoba powyżej określonego wieku* (kryterium demograficzne), *nieaktywna zawodowo* (kryterium socjalne i ekonomiczne), *o obniżonej kondycji fizycznej i psychicznej* (kryterium biologiczne i psychologiczne)”¹². Za człowieka starszego uważa się „*osobę, która przekroczyła próg starości*”¹³. Wyznaczenie początkowego punktu, od którego człowiek zaczyna być osobą starszą należy więc rozpatrywać indywidualnie. O szybkości i tempie procesu starzenia się organizmu decydują bowiem genetyka i czynniki zewnętrzne. Starzenie się to „*naturalne, nieodwracalne, nasilające się z wiekiem zmiany metabolizmu i właściwości fizykochemicznych komórek, prowadzące do upośledzenia samoregulacji i regeneracji organizmu, a także przemian morfologicznych i czynnościowych*

¹⁰ H. Hrapkiewicz, *Potrzeby osób w wieku starszym i próba ich realizacji*, [w:] A. Fabiś (red.), *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, Sosnowiec 2005, s. 103.

¹¹ S. Stocka, A. Waclawczyk, *Prawa osób w podeszłym wieku*, w: S. Stadniczeńko (red.) *Propedeutyka praw człowieka*, Opole 2011, s. 135.

¹² A. Zych, *Słownik gerontologii społecznej*, Warszawa 2001, s. 203.

¹³ T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, tom I, Warszawa 2003, s. 580.

jego tkanek i narządów”¹⁴. Proces ten w znaczeniu fizjologicznym polega na zmniejszaniu się aktywności biologicznej organizmu.

W znaczeniu psychospołecznym starzenie się to zmiany psychiczne i społeczne. Mówiąc o starzeniu się w rozumieniu społecznym, myślimy o procesie przechodzenia człowieka przez kolejne etapy życia, z którymi łączą się specyficzne dla wieku podeszłego choroby i zaburzenia życia społecznego.

Międzynarodowe raporty i różnego rodzaju akty prawne mające za przedmiot ochronę praw osób starszych także nie definiują granicy wieku, od której można uważać kogoś za osobę starszą. Nikt nie potrafi precyzyjnie określić granicznego momentu, od którego indywidualny człowiek zaczyna być postrzegany jako osoba starsza.

Pomimo trwającej od początku XIX wieku debaty o tym, od kiedy zaczyna się starość, nie udało się wypracować powszechnie akceptowanej definicji legalnej *osoby starszej* ani definicji *osoby w podeszłym wieku*. Obecnie w większości krajów rozwiniętych przyjmuje się, że „osobą starszą jest ktoś, kto może ubiegać się o świadczenia emerytalne”¹⁵.

Kryteria przyjęte w krajach europejskich są zupełnie nieadekwatne do kryteriów przyjętych w innych częściach świata. W warunkach afrykańskich, gdzie nie prowadzi się rejestracji urodzeń ani nie przyznaje świadczeń emerytalnych, za osobę starszą uważany jest ten kto ukończył 50-55 lat, choć wiek chronologiczny nie odgrywa tu żadnego znaczenia. Osobą starszą jest więc człowiek, który z powodu swojego wieku biologicznego i związanych z nim naturalnych ograniczeń nie jest już w stanie współdziałać w sposób aktywny na rzecz swojej społeczności, a tym samym nie jest w stanie pełnić dłużej pewnych ról społecznych („*when active contributionis no longer possibile*”)¹⁶.

W literaturze przedmiotu określenie wieku, od którego uważamy kogoś za osobę starszą zależy od konkretnego aspektu, na jakim skupia się autor opracowania, a więc od tego, czy jest gerontologiem, geriatrą, socjologiem, demografem. Osoba starsza to człowiek, w którego organizmie dochodzi do nieodwracalnego nagromadzenia się uszkodzeń wewnątrzkomórkowych albo człowiek, który wycofuje się z ról społecznych. Autorzy wskazują także na

¹⁴ A. Zych, *Leksykon gerontologii*, Kraków 2007, s. 167.

¹⁵ A. Świątkowski, *Karta praw społecznych Rady Europy*, Kraków 2006, s. 453.

¹⁶ M. Gorman, *Development and the Rights of Older People*, [w:] J. Randel (red.), *The Ageing and Development Report: Poverty, Independence and the World's Older People*, London 1999, s. 3.

starość jako „czas dojrzałości i integracji wewnętrznej”¹⁷. Starość jest „jedną z faz życia człowieka, wyodrębnianą ze względu na obniżenie jego sił organicznych i fizycznych, jednak przy zachowaniu pełni sił duchowych, a nawet ich wzroście”¹⁸.

Starością określa się „końcowy etap w życiu człowieka, rozpoczynający się wraz z osiągnięciem określanego konwencjonalnie progu starości”¹⁹. Program działania na rzecz osób starszych realizowany w ramach ONZ przyjmuje, że „starym wśród starych (oldest old) jest osoba, która ukończyła 80 lat”²⁰. W polskiej literaturze naukowej, podaje się, nawiązując do aktywności zawodowej, że „starość to 60-79 lat dla kobiet, 65-79 dla mężczyzn, a sędziwa starość to wiek powyżej 80 roku życia dla obojga płci”²¹.

Definicje starości są więc niedookreślone, niejednorodne i uwarunkowane kulturowo. Międzynarodowa organizacja pozarządowa *Help Age International* podejmuje próbę zdefiniowania starości, zakładając że „proces starzenia się jest biologiczną rzeczywistością, cechującą się swoją własną dynamiką i pozostającą w większości poza ludzką kontrolą”²². Coraz częściej mówi się o tendencji do nierozróżniania pojęcia *osoba starsza* i *osoba w podeszłym wieku*. Zwolennicy niedefiniowania starości podkreślają, że taki zabieg promuje indywidualne podejście do każdej osoby starszej oraz pozwala unikać stereotypów, związanych z przypisywaniem tym osobom niekorzystnych, krzywdzących i częstokroć dyskryminujących je cech. Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD)²³ wiąże „rozpoczęcie wieku starszego z zakończeniem aktywności zawodowej, co ma miejsce najczęściej około sześćdziesiątego piątego roku życia”²⁴.

W literaturze podkreśla się, że grupa osób starszych ma heterogeniczny, bardzo niejednorodny charakter. Jej członkami są bowiem zdrowe, aktywne zawodowo i społecznie osoby sześćdziesięcioletnie i siedemdziesięcioletnie oraz osoby, które ukończyły osiemdziesiąty rok życia, o często odmiennych potrzebach. Podkreśla się, że „przejście na emeryturę nie oznacza początku

¹⁷ B. Mikołajczyk, dz. cyt., s. 34.

¹⁸ R. Tokarczyk, *Prawa narodzin, życia i śmierci*, Warszawa 2009, s. 113.

¹⁹ B. Szatur-Jaworska, *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, Warszawa 2000, s. 33-34.

²⁰ A. Łopátka, *Międzynarodowe prawo praw człowieka*, Warszawa 1998, s. 107.

²¹ S. Klonowicz, *Starzenie się ludności*, w: *Encyklopedia seniora*, Warszawa 1986, s. 5.

²² M. Gorman, dz. cyt., s. 3.

²³ Organisation for Economic Co-operation and Development.

²⁴ B. Mikołajczyk, dz. cyt., s. 34.

starości”²⁵, ponieważ coraz częściej emeryci nie wycofują się z ról społecznych ani nie rezygnują z aktywności w innych, pozazawodowych sferach życia. Emerytura przestaje być utożsamiana z okresem *przygotowania do śmierci*. Współcześnie, w obliczu zmian społecznych i ekonomicznych, emerytura staje się okresem zasłużonej konsumpcji wartości materialnych i intelektualnych. Osobą starszą czy osobą w podeszłym wieku jest więc albo ktoś, „ *kto znajduje u siebie pewne cechy charakterystyczne dla wieku starszego*”²⁶ albo ktoś, kto jest postrzegany przez społeczeństwo jako osoba starsza lub osoba w podeszłym wieku.

Najważniejsze problemy osób w podeszłym wieku jako konsekwencje procesów demograficznych i społecznych w Europie

Wzrost liczby osób starszych w Europie jest wynikiem wydłużania się życia ludzkiego, spadku umieralności i mniejszego wskaźnika urodzeń²⁷. Prognozy dotyczące znacznego zwiększenia się liczby osób starszych w bliskiej przyszłości otwierają dyskusje na temat problemów obywateli w wieku poprodukcyjnym. Starzenie się społeczeństw europejskich jest nieodwracalnym procesem demograficznym, ekonomicznym i społecznym. Z tego względu większą uwagę należy poświęcić prawom osób starszych w świetle standardów międzynarodowego, europejskiego oraz krajowego systemu prawnego oraz problemom, jakich doświadczają osoby starsze przy korzystaniu z tych praw.

Choć część osób starszych to osoby zdrowe, odnoszące sukcesy na rynku pracy i cieszące się społecznym uznaniem, to do tej samej grupy wiekowej przynależą także osoby całkowicie lub częściowo zależne od innych. Cechą wieku podeszłego jest bowiem zarówno doświadczenie, wiedza i autorytet, jak i choroby, samotność, niedostatek, depresja po stracie najbliższych, lęk przed śmiercią. Z tych powodów osoby starsze są jedną z grup „*najbardziej narażonych lub podatnych na krzywdę, pozostających w niekorzystnym położeniu, wrażliwych, albo o szczególnych potrzebach lub ewentualnie znajdujących się w sytuacji niechronionej*”²⁸.

²⁵ P. Szukalski (red.), *Przygotowanie do starości. Polacy wobec starzenia się*, Warszawa 2009, s. 233.

²⁶ J. Herring, *Older People in Law and Society*, Oxford 2009, s. 3-4.

²⁷ A. Nowicka (red.), *Wybrane problemy osób starszych*, Kraków 2010, s. 11.

²⁸ B. Mikołajczyk, *Obowiązki państw w zakresie identyfikacji szczególnych potrzeb cudzoziemców ubiegających się o status uchodźcy* [w:] T. Gardocka, J. Sobczak (red.), *Uchodźcy w Polsce i w Europie. Stan prawny i rzeczywistość*, Toruń 2010, s. 1.

Literatura anglojęzyczna określa osoby starsze jako „*vulnerable persons*”²⁹, zaliczając je do podmiotów, które wymagają szczególnej ochrony ze względu na cechę, jaką jest wiek, dlatego oprócz osób starszych, do kategorii *vulnerable persons* zaliczymy także dzieci. Ludzie starsi wymagają szczególnego traktowania zwłaszcza w obliczu klęsk żywiołowych, kataklizmów, sytuacji ekstremalnych, anomalii pogodowych i klimatycznych, ponieważ jako mniej sprawni, są co do zasady bardziej narażeni na wyziębienia organizmu, zamrożenia, zaciżenia, uszkodzenia ciała, włącznie z utratą życia. Podmioty słabsze (dzieci i osoby starsze) są często bezbronni wobec przemocy, a nierzadko stają się ofiarami zaniedbania.

Wroga postawa wobec osób starszych, mogąca potencjalnie prowadzić do wykluczenia, dyskryminacji, czy wykorzystywania tej grupy to „*ageism*”³⁰. Amerykański twórca tego pojęcia, gerontolog Robert Butler, scharakteryzował *ageism* jako przypisywanie negatywnych cech osobom starszym, wynikające ze stereotypów i uprzedzeń. Zjawisko to jest tak samo niebezpieczne społecznie jak rasizm, czy seksizm, polega bowiem na skategoryzowaniu osób starszych jako niedołączonych, nieudolnych, ograniczonych intelektualnie, powolnych, o przestarzałych poglądach, niepodatnych na jakąkolwiek konstruktywną zmianę, uciążliwych w kontakcie.

Przypisywanie osobom starszym pejoratywnych cech jest szkodliwe społecznie, ponieważ wpływa na zachowania ludzi w różnych sytuacjach. Może także kształtować postawy nacechowane niechęcią wobec osób starszych, którym przypisuje się „*niesamodzielność, naiwność, łatwowierność, powolność*”³¹, a nawet bezpośrednio albo pośrednio prowadzić do dyskryminacji tych osób.

Przejawem *ageismu* jest również stan zubożenia, w którym osoby starsze o niższym poczuciu własnej wartości godzą się na gorsze traktowanie, rezygnując z dochodzenia swoich praw. *Ageism* – jako „*odczucie, pogląd lub wierzenie*”³² – nie jest pojęciem tożsamym z dyskryminacją. Dyskryminacja to określone zachowanie lub traktowanie, ale *ageism* jest z dyskryminacją ściśle związany i najczęściej, niestety, do niej prowadzi.

Normy kulturowe i utrwalone przekonania odgrywają zatem kluczową rolę w kształtowaniu postaw wobec europejskich seniorów. Jednostka nie musi

²⁹ M. Craven, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. A Perspective on its Developments*, Oxford 1998, s. 148.

³⁰ R. Butler, *Why Survive? Being Old in America*, New York 1975, s. 35.

³¹ B. Sztur-Jaworska (red.), *Stan przestrzegania praw osób starszych w Polsce. Analiza i rekomendacje działań*, Warszawa 2008, s. 7.

³² B. Mikołajczyk, dz. cyt. s. 41.

podejmować dyskryminacyjnych, czy wrogich działań, żeby przyczynić się do postrzegania osób starszych jako „słabych, zależnych od innych, mniej wartościowych, jako ofiar do wykorzystania”³³. Prawo nie może zabronić jednostce posiadania uprzedzeń i wyznawania poglądów, ale warto podkreślić, że różnicowanie ludzi ze względu na proces *starzenia się* może prowadzić do społecznego zobojętnienia wobec problemów seniorów. Z tego powodu instrumenty prawne i administracyjne mają za zadanie przeciwdziałać gorszemu traktowaniu osób ze względu na wiek. Chodzi o stworzenie rozwiązań systemowych, na poziomie unijnym, krajowym i samorządowym (regionalnym) umożliwiających opiekę nad osobą starszą (i – niekiedy – niepełnosprawną) w środowisku, w którym ta osoba mieszka, z poszanowaniem jej praw i zapewnieniem usług opiekuńczo-leczniczych najwyższej jakości. Działania te powinny mieć na celu zapewnienie ochrony, bezpieczeństwa i poszanowania godności osobistej osób w podeszłym wieku. Zadaniem europejskich organizacji pozarządowych powinno być kształtowanie pozytywnego wizerunku osób w podeszłym wieku, wspieranie ich pełnego udziału w życiu rodziny i społeczności także poprzez wykorzystanie środków masowego przekazu.

Na gruncie prawa europejskiego, problemem osób starszych zajęli się ministrowie zdrowia krajów UE podczas konferencji w Atenach w 1999 r. Opracowano wówczas dokument, w którym prawo osób starszych do równego dostępu do świadczeń zdrowotnych zostało bardzo wyraźnie zaakcentowane. W zakresie ochrony zdrowia UE nie proponuje odmiennych lub dalej idących rozwiązań, niż zostały przyjęte na forum ONZ lub Rady Europy. Unia pozostawia sprawy ochrony zdrowia państwom członkowskim. Prawo UE reguluje kwestie istotne dla pacjenta starszego, związane z udzielaniem transgranicznej opieki zdrowotnej ubezpieczonym obywatelom państw członkowskich UE w sytuacji ich przemieszczania się do innego kraju. Przyjęto Dyrektywę Parlamentu Europejskiego i Rady nr 2011/24UE z dnia 9 marca 2011 r.³⁴ w sprawie stosowania praw pacjentów w transgranicznej opiece zdrowotnej i zdecydowano, że państwa mają 3 lata na dokonanie jej transpozycji. Na przyjęcie tej Dyrektywy wpłynęły sprawy, które rozstrzygał Trybunał Sprawiedliwości UE w kwestii zwrotu kosztów leczenia w innym państwie, niż państwo pochodzenia (obywatelstwa) obywatela. Dyrektywa ta daje możliwość leczenia poza granicami kraju pacjentom starszym, którym odmówiono udzielenia usługi medycznej w ich państwie. Niestety, Dyrektywa

³³ World Report on Violence and Health, WHO 2002, s. 131.

³⁴ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady nr 2011/24UE z dnia 9 marca 2011 r. (Dz. Urz. UE L 88 z 4 kwietnia 2011 r.), s. 54.

nie odnosi się do świadczeń w dziedzinie opieki długoterminowej, której zadaniem jest wspieranie osób potrzebujących pomocy w wykonywaniu rutynowych czynności życia codziennego.

Prawo osoby w podeszłym wieku do pomocy społecznej

Opieka nad osobami starszymi jest uregulowana w tzw. europejskim prawie socjalnym, tj. Europejskiej Konwencji o Pomocy Społecznej i Medycznej, Europejskiej Konwencji o Zabezpieczeniu Społecznym, Europejskim Kodeksie Zabezpieczenia Społecznego i Zrewidowanym Europejskim Kodeksie Zabezpieczenia Społecznego³⁵. Warto podkreślić, że chroniąc prawa ekonomiczne i społeczne, europejskie prawo socjalne chroni jednocześnie szeroko rozumianą godność. Ochrona prawa do pomocy społecznej wymaga współpracy sektorów opieki zdrowotnej i pomocy społecznej, mającej za cel organizację opieki i wsparcia w sposób umożliwiający jak najdłuższe niezależne funkcjonowanie osób starszych w środowisku. Istotną cechą współczesnej pomocy społecznej jest więc przede wszystkim nastawienie na udzielanie wsparcia, a nie – wyręczanie. Zadaniem tak rozumianej pomocy są diagnoza, wczesna interwencja, doradztwo, profilaktyka, terapia, pomoc środowiskowa oraz usługi opiekuńcze. Najważniejszą cechą współczesnej pomocy społecznej jest głęboka humanizacja, uwzględniająca najwyższe standardy oraz zasadę nienaruszania godności osoby starszej.

Prowadzenie adekwatnej do potrzeb ludzi starszych polityki społecznej, uwzględniającej ich godność jest priorytetem współczesnych społeczeństw Europy XXI wieku. Polityka społeczna wobec osób starszych to system wszechstronnych działań, których celem jest kompensacja malejących wraz z upływem lat możliwości człowieka. Osoba w podeszłym wieku często nie jest w stanie samodzielnie zaspokajać swoich własnych potrzeb. Zadaniem rozwiązań systemowych jest więc zaspokajanie obiektywnych potrzeb osób starszych i pomoc tym osobom (oraz ich rodzinom) w przezwyciężeniu trudnej sytuacji życiowej. Pomoc ta jest tym osobom niezbędnie potrzebna i gdyby jej nie otrzymały – ze względu na brak zasobów i środków własnych lub ich niewystarczalność – nie dałyby sobie rady.

Polskie unormowania w zakresie pomocy społecznej nie zawierają rozwiązań skierowanych wyłącznie do osób starszych. Na gruncie polskiej pomocy społecznej nie występuje pojęcie osoby starszej. Ustawodawca posługuje się innymi pojęciami, przy pomocy których stara się opisać kategorię podmiotów korzystających ze świadczeń pomocy społecznej. Starość nie jest przesłanką uprawniającą do ubiegania się o przyznanie świadczenia z pomocy

³⁵ Tamże, s. 116.

społecznej, ponieważ nie została wymieniona w art. 7 Ustawy o pomocy społecznej³⁶. Jednocześnie w poszczególnych unormowaniach tej Ustawy znajdujemy odwoływanie do kryterium wieku jako elementu uprawniającego do ubiegania się o poszczególne rodzaje świadczeń. Art. 6 pkt. 7 mówi o osobie niezdolnej do pracy z powodu wieku. Ustawodawca polski odsyła do art. 24 ust. 1a i 1b oraz art. 27 ust. 2 i 3 Ustawy z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych³⁷ określającej wiek emerytalny. Przyjmuje się zatem, że „osoba, która osiągnęła wskazany wiek jest osobą niezdolną do pracy, a tym samym do samodzielnego zaspokajania swoich potrzeb i jest uprawniona do ubiegania się o przyznanie świadczenia z pomocy społecznej”³⁸. Przykładem takiego świadczenia jest zasiłek stały, o który może ubiegać się osoba niezdolna do pracy z powodu wieku. O przyznanie usług opiekuńczych może ubiegać się osoba samotna, która z powodu wieku wymaga pomocy innych osób, a jest jej pozbawiona (art. 50 ust.1 oraz art. 51 ust. 1 Ustawy o pomocy społecznej). Ustawodawca nie wskazał o jaki wiek chodzi, ale wnioskujemy, że osiągnięcie wieku emerytalnego wyczerpuje znamiona przewidziane tym przepisem.

Podstawową formą świadczeń pomocy społecznej w odniesieniu do osób starszych (poza świadczeniami pieniężnymi i niepieniężnymi) są usługi, mocą których zaspokajane są potrzeby o charakterze elementarnym, czyli wyżywienie, schronienie i opieka. Zasady obejmowania seniorów świadczeniami z pomocy społecznej pozwalają dostrzec, że w ramach polityki społecznej w Polsce jest zbyt mało działań, związanych ze zjawiskiem starzenia się społeczeństwa, którego nadejście ma charakter obiektywny. Na podstawie obserwacji rozwiązań w Europie i w Polsce można wysnuć wniosek, że społeczeństwa świata powinny przyspieszyć tempo przygotowań do zmian demograficznych oraz zwiększyć zaangażowanie normatywne w tym obszarze. W nadchodzących latach ujawnią się niestety skutki niedostatecznego zaspokajania potrzeb najstarszego pokolenia. Stąd mówi się o naglącej potrzebie pobudzenia społeczności lokalnych do stworzenia wyspecjalizowanych organizacji pro senioralnych.

Europejski system ochrony praw osób starszych i jego najważniejsze elementy

Unia Europejska „opiera się na wartościach poszanowania godności osoby ludzkiej, wolności, demokracji, *równości*, państwa prawnego, jak również

³⁶ Ustawa z 15 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz. U. z 2013 r., poz.182 ze zm.)

³⁷ Ustawa z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych (Dz. U. z 2013 r. poz. 1440).

³⁸ A. Wilk, M. Gołwkin-Hudała, *Prawne aspekty starości*, Warszawa 2014, s. 16.

poszanowania praw człowieka, w tym praw osób należących do mniejszości. Wartości te są wspólne Państwom Członkowskim w społeczeństwie opartym na pluralizmie, *niedyskryminacji*, tolerancji, sprawiedliwości, solidarności oraz na równości kobiet i mężczyzn³⁹. Fundamentem aksjologicznym Unii jest więc *równość*, rozumiana jako *nakaz równego traktowania i zakaz dyskryminacji*. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej orzekając w sprawie Mangold⁴⁰ i Küçükdeveci⁴¹ (wyrok w sprawie Küçükdeveci nie dotyczy osób starszych) sformułował zasadę niedyskryminacji ze względu na wiek, którą obecnie traktujemy jako zasadę ogólną prawa unijnego. Oznacza to, że sądy krajowe, przed którymi zawisł spór mają obowiązek niestosowania jakichkolwiek przepisów wewnątrzkrajowych sprzecznych z dyrektywą przed upływem terminu wyznaczonego na jej transpozycję. Obowiązkiem sądu krajowego jest zagwarantowanie podmiotom ochrony prawnej, wynikającej z prawa unijnego oraz zagwarantowanie pełnej skuteczności tego prawa. W myśl art. 10 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej (*TFUE*), „*przy określaniu swoich polityk i działań Unia dąży do zwalczania wszelkiej dyskryminacji ze względu na płeć, rasę lub pochodzenie etniczne, religię lub światopogląd, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną*”⁴². Wszyscy obywatele państw członkowskich, bez względu na to, ile mają lat, są pełnoprawnymi członkami unijnej społeczności i mogą swobodnie korzystać z uczestnictwa w życiu publicznym. Oznacza to m.in. prawo do zatrudnienia i czerpania korzyści z postępu społecznego. Zgodnie z art. 3 ust. 3 akapit 2 Traktatu o Unii Europejskiej (*TUE*) Unia „*zwalcza wykluczenie społeczne i dyskryminację oraz wspiera sprawiedliwość społeczną i ochronę socjalną, równość kobiet i mężczyzn, solidarność między pokoleniami i ochronę praw dziecka*”⁴³.

³⁹ Artykuł 2 *Traktatu o Unii Europejskiej*, (Dz. Urz. UE C 326/01, wydanie polskie z dnia 26 października 2012 r., tom 55, s. 19).

źródło: https://www.ecb.europa.eu/ecb/legal/pdf/c_32620121026pl., na dzień 2 czerwca 2015.

⁴⁰ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 22 listopada 2005 r. w sprawie C-144/04 Werner Mangold przeciwko Rüdiger Helm, Zb. Orz. 2005 r., s. 9981.

⁴¹ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 19 stycznia 2010 r. w sprawie C-555/07 Seda Küçükdeveci przeciwko Swedex GmbH & Co. KG, Zb. Orz. 2009 r., s. 365.

⁴² *Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej*, (Dz. Urz. UE C 326/01, wydanie polskie z dnia 26 października 2012 r., tom 55, s. 55).

źródło: https://www.ecb.europa.eu/ecb/legal/pdf/c_32620121026pl., na dzień 15 maja 2015 r.

⁴³ *Traktat o Unii Europejskiej*, (Dz. Urz. UE C 326/01, wydanie polskie z dnia 26 października 2012 r., tom 55, s. 19).

źródło: https://www.ecb.europa.eu/ecb/legal/pdf/c_32620121026pl., na dzień 2 czerwca 2015 r.

Cele Unii są realizowane w poszanowaniu praw podstawowych, które stają się wyznacznikiem standardów postępowania dla instytucji unijnych oraz instytucji państw członkowskich. Zasada równości i niedyskryminacji ze względu na wiek, jak podkreśla Trybunał Sprawiedliwości, uniemożliwia „*traktowanie podmiotów w porównywalnych sytuacjach w odmienny sposób, chyba, że różnica w traktowaniu jest obiektywnie uzasadniona*”⁴⁴. Dyskryminacja ze względu na wiek w rozumieniu prawa unijnego to naruszenie prawa podmiotowego konkretnej osoby oraz przeszkoda w realizacji celów traktatowych, szczególnie w zakresie „*wysokiego poziomu zatrudnienia i ochrony socjalnej, podnoszenia poziomu i jakości życia, spójności gospodarczej i społecznej, solidarności i swobodnego przepływu osób*”⁴⁵. Przeciwdziałanie dyskryminacji jest jednym z priorytetów Unii. Program walki z dyskryminacją na poziomie unijnym można zdefiniować jako zapewnienie jednostce indywidualnej ochrony przed dyskryminacją. Naruszenie praw jednostki i jej nieuzasadnione nierówne traktowanie jest więc tożsame z nieprzestrzeganiem traktatów.

Zakaz dyskryminacji znajduje także wyraz w art. 21 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej, który wskazuje, że każdy ma „*prawo do bycia niedyskryminowanym, m.in. ze względu na wiek*”⁴⁶. Art. 19 TFUE jest z kolei normą kompetencyjną, która upoważnia Radę i Parlament Europejski do przyjęcia niezbędnych środków „*w celu zwalczania wszelkiej dyskryminacji ze względu na płeć, rasę lub pochodzenie etniczne, religię lub światopogląd, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną*”⁴⁷. Kryterium wieku pojawia się tu na przedostatnim miejscu.

⁴⁴ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 12 grudnia 2002 r. w sprawie C-442/00 Ángel Rodríguez Caballero przeciwko Fondo de Garantía Salarial (Fogasa), Zob. Orz. 2002, s. 11915, pkt 32.

⁴⁵ Motyw 11 dyrektywy Rady 2000/78/WE z dnia 27 listopada 2000 r. ustanawiającej ogólne warunki ramowego równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy, (Dz. Urz. WE 2000, L 303/79, s. 2).
źródło: http://www.ptpa.org.pl/public/files/akty_prawne/2000.78.WE., na dzień 20 maja 2015 r.

⁴⁶ Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (Dz. Urz. C 83 z 30 marca 2010, tom 53, s. 389). Źródło: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.2010.083.01.0389.01.POL, na dzień 10 maja 2015 r.

⁴⁷ *Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej*, (Dz. Urz. UE C 326/01, wydanie polskie z dnia 26 października 2012 r., tom 55, s. 47).
źródło: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.2010.083.01.0001.01.POL, na dzień 15 maja 2015 r.

Problem niedyskryminacji ze względu na wiek prawo unijne ujmuje najobszerniej w Dyrektywie Rady 2000/78WE, ustanawiającej ogólne warunki ramowe równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy⁴⁸. Dyrektywa ta jest owocem wcześniejszych badań prowadzonych w krajach członkowskich Unii nad występowaniem zjawiska nierównego traktowania ze względu na wiek w stosunkach pracy. Wyniki tych badań potwierdziły, że pracownicy starsi są dyskryminowani, tzn. m.in. przedwcześnie tracą pracę, są nierówno traktowani przy rekrutacji i pomijani w programach szkoleń zawodowych⁴⁹. Materiałem badawczym problemu dyskryminacji w stosunkach pracy jest orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości, Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego i polskiego Sądu Najwyższego, szczególnie wyroki Trybunału Sprawiedliwości odnoszące się do zgodności przepisów krajowych z zasadą niedyskryminacji ze względu na wiek wyrażoną wprost w Dyrektywie Rady 2000/78WE.

Nie tracąc z pola widzenia katalogu praw osób starszych na gruncie polskim wskazać należy, iż w myśl art. 87 polskiej Konstytucji – źródłami powszechnie obowiązującego prawa Rzeczypospolitej Polskiej są: Konstytucja, ustawy, ratyfikowane umowy międzynarodowe oraz rozporządzenia, a na obszarze działania organów, które je ustanowiły – akty prawa miejscowego. Należy mieć na uwadze, że traktaty mają pierwszeństwo stosowania, a nie obowiązki w razie zaistnienia kolizji prawnej.

Podsumowanie

W niniejszym artykule przedstawiono zagadnienie starzenia się społeczeństw Europy XXI wieku w kontekście wprowadzenia zintegrowanych zmian systemowych, ukierunkowanych na szeroko rozumianą ochronę praw osób w podeszłym wieku. Analiza wybranych zjawisk i aspektów życia społecznego oraz trudności jakich doświadczają Europejczycy – seniorzy prowadzi do konkluzji, że dobrze skonstruowany, efektywnie zaimplementowany system ochrony prawnoadministracyjnej ukierunkowany na godne życie osoby w wieku podeszłym jest priorytetem w demokratycznym państwie. Równość osób starszych wobec prawa i niedyskryminacja tych osób ze względu na wiek może zostać zrealizowana poprzez właściwe rozumienie i zdefiniowanie potrzeb oraz wprowadzenie odpowiednio zaprojektowanych instrumentów administracyjno-prawnych, wypracowanych na gruncie

⁴⁸ Dyrektywa Rady 2000/78/WE z dnia 27 listopada 2000 r. ustanawiająca ogólne warunki ramowe równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy (Dz. Urz. UE L 303 z dnia 2 grudnia 2000 r., s. 16).

⁴⁹ E. Drury, *Older Workers in the European Community: Pervasive Discrimination, Little Awareness*, (1993) 20 Aging International, s. 12-16.

Europejskiego systemu ochrony praw człowieka, mających przeciwdziałać społecznemu wykluczeniu seniorów.

Przechodząc do hipotez badawczych artykułu, stwierdzić należy, że prawa osób starszych należy rozpatrywać jako część całego europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Pojęcie starości jest pojęciem niejednoznacznym i wieloaspektowym. Choć w prawie Unii Europejskiej istnieją liczne regulacje i instrumenty ukierunkowane na osoby w podeszłym wieku, to regulacje prawno-administracyjne na gruncie polskim w niewystarczającym stopniu odnoszą się do zagadnienia praw seniorów i dyskryminacji ze względu na wiek. Podnieść należy, że przemyślane przepisy prawa i uregulowania administracyjne gwarantują osobom starszym godne życie oraz uczestnictwo w życiu społecznym. Tym samym systemowe regulacje i rozwiązania prawne uczyniły by Polskę – podobnie jak czynią Europę – miejscem przyjaznym dla osób w każdym wieku.

Bibliografia

Literatura

Butler R., *Why survive? Being Old in America*, New York 1975.

Craven M., *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. A Perspective on its Developments*, Oxford 1998.

Drury E., *Older Workers in the European Community: Pervasive Discrimination, Little Awareness*, (1993) 20 *Aging International*.

Ebrahim S., *Aging, Health and Society*, "International Journal of Epidemiology" 2002, vol. 31, nr 4.

Gorman M., *Development and the Rights of Older People*, [w:] J. Randel (red.), *The Ageing and Development Report: Poverty, Independence and the World's Older People*, London 1999.

Herring J., *Older People in Law and Society*, Oxford 2009.

Hrapkiewicz H., *Potrzeby osób w wieku starszym i próba ich realizacji*, [w:] A. Fabiś (red.), *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, Sosnowiec 2005.

Klonowicz S., *Starzenie się ludności*, [w:] *Encyklopedia seniora*, Warszawa 1986.

Łopatka A., *Międzynarodowe prawo praw człowieka*, Warszawa 1998.

Meenan H., *The Future of Aging and the Role of Age Discrimination in the Global Debate*, "Journal of International Ageing", Law & Policy, Fall 2005, vol. 1.

Meenan H., *Reflecting on Age Discrimination in the European Union – the Search for Clarity and Food for Thought*, "ERA Forum", 2009, nr 10.

Mikołajczyk B., *Międzynarodowa ochrona praw osób starszych*, Warszawa 2012.

Mikołajczyk B., *Obowiązki państw w zakresie identyfikacji szczególnych potrzeb cudzoziemców ubiegających się o status uchodźcy* [w:] T. Gardocka, J. Sobczak (red.), *Uchodźcy w Polsce i w Europie. Stan prawny i rzeczywistość*, Toruń 2010.

Nowicka A. (red.), *Wybrane problemy osób starszych*, Kraków 2010.

Pilch T. (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, tom I, Warszawa 2003.

Studen S., *Psychologia starzenia się i starości*, Warszawa 2011.

Stocka A., Waclawczyk A., *Prawa osób w podeszłym wieku*, [w:] S. Stadniczeńko (red.), *Propedeutyka praw człowieka*, Opole 2011.

Szatur-Jaworska B., *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, Warszawa 2000.

Szatur-Jaworska B. (red.), *Stan przestrzegania praw osób starszych w Polsce. Analiza i rekomendacje działań*, Warszawa 2008.

Szukalski P. (red.), *Przygotowanie do starości. Polacy wobec starzenia się*, Warszawa 2009.

Świątkowski A., *Karta praw społecznych Rady Europy*, Kraków 2006.

Tokarczyk R., *Prawa narodzin, życia i śmierci*, Warszawa 2009.

Wilk A., M. Gołowkin-Hudała, *Prawne aspekty starości*, Warszawa 2014.

Zych A., *Leksykon gerontologii*, Kraków 2007.

Zych A., *Słownik gerontologii społecznej*, Warszawa 2001.

Źródła prawa europejskiego

Traktat o Unii Europejskiej (Dz. Urz. UE C 326/01, wydanie polskie z dnia 26 października 2012 r., tom 55).

Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej (Dz. Urz. UE C 326/01, wydanie polskie z dnia 26 października 2012 r., tom 55).

Konwencji MOP nr 100 w sprawie wynagrodzenia za pracę jednakowej wartości (Dz. U. 38/1955, poz. 238).

Konwencja nr 111 Międzynarodowej Organizacji Pracy (Dz. U. 42/1961, poz. 218).

Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (Dz. Urz. C 83 z 30 marca 2010, tom 53).

Dyrektywa Rady WE 2000/78 z dnia 27 listopada 2000 r. ustanawiająca ogólne warunki ramowe równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy (Dz. Urz. UE L 303 z dnia 2 grudnia 2000 r.).

Dyrektywa Rady 2000/43/WE z dnia 29 czerwca 2000 r. wprowadzającą w życie zasadę równego traktowania osób bez względu na pochodzenie rasowe lub etniczne (Dz. Urz. UE L 180 z 19 czerwca 2000 r.).

Dyrektywa 2004/113/WE z dnia 13 grudnia 2004 r. wprowadzająca w życie zasadę równego traktowania mężczyzn i kobiet w zakresie dostępu do towarów i usług oraz dostarczania towarów i usług (Dz. Urz. UE L 373 z 21 grudnia 2004 r.).

Decyzja Parlamentu Europejskiego i Rady nr 940/2011/UE z dnia 14 września 2011 w sprawie Europejskiego Roku Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej (2012), (Dz. Urz. UE L 246 z 23 września 2011).

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady nr 883/2004 z dnia 29 kwietnia 2004 r. w sprawie koordynacji systemów zabezpieczenia społecznego, (Dz. Urz. WE L 166 z dnia 30 kwietnia 2004 r.)

Źródła prawa krajowego

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz.483 ze zm.).

Kodeks Pracy – Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. (tekst jedn. Dz. U. z 1998 r. Nr 21, poz. 94 ze zm.)

Ustawa z 15 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz. U. z 2013 r., poz.182 ze zm.).

Ustawa z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych (Dz. U. z 2013 r. poz. 1440).

Ustawa z dnia 3 grudnia 2010 r. o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania (Dz. U. z 2010 r. Nr 254, poz. 1700).

Ustawa z dnia 3 grudnia 2010 r. o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania (Dz. U. z 2010 r. Nr 254, poz. 1700).

Orzecznictwo

Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 22 listopada 2005 r. w sprawie C-144/04 Werner Mangold przeciwko RüdigerHelm, Zb. Orz. 2005 r.

Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 19 stycznia 2010 r. w sprawie C-555/07 SedaKüçükdeveci przeciwko Swedex GmbH & Co. KG, Zb. Orz. 2009 r.

Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 12 grudnia 2002 r. w sprawie C-442/000 Ángel Rodríguez Caballero przeciwko Fondo de GarantíaSalarial (Fogasa), Zb. Orz. 2002 r.

Wyrok z dnia 22 listopada 2005 r. w sprawie C-144/04, *Werner Mangold przeciwko RüdigerHelm*, LEX nr 225998.

Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 18 listopada 2010 r. w sprawach połączonych C-250/09 i C-268/09 Wasil Iwanow Georgiew przeciwko Techniczny Uniwersytet – Sofija, filiał Płowdiw, Zb. Orz. 2010.

Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 12 stycznia 2010 r. w sprawie c-341/08 Domnica Petersen przeciwko BerufungsausschussfürZahnärzefür den BezirkWestfalen-Lippe, Zb. Orz. 2010.

Strony internetowe

<http://www.un.org>.

www.aidsportal.org/store/524

<http://www.traktaty.msz.gov.pl>

<http://www.unhcr.org/refworld/publisher,AMERICAS>

https://www.ecb.europa.eu/ecb/legal/pdf/c_32620121026pl

https://www.ecb.europa.eu/ecb/legal/pdf/c_32620121026pl

<http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20102541700>

<http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20102541700>

http://www.ptpa.org.pl/public/files/akty_prawne/2000.78.WE

<http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/OlderPersons.aspx>

http://www.mz.gov.pl/wwwfiles/ma_struktura/docs/zal_urm_npz_90_15052007

undesadspd.org/Ageing/MadridPlanofActionanditsImplementation/SecondAssemblyonAgeing.aspx

21st century Europe as an elderly-friendly place – analysis of integrated legal solutions in the context of demographic and social changes**Streszczenie**

Niniejszy artykuł traktuje o problematyce starzenia się społeczeństw Europy XXI wieku w kontekście potrzeby wprowadzenia zintegrowanych zmian systemowych, ukierunkowanych na szeroko rozumianą ochronę praw osób w podeszłym wieku. Analiza wybranych zjawisk i aspektów życia społecznego oraz trudności jakich doświadczają Europejczycy – seniorzy prowadzi do konkluzji, że dobrze skonstruowany, efektywnie zaimplementowany system ochrony prawno-administracyjnej ukierunkowany na godne życie osoby w wieku podeszłym jest priorytetem w demokratycznym państwie. Równość osób starszych wobec prawa i niedyskryminacja tych osób ze względu na wiek może zostać zrealizowana poprzez właściwe rozumienie i zdefiniowanie potrzeb oraz wprowadzenie odpowiednio zaprojektowanych instrumentów administracyjnoprawnych, wypracowanych na gruncie europejskiego systemu ochrony praw człowieka, mających przeciwdziałać społecznemu wykluczeniu seniorów.

Słowa kluczowe: ochrona praw osób w podeszłym wieku, prawa osób starszych, prawa człowieka, godność, niezależność, równość i niedyskryminacja, prawa podstawowe, dyskryminacja ze względu na wiek, instytucjonalizacja działań

Abstract

This article deals with the 21st century problem of Europe in the context of population ageing and necessities to introduce system of integrated changes aimed at proper understanding protection of the rights of the elderly. The analysis of selected phenomena and aspects of social life and the difficulties experienced by older Europeans leads to the conclusion that a well-constructed, effectively implemented legal and administrative system aimed at a decent life of the elderly is a priority in a democratic state. Equality of the elderly against the law and non-discrimination of these people on the basis of age can be achieved through proper understanding and definition of needs and the introduction of appropriately designed administrative instruments developed under the European system of human rights protection to counteract the social exclusion of seniors.

Keywords: protection of the rights of the elderly, the rights of the elderly, human rights, dignity, independence, equality and non-discrimination, fundamental rights, age discrimination, institutionalization of activities

Istota ubezpieczenia chorobowego i ubezpieczenia zdrowotnego

1. Wstęp

Celem ubezpieczeń jest ochrona przed konsekwencjami zdarzeń, najczęściej niekorzystnych, które choć niepewne mogą wystąpić. W odniesieniu do ubezpieczeń społecznych ryzyko określane jest, jako ryzyko socjalne i dotyczy zmaterializowania się sytuacji, których katalog obejmuje między innymi: trwałą lub okresową niezdolność do pracy, utratę żywiciela, czasową niezdolność wykonywania pracy, wypadek przy pracy lub chorobę zawodową czy tzw. „niezdrowie” (Jończyk 2003: 14). Ubezpieczenia społeczne mają zapewnić bezpieczeństwo socjalne osobom, które z wymienionych powodów nie mogą utrzymać się z własnej pracy.

Ze względu na szeroki zakres zagadnienia, w niniejszym artykule podjąłem próbę zróżnicowania ubezpieczenia chorobowego i ubezpieczenia zdrowotnego w kontekście ryzyka, które w obydwu rodzajach ubezpieczenia odnosi się do stanu zdrowia ubezpieczonego. Ubezpieczenie chorobowe gwarantuje świadczenia pieniężne (zasilek chorobowy, świadczenie rehabilitacyjne, zasilek wyrównawczy, zasilek macierzyński, zasilek opiekuńczy) w związku z czasowo orzeczoną niezdolnością do pracy (rekompensata za utracone wynagrodzenie za pracę), zatem jest ściśle związane z wykonywaną pracą. Natomiast ubezpieczenie zdrowotne zapewnia świadczenia rzeczowe (świadczenia opieki zdrowotnej) (Ślebzak 2012: 445), które przysługują bez względu na aktywność zawodową, i niezależnie od ewentualnej utraty źródła utrzymania (Pogonowski 2016: 48).

Mimo fundamentalnej, wydawałoby się, różnicy istnieje wiele podobieństw, które przyczyniają się do mylenia ubezpieczenia chorobowego z ubezpieczeniem zdrowotnym. Oczywiście nie dotyczy to dyskursu na poziomie eksperckim. Jest jednak powszechnie spotykane w przestrzeni publicznej. Ta właśnie obserwacja skłoniła autora do zaprezentowania poniższego materiału.

¹ E-mail: pogonowski-marek@wp.pl

2. Ramy prawne

Ubezpieczenie chorobowe, a właściwie ubezpieczenie w razie choroby i macierzyństwa jest jednym z czterech wymienionych w ustawie z 13 października 1998 r. o systemie ubezpieczeń społecznych² rodzajów ubezpieczeń. Pozostałe obejmują ubezpieczenie emerytalne, ubezpieczenia rentowe oraz ubezpieczenie z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych. Najważniejszym aktem prawnym regulującym zagadnienia ubezpieczenia chorobowego jest ustawa z 25 czerwca 1999 r. o świadczeniach pieniężnych z ubezpieczenia społecznego w razie choroby i macierzyństwa³.

Ubezpieczenie zdrowotne nie jest ubezpieczeniem społecznym. Wprawdzie składkę na to ubezpieczenie podobnie jak na ubezpieczenia społeczne pobiera Zakład Ubezpieczeń Społecznych⁴ (w przypadku rolników Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego⁵), ale zarządza nią Narodowy Fundusz Zdrowia⁶. Przepisy regulujące zawarte są w ustawie z 27 sierpnia 2004 r. o świadczeniach z opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych⁷. Ustawa wskazuje zasady, na których oparte jest ubezpieczenie zdrowotne. Do najważniejszych należy zasada równego traktowania oraz solidarności społecznej w ubezpieczeniu zdrowotnym, a także zapewnienie ubezpieczonemu równego dostępu do świadczeń opieki zdrowotnej (Pietraszewska-Macheta, Sidorko: LEX Nr 521171). Ubezpieczony ma ponadto prawo wyboru świadczeniodawców spośród tych, którzy zawarli umowę z NFZ, czyli w dowolnym szpitalu czy przychodni. Wyrażone w ustawie zasady, w praktyce nie zawsze są skutecznie realizowane. Choćby gwarancja równego dostępu do świadczeń opieki zdrowotnej przysługujących w ramach ubezpieczenia zdrowotnego na terenie całej Polski, pozostaje krótko mówiąc w sferze życzeń. Przykładów nierównego dostępu jest wiele. Przyczyny ograniczające dostępność mogą być różnej natury: fizycznej (komunikacyjna – ze względu na konieczność dojazdu do specjalisty z mniejszej miejscowości), prawnej (kobiety w ciąży, kombatanci), materialna (zbyt niskie limity przyznawane przez NFZ).

3. Finansowanie świadczeń

Finansowanie świadczeń odbywa się głównie ze składek odprowadzanych do dedykowanych funduszy. W przypadku ubezpieczenia chorobowego

² Tekst jednolity Dz. U. z 2016, poz. 963, zwana dalej ustawą systemową.

³ Tekst jednolity Dz.U. z 2017, poz. 1368, zwana dalej ustawą zasiłkową.

⁴ Zakład Ubezpieczeń Społecznych, zwany dalej: ZUS, Zakład.

⁵ Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego, zwana dalej KRUS.

⁶ Narodowy Fundusz Zdrowia, zwany dalej NFZ.

⁷ Tekst jednolity Dz.U. z 2016 r., poz. 1793, zwana dalej ustawą o świadczeniach z opieki zdrowotnej.

z funduszu – chorobowego, wyodrębnionego z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych. Jako część państwowego funduszu celowego, powołanego w celu realizacji zadań z zakresu ubezpieczeń społecznych, fundusz chorobowy pozostaje w dyspozycji ZUS.

Składki na fundusz chorobowy, które stanowiły główną pozycję przychodów funduszu wyniosły w 2016 roku 12 116 44 tys. zł. W stosunku do wpływów ze składek na FUS, które w porównywalnym okresie wyniosły 151 837 295 tys. zł (przychody całkowite według przypisu 208 678 133 tys. zł), składki na fundusz chorobowy mają blisko 8 procentowy udział w kwocie pobieranych składek. Wydatki z funduszu chorobowego w 2016 roku były na poziomie 19996391 tys. zł, w tym na:

- zasiłki chorobowe – 10 039 916 tys. zł
- zasiłki macierzyńskie – 7 745 281 tys. zł
- zasiłki opiekuńcze – 790 063 tys. zł
- świadczenia rehabilitacyjne – 1 413 495 tys. zł
- pozostałe – 3 173 tys. zł⁸.

Środki wydatkowane przez Zakład stanowią odpowiednik niemal 70 proc. dochodów budżetu państwa⁹. Najpoważniejszym wydatkiem FUS były oczywiście wypłaty emerytur i rent, tj. odpowiednio 130 801 473 tys. zł i 37 109 680 tys. zł¹⁰. W tej perspektywie wydatki z funduszu chorobowego stanowią mniejszą część.

Zasady finansowania świadczeń z ubezpieczenia zdrowotnego określa ustawa o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych¹¹. Środkami finansowymi zarządza Narodowy Fundusz Zdrowia, który jest jednostką sektora finansów publicznych, powołaną przez państwo do

⁸ Uchwała Nr 4 Zarządu Zakładu Ubezpieczeń Społecznych z dnia 30 marca 2017 r. w sprawie przyjęcia „Sprawozdania z wykonania planu finansowego Funduszu Ubezpieczeń Społecznych za 2016 rok”, Departament Finansów Funduszy, Baza Wewnętrznych Aktów Prawnych (data wglądu 14.11.2017).

⁹ Dochody budżetu państwa w 2016 r. wyniosły 313 808 526 tys. zł – www.mf.gov – Harmonogram dochodów i wydatków budżetu państwa na 2016 r., s. 1 (data wglądu 15.11.2017).

¹⁰ Uchwała Nr 4 Zarządu Zakładu Ubezpieczeń Społecznych z dnia 30 marca 2017 r. w sprawie przyjęcia „Sprawozdania z wykonania planu finansowego Funduszu Ubezpieczeń Społecznych za 2016 rok”, Departament Finansów Funduszy, Baza Wewnętrznych Aktów Prawnych (data wglądu 14.11.2017).

¹¹ Ustawa z 27 sierpnia 2004 r. o świadczeniach z opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych, tekst jednolity Dz.U. z 2016 r., poz. 1793.

realizacji konstytucyjnego prawa obywateli do ochrony zdrowia, w tym gwarancji równego dostępu do świadczeń opieki zdrowotnej, niezależnie od ich sytuacji materialnej¹². NFZ jest instytucją podległą i kontrolowaną przez Ministra Zdrowia. Celem Funduszu jest optymalizacja wydatkowania środków publicznych poprzez maksymalizowanie efektów terapeutycznych i profilaktycznych w warunkach ograniczonego i ściśle określonego poziomu finansowania¹³.

ZUS i KRUS przekazują odprowadzone do tych instytucji składki na ubezpieczenie zdrowotne bezpośrednio do centrali NFZ, która następnie dzieli je i przekazuje poszczególnym oddziałom, uwzględniając tryb i kryteria podziału środków pomiędzy centralę i oddziały wojewódzkie NFZ (Pietraszewska-Macheta, Sidorko, LEX Nr 521171). Tabela 1 obrazuje przepływ składek z instytucji odpowiedzialnych za ich pobór, w perspektywie pięcioletniej.

Tabela 1. Plan finansowy Narodowego Funduszu Zdrowia w latach 2012-2016

Okres	2012	2013	2014	2015	2016
1	2	3	4	5	6
Składka należna brutto w roku planowania równa przypisowi składki, w tym:	61 957 372	64 237 866	63 479 324	66 851 829	69 273 291
od ZUS	58 798 921	61 009 273	60 233 502	63 563 365	65 844 312
od KRUS	3 158 451	3 228 593	3 245 822	3 288 464	3 428 979

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Zdrowia¹⁴

Poziom finansowania nieznacznie wzrasta w kolejnych latach, głównie w efekcie wzrostu globalnego wpływów do FUS.

4. Składki ubezpieczeniowe

Wysokości składki na ubezpieczenie chorobowe wyrażona jest w formie stopy procentowej i wynosi 2,45 proc. podstawy wymiaru¹⁵. Zgodnie z art. 9

¹² Art. 68 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. z 1997 r., nr 78, poz. 483.

¹³ Szerzej na ten temat w publikacji: *Realizacja zadań na rzecz pacjentów. Podsumowanie działań i wyzwania na przyszłość*, Warszawa, 2015 r. s. 3, <http://www.nfz.gov.pl/o-nfz/publikacje> (data dostępu 15.11.2017).

¹⁴ <http://www.mz.gov.pl/system-ochrony-zdrowia/powszechno-ubezpieczenie-zdrowotne/finansowanie-ubezpieczenia-zdrowotnego> (data dostępu 10.11.2017).

¹⁵ Art. 22 ustawy systemowej.

ustawy systemowej ubezpieczeni spełniający jednocześnie warunki do objęcia ich obowiązkowo ubezpieczeniami z różnych tytułów, są obejmowani ubezpieczeniami tylko z jednego tytułu (najczęściej ze stosunku pracy, umowy agencyjnej, zlecenia lub innej umowy o świadczenie usług). Mogą oczywiście dobrowolnie, na swój wniosek, być objęte ubezpieczeniami również z innych tytułów¹⁶.

Składka na ubezpieczenie zdrowotne jest celową daniną publiczną i jest niepodzielna. Wysokość płaconej składki jest zróżnicowana jedynie ze względu na tytuł, z którego podlega się ubezpieczeniu zdrowotnemu. Jednak zawsze stanowi 9 proc. podstawy jej wymiaru¹⁷. Jej zróżnicowana wysokość wynika jedynie z innych podstaw wymiaru składki dla poszczególnych kategorii ubezpieczonych (Pietraszewska-Macheta, Sidorko, LEX Nr 521171). Co do zasady naliczana jest od każdego z tytułów ubezpieczenia odrębnie, czyli inaczej niż w ubezpieczeniach społecznych. Składka zdrowotna ma charakter: powszechny, przymusowy i publicznoprawny. Powszechność oznacza, że każda osoba uzyskująca przychód zobowiązana jest do jej odprowadzania (nawet osoby nieuzyskujące przychodu np. przedsiębiorcy ponoszący stratę – wystarczy, że podlegają ubezpieczeniu zdrowotnemu). Powszechności nie wyklucza ustawowe wskazanie grona osób, za które składkę opłaca budżet państwa. Przymusowy charakter składki wynika z atrybutu przymusowości ubezpieczenia zdrowotnego. Niewywiązanie się z obowiązku opłacenia należnej składki, uruchamia postępowanie egzekucyjne. Publiczno-prawny charakter wynika z konstytucyjnego rozumienia daniny publicznej. Ustawowy obowiązek opłacania składki nakłada państwo, na rzecz podmiotu publicznego, jakim jest Narodowy Fundusz Zdrowia (Lenio 2014: 108-109).

System ubezpieczenia zdrowotnego ma na celu możliwie jak najlepsze zabezpieczenie opieki zdrowotnej osobom ubezpieczonym i osobom innym niż ubezpieczeni, uprawnionym do świadczeń opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych. Osoby te mają prawo do opieki zdrowotnej, świadczonej w celu zapobiegania chorobom i urazom, wczesnego wykrywania chorób, leczenia, pielęgnacji oraz zapobiegania niepełnosprawności i jej ograniczania. Dostęp do świadczeń zdrowotnych nie jest uzależniony od wysokości opłaconej składki (nie jest ekwiwalentna). Podobnie jak w przypadku składki na ubezpieczenie chorobowe, ze składki solidarnie opłacanej przez obywateli finansowane są świadczenia zdrowotne dla osób, którym zmateriałizował się jeden z rodzajów ryzyka socjalnego – a mianowicie ryzyko niezdrowia. I przeciwnie, składka nie podlega zwrotowi, czy innej formie kumulacji

¹⁶ Art. 9 ustawy systemowej.

¹⁷ Art. 79 ustawy o świadczeniach z opieki zdrowotnej.

w przypadku, kiedy ubezpieczony nie korzysta ze świadczeń (np. korzysta z prywatnej służby zdrowia). Ustawodawca nie różnicuje składki na ubezpieczenie zdrowotne ze względu np. na wiek ubezpieczonego, stan jego zdrowia, obywatelstwo, płeć, częstotliwość korzystania ze świadczeń zdrowotnych, rodzaj udzielanych świadczeń, nałogi. Nie ma również okresu wyczekiwania, z którego upływem ubezpieczony uzyskiwałby dopiero prawo do korzystania z bezpłatnych świadczeń opieki zdrowotnej w ramach powszechnego ubezpieczenia zdrowotnego (Pietraszewska-Macheta, Sidorko, LEX Nr 521171). Stanowi to o ubezpieczeniowym charakterze systemu opieki zdrowotnej w Polsce.

Tabela 2. Porównanie składek na ubezpieczenie chorobowe i ubezpieczenie zdrowotne

Parametry	składka na ubezpieczenie chorobowe	składka na ubezpieczenie zdrowotne
wysokość składki	2,45 proc.	9 proc. – możliwość odliczenia części składki od podatku dochodowego
źródło finansowania	w całości ze składek ubezpieczeniowych	
sposób obliczania wysokości składki	zależna od wysokości przychodów	
obowiązek ustawowy	co do zasady obowiązkowa, a w określonych sytuacjach dobrowolna	obowiązkowa z każdego tytułu ubezpieczenia
charakter prawny	danina publiczna	danina publiczna – nosząca cechy podatku
ekwiwalentność	wysokość świadczenia jest uzależniona od wysokości składki	dostęp do świadczeń nie jest uzależniony od wysokości składki
środki przymusu	podlega egzekucji administracyjnej	
techniczne zasady opłacania składek	odprowadza płatnik za ubezpieczonego	
wymiar świadczeń	pieniężny	rzeczowy
realizacja świadczeń	gwarantowana przez państwo	

Źródło. Opracowanie własne

5. Kontrola orzecznicza, merytoryczna oraz formalna ZUS

Dysponentem funduszu chorobowego jest ZUS. Do jego obowiązków należy dbałość o racjonalność i rzetelność finansową. Służą temu ustawowe narzędzia, jakimi są kontrola prawidłowości wykorzystywania zwolnień

lekarskich od pracy oraz formalna kontrola zaświadczeń lekarskich¹⁸; a także kontrola prawidłowości orzekania o czasowej niezdolności do pracy z powodu choroby oraz wystawiania zaświadczeń lekarskich¹⁹. Takich narzędzi ZUS nie posiada w odniesieniu do funduszy w ramach ubezpieczenia zdrowotnego. Trzeba zauważyć jednak, że w niewielkim zakresie poprzez kontrolę procesu leczenia w ramach kontroli prawidłowości orzekania, ZUS kwestionując wskazania lekarza odnośnie zwolnienia z pracy może mieć wpływ na wynikający z tego proces leczenia.

Podstawowym celem opisanego postępowania kontrolnego jest jednak przeciwdziałanie nieuprawnionemu wydatkowaniu środków funduszu ubezpieczenia chorobowego (Jędrasik-Jankowska 2013: 91).

Postępowanie kontrolne obejmuje trzy rodzaje kontroli: orzeczniczą, merytoryczną oraz formalną.

5.1. Kontrola prawidłowości orzekania o czasowej niezdolności do pracy z powodu choroby oraz wystawiania zaświadczeń lekarskich

Do kontroli prawidłowości orzekania zobligowani są lekarze orzecznicy Zakładu. Podstawą prawną jest przepis art. 59 ustawy zasiłkowej. Lekarz orzecznik Zakładu może przeprowadzić badanie lekarskie ubezpieczonego w wyznaczonym miejscu, w miejscu jego pobytu. Może skierować ubezpieczonego na badanie do lekarza konsultanta Zakładu oraz zlecić wykonanie badań pomocniczych. Ma prawo żądać od wystawiającego zaświadczenie lekarskie udostępnienia dokumentacji medycznej dotyczącej ubezpieczonego stanowiącej podstawę wydania zaświadczenia lekarskiego lub udzielenia wyjaśnień w sprawie.

Ustawa nakłada obowiązki również na ubezpieczonych, którzy muszą stawić się w określonym terminie na wezwanie oraz dostarczyć dokumentację medyczną, w tym wyniki badań. Ustawa nakłada sankcje za uniemożliwienie badania lub niedostarczenie posiadanych wyników badań w terminie, którą jest utrata ważności zaświadczenia lekarskiego, od dnia następującego po wskazanym terminie. Zaświadczenie lekarskie traci ważność również wtedy, gdy na podstawie analizy dokumentacji medycznej i po przeprowadzeniu badania ubezpieczonego lekarz orzecznik Zakładu określi wcześniejszą datę ustania niezdolności do pracy niż wskazana przez lekarza leczącego w zaświadczeniu lekarskim (za okres od daty badania). Lekarz orzecznik Zakładu wystawia zaświadczenie, które jest traktowane na równi z zaświadczeniem stwierdzającym brak przeciwwskazań do pracy na

¹⁸ Art. 68 ust. 1 pkt 5 ustawy systemowej.

¹⁹ Art. 58 ustawy zasiłkowej.

określonym stanowisku, a ZUS wydaje decyzję o braku prawa do zasiłku za stosowne okresy.

Analiza rozstrzygnięć w tym zakresie pozwala zaobserwować zjawisko skłonności lekarzy leczących, do określania okresów niezdolności do pracy dłuższych niż czas niezbędny do faktycznego powrotu do zdrowia. Różnice w ocenie stanu zdrowia, od którego uzależnione jest prawo do świadczeń zasiłkowych, dokonywanej przez lekarzy leczących oraz lekarzy orzeczników Zakładu przynosi określone skutki finansowe (Pogonowski 2015:54-64). Ubezpieczony wraca do pracy, pracodawca nie musi wypłacać wynagrodzenia za czas niezdolności do pracy, itp. Finansowy wymiar kontroli będący efektem zakwestionowania wystawionego przez lekarza leczącego zaświadczenia i skrócenia okresu niezdolności do pracy przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Wyniki kontroli prawidłowości orzekania o czasowej niezdolności do pracy w latach 2012-2016

Okres	Liczba osób poddanych badaniu przez lekarza orzecznika (w tys.)	Liczba wydanych decyzji o braku prawa do zasiłku – liczba badanych uznanych za zdolnych do pracy	Wskaźnik w procentach 3/2	Kwota cofniętych zasiłków chorobowych (w tys. zł)
1	2	3	4	5
2012	464,3	45 886	9,9%	12 947,8
2013	483,7	62 934	13,0%	21 195,3
2014	609,4	35 700	5,9%	18 629,1
2015	584,1	24 600	4,2%	15 215,3
2016	569,5	22 200	3,9%	16 294,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Informacji statystycznej o wynikach kontroli prawidłowości orzekania o czasowej niezdolności do pracy za lata 2012-2016*²⁰.

5.2. Kontrola prawidłowości wykorzystywania zwolnień lekarskich od pracy oraz formalna kontrola zaświadczeń lekarskich

Zajście ryzyka z powodu niezdolności do pracy z powodu choroby stwierdza lekarz, wydając stosowne zaświadczenie lekarskie. Możliwość wystawiania zaświadczeń o czasowej niezdolności do pracy z powodu choroby, pobytu w szpitalu albo innym zakładzie leczniczym albo o konieczności osobistego sprawowania opieki nad chorym członkiem rodziny, wynika z upoważnienia wydawanego przez ZUS lekarzowi. ZUS jest też odpowiedzialny za techniczną

²⁰ Dane pochodzą ze strony internetowej ZUS, <http://zus.pl/> (data dostępu 11.12.2017).

stronę obsługi tych zaświadczeń, np. wydaje lekarzom bloczki druków. Aktualnie proces poddawany jest elektroniczacji. Od połowy 2018 roku lekarzy zostali bowiem zobligowani do wystawiania zaświadczeń w formie dokumentu elektronicznego, tzw. e-ZLA²¹.

W niniejszym artykule skupię się na korzyściach dotyczących aspektu procesów kontrolnych. W dotychczasowych uregulowaniach prawnych ubezpieczony, jak i lekarz, mieli 7 dni na dostarczenie zwolnienia lekarskiego do pracodawcy czy ZUS. Przy zwolnieniach krótkotrwałych praktycznie wyklucza to możliwość przeprowadzenia kontroli, zarówno pod względem prawidłowości wykorzystywania zwolnień jak również prawidłowości orzekania. Za pośrednictwem systemu teleinformatycznego e-ZLA natychmiast będzie widoczne nie tylko w ZUS, ale również przez pracodawcę. Jest to o tyle istotne, że zgodnie z treścią art. 66 ust. 1 ustawy zasiłkowej, nie tylko Zakład, ale również płatnicy składek, którzy zgłaszają do ubezpieczenia chorobowego powyżej 20 ubezpieczonych są uprawnieni do kontrolowania ubezpieczonych, co do prawidłowości wykorzystywania zwolnień od pracy zgodnie z ich celem oraz do formalnej kontroli zaświadczeń lekarskich²². Kontrola ta ma zapobiegać nadużyciom związanym z nieuprawnionym pobieraniem świadczeń z ubezpieczenia chorobowego – ma ustalić czy ubezpieczony uprawniony do zasiłku chorobowego nie wykonuje w okresie orzeczonej niezdolności do pracy innej pracy zarobkowej lub czy nie wykorzystuje zwolnienia w sposób niezgodny z jego celem²³, jakim jest odzyskanie zdolności do pracy. Ustalenie, że

²¹ Art. 54 ustawy zasiłkowej.

²² Szczegółowe zasady i tryb kontroli określa rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Socjalnej z 27 lipca 1999 roku w sprawie szczegółowych zasad i trybu kontroli prawidłowości wykorzystywania zwolnień lekarskich od pracy oraz formalnej kontroli zaświadczeń lekarskich (Dz.U. nr 65, poz. 743).

²³ Problematyka „wykorzystywania zwolnienia w sposób niezgodny z jego celem” jest od wielu lat przedmiotem zainteresowania Sądu Najwyższego. W orzecznictwie ugruntowane zostało stanowisko, że jest to wykorzystanie zwolnienia lekarskiego w sposób, który pozostaje w sprzeczności z celem jego wystawienia i zaleceniami lekarskimi. Celem zwolnienia lekarskiego jest odzyskanie zdolności do pracy, stąd w jego osiągnięciu przeszkodą mogą być wszelkie zachowania utrudniające proces leczenia i rekonwalescencję (Wyrok Sądu Najwyższego z 14 grudnia 2005 roku, III UK 120/05, OSNP 2006 nr 21-22, poz. 338). Sąd Najwyższy definiuje pojęcie oraz obszerny katalog zdarzeń, które mogą być uznane za niewłaściwe. Przykładem jest wzięcie udziału w wycieczce zagranicznej (Wyrok Sądu Najwyższego z 21 października 1999 r., I PKN 308/99, OSNP 2001 nr 5, poz. 154). Dla odmiany udział ubezpieczonego we własnym ślubie i weselu w czasie zwolnienia lekarskiego nie został uznany za czynność sprzeczną z treścią tego zwolnienia (Wyrok Sądu Najwyższego z 2 kwietnia 1998 roku, I PKN 14/98, OSNP 1999 nr 6, poz. 210). Szerzej na ten temat wypowiadałam się w „*Postępowanie w sprawach świadczeń z ubezpieczenia chorobowego*”

wystąpiła jedna z dwóch niezależnych przesłanek: „wykonywanie pracy zarobkowej” lub „wykorzystywanie zwolnienia w sposób niezgodny z jego celem”, grozi utratą prawa do zasiłku lub wynagrodzenia za czas niezdolności do pracy (w przypadku kontroli wykonywanej przez pracodawcę). Rocznie przeprowadza się prawie 160 tys. kontroli, z których wynikowe średnio rocznie oscylują na poziomie 4 proc. Szczegółowe dane w perspektywie pięcioletniej przedstawia tabela 4.

Tabela 4. Wyniki kontroli wykorzystania zwolnień lekarskich w latach 2012-2016

Okres	Liczba dni absencji chorobowej finansowanej z FUS i funduszy zakładów pracy (w tys.)	Liczba osób skontrolowanych	Liczba osób pozbawionych prawa do zasiłku	Wskaźnik % 2/3	Kwota zasiłków cofniętych w wyniku kontroli (w tys. zł)
1	2	3	4	5	6
2012	189 610,0	159 314	5 100	3,2%	5 400,6
2013	197 024,5	159 038	6 002	3,8%	6 175,1
2014	194 237,0	159 077	7 029	4,4%	7 863,7
2015	209 188,9	165 438	8 300	5,0%	8 874,2
2016	220 176,0	158 635	7 221	4,6%	9 482,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie sprawozdań statystycznych ZUS za lata 2012-2016²⁴.

Mniejsze znaczenie ma kontrola formalna, która w zasadzie ogranicza się do sprawdzenia czy zaświadczenie lekarskie będące podstawą wypłaty zasiłku nie zostało sfałszowane i czy zostało wydane zgodnie z przepisami w sprawie zasad i trybu wystawiania zaświadczeń lekarskich (Rzetecka-Gil 2009: Komentarz do art. 68 ustawy LEX).

5.3. Kontrola prowadzona przez NFZ

Kontrola, obok kontraktowania świadczeń, jest głównym zadaniem NFZ. Jako podmiot zobowiązany do finansowania świadczeń opieki zdrowotnej ze środków publicznych, odpowiada za jej właściwie zorganizowanie, gwarantujące prawidłowość i rozliczalność udzielanych świadczeń zdrowotnych. Regulacje dotyczące uprawnień kontrolnych NFZ znajdują się w aktach

wego”, Ubezpieczenia chorobowe, Polskie Stowarzyszenie Ubezpieczenia Społecznego, Iwonicz Zdrój 2010, s. 67-82.

²⁴ Dane pochodzą z portalu statystycznego ZUS, <http://psz.zus.pl/> (data dostępu 11.12.2017).

prawnych, tj. w ustawie o świadczeniach z opieki zdrowotnej²⁵, rozporządzeniach²⁶, w zarządzeniach prezesa NFZ²⁷ oraz umowach zawieranych przez NFZ ze świadczeniodawcami. Planowanie działalności kontrolnej NFZ jest procesem ciągłym, opartym o analizę sytuacji i wyniki analizy ryzyka.

Niestety według raportu Najwyższej Izby Kontroli²⁸, system kontroli NFZ działa nieefektywnie i nieskutecznie, ponieważ nie gwarantuje właściwego nadzoru nad wykonywaniem kontraktów, w tym nad jakością i dostępnością świadczeń. Wynika to głównie z niskich nakładów na kontrolę, w tym niskiego poziomu zatrudnienia oraz problemów z zatrudnieniem osób z medycznym wykształceniem. Średnia częstość kontroli świadczeniodawcy w latach 2009-2011 była mniejsza niż raz na 10 lat, przy czym np. dla udzielających świadczeń w podstawowej opiece zdrowotnej wynosiła raz na 24 lata, a w leczeniu stomatologicznym raz na 18 lat. Świadczy to o niewydolności systemu kontroli i osłabia jego prewencyjną rolę wobec świadczeniodawców. Jednak pomimo zastrzeżeń do funkcjonowania systemu kontroli NIK oceniła, że postępowania kontrolne, w odniesieniu do ich zaplanowanego zakresu, były prowadzone przez oddziały skutecznie, rzetelnie i zgodnie z obowiązującymi procedurami. Skutki finansowe (nałożone kary i ustalone kwoty nienależnie przekazanych środków) były ponad trzykrotnie wyższe od kosztów działalności kontrolnej oddziałów, które w latach 2010-2011 stanowiły ok. 0,05% ich kosztów ogółem. NIK rekomendował, zatem zwiększenie nakładów na zadania kontrolne NFZ.

5.4. Wnioski

Innym rodzajem kontroli jest kontrola prowadzona przez ZUS, innym prowadzona przez NFZ. Obie skutkują oszczędnościami i racjonalizacją środków finansowych. Efektywne gospodarowanie środkami finansowymi, może mieć wpływ na zmniejszenie absencji chorobowej, której skala jest

²⁵ Art. 64.

²⁶ Rozporządzenie Ministra Zdrowia z 15 grudnia 2004 r. w sprawie określenia szczegółowego sposobu i trybu przeprowadzania kontroli przez podmiot zobowiązany do finansowania świadczeń opieki zdrowotnej ze środków publicznych, Dz. U. z 2004 roku, Nr 274, poz. 2723.

²⁷ Zarządzenie Nr 45/2016/DK Prezesa Narodowego Funduszu Zdrowia z dnia 15 czerwca 2016 r. w sprawie planowania, przygotowywania, przeprowadzania oraz realizacji wyników kontroli przez Narodowy Fundusz Zdrowia.

²⁸ Dane uzyskane z *Informacji o wynikach kontroli. Prowadzenie kontroli świadczeniodawców oraz weryfikacja wykonania zakontraktowanych świadczeń opieki zdrowotnej przez Narodowy Fundusz Zdrowia*, Najwyższa Izba Kontroli, P/12/142, Nr ewid. 176/2012/P12142/LKR, <https://www.nik.gov.pl/plik/id,6578,vp,8362.pdf> (data wglądu 28.11.2017).

ogromna. W 2016 roku liczba dni zwolnień lekarskich przekroczyła 238,6 mln (Jackowska 2017). Wydatki na świadczenia pieniężne związane z niezdolnością do pracy w obszarze realizowanym przez ZUS, w tym wypłacane z budżetu państwa oraz ze środków własnych pracodawców związane z absencją chorobową wyniosły 16 282 733,1 tys. zł (Karczewicz, Zalewska 2017:15). W tym kontekście kwoty „odzyskane” na podstawie działań prowadzonych przez instytucje do tego wskazane nie są spektakularne.

Trzeba pamiętać, że składki nie pokrywają w pełni kwot wydatkowanych. Fundusze się nie bilansują. Dodatkowo generowane są koszty tzw. transferu składki zdrowotnej z ZUS do NFZ. Są to wydatki rzędu 300 mln zł rocznie. Koszty ponoszą również urzędy skarbowe, ponieważ część składki zdrowotnej (7,75%) odpisywana jest od podatku.

6. Zakończenie

Zależność między ubezpieczeniem chorobowym a zdrowotnym jest zauważalna. Organizowane są konferencje i debaty poświęcone tej problematyce. Przykładem jest konferencja z 14 listopada 2017 roku, która odbyła się w Szkole Głównej Handlowej. Poświęcona została zależności między leczeniem ma zasiłkami chorobowymi i rentami z tytułu niezdolności do pracy czy rentami z tytułu niezdolności do pracy w rolnictwie.

W opinii ekspertów funkcjonalne zintegrowanie NFZ i ZUS to nie tylko obniżenie kosztów systemu. To także korelacja między procesem leczenia a kosztami wynikającymi z absencji chorobowej. Koordynacja wydatków na leczenie z wydatkami na renty, zasiłki chorobowe i rehabilitację finansowane przez ZUS (Okoniewska 2017).

Na szczeblu rządowym również szuka się synergii między funduszem chorobowym a NFZ. Pojawia się koncepcja połączenia resortów zdrowia oraz rodziny, pracy i polityki społecznej. W historii Polski podobne rozwiązania już istniały. W latach 1920-1933 funkcjonował system kas chorych, które odpowiadały jednocześnie za wydatki na leczenie oraz zasiłki chorobowe. Połączenie funkcjonowało też w latach 1960-1999, kiedy działało ministerstwo zdrowia i opieki społecznej. W wielu państwach nadal w ten sposób wygląda struktura rządowa. Zwolennicy scalenia przedstawiają dwa warianty. Pierwszy dotyczy instytucjonalnego połączenia, na które na razie nie ma zgody politycznej. Drugi procesowy, oparty na połączeniu baz danych, wspólnych programach profilaktyki, kompleksowej opieki nad chorymi oraz innych przedsięwzięciach mających na celu jak najszybsze ograniczenie niezdolności do pracy (Kurowska 2017: 10).

Bibliografia

Jackowska I. (2017): *Absencje pracownicze można ograniczyć*. „Puls Biznesu”, <https://www.pb.pl/absencje-pracownicze-mozna-ograniczyc-897989> (data dostępu 13.01.2018).

Jędrasik-Jankowska I. (2003): *Ubezpieczenie społeczne, tom 3, Ubezpieczenie chorobowe, Ubezpieczenie wypadkowe*. Warszawa.

Jończyk J. (2003): *Prawo zabezpieczenia społecznego*. Kraków.

Karczewicz E., Zalewska H. (2017): *Wydatki na świadczenia z ubezpieczeń społecznych związane z niezdolnością do pracy w 2016 r.* Warszawa.

Kurowska A. (2017): *Rząd myśli o integracji dwóch ministerstw opieki medycznej*. „Dziennik Gazeta Prawna”, 15.11.2017.

Lenio P. (2014): *Charakter prawny składki na ubezpieczenie zdrowotne, jako źródła finansowania świadczeń opieki zdrowotnej*. „Przegląd Prawa i Administracji”, Wrocław, nr 97, s. 108-109.

Okoniewska M., *Pracodawcy RP: połączenie NFZ i ZUS to dobre rozwiązanie*, <https://www.zdrowie.abc.com.pl/aktualnosci/pracodawcy-rp-polaczenie-nfz-i-zus-to-dobre-rozwiazanie,108381.html> (data dostępu 11.02.2018).

Pietraszewska-Macheta A., Sidorko A., *Komentarz do art. 64, art. 65 ustawy o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych, [W:] Ustawa o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych. Komentarz*. Kowalska-Mańkowska I., Pietraszewska-Macheta A., Sidorko A., Urban K. LEX Nr 521171.

Pogonowski M. (2016): *Bezpieczeństwo socjalne w aspekcie działalności Zakładu Ubezpieczeń Społecznych*. Koszalin.

Pogonowski M., *Działania kontrolne Zakładu Ubezpieczeń Społecznych*, „Kontrola Państwowa”, nr 4/2015.

Pogonowski M. (2010): *Postępowanie w sprawach świadczeń z ubezpieczenia chorobowego, Ubezpieczenia chorobowe*. Iwonicz Zdrój.

Rzetecka-Gil A. (2009): *Ustawa o świadczeniach pieniężnych z ubezpieczenia społecznego w razie choroby i macierzyństwa*. Komentarz do art. 68 ustawy.

Ślebzak K. (2012): *Koordinacja systemów zabezpieczenia społecznego*. Komentarz. Warszawa.

Akty prawne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., (Dz. U. z 1997 r., nr 78, poz. 483).

Ustawa z 13 października 1998 r. o systemie ubezpieczeń społecznych (tekst jednolity Dz. U. z 2016, poz. 963).

Ustawa z 25 czerwca 1999 r. o świadczeniach pieniężnych z ubezpieczenia społecznego w razie choroby i macierzyństwa (tekst jednolity Dz. U. z 2017, poz. 1368).

Ustawa z 27 sierpnia 2004 r. o świadczeniach z opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych (tekst jednolity Dz. U. z 2016 r., poz. 1793).

Uchwała Nr 4 Zarządu Zakładu Ubezpieczeń Społecznych z dnia 30 marca 2017 r. w sprawie przyjęcia „Sprawozdania z wykonania planu finansowego Funduszu Ubezpieczeń Społecznych za 2016 rok”, Departament Finansów Funduszy, Baza Wewnętrznych Aktów Prawnych.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z 15 grudnia 2004 r. w sprawie określenia szczegółowego sposobu i trybu przeprowadzania kontroli przez podmiot zobowiązany do finansowania świadczeń opieki zdrowotnej ze środków publicznych (Dz. U. z 2004 roku, Nr 274, poz. 2723).

Zarządzenie Nr 45/2016/DK Prezesa Narodowego Funduszu Zdrowia z dnia 15 czerwca 2016 r. w sprawie planowania, przygotowywania, przeprowadzania oraz realizacji wyników kontroli przez Narodowy Fundusz Zdrowia.

Źródła internetowe

Harmonogram dochodów i wydatków budżetu państwa na 2016 r., www.mf.gov.pl (data dostępu 15.11.2017).

Informacja o wynikach kontroli. Prowadzenie kontroli świadczeniodawców oraz weryfikacja wykonania zakontraktowanych świadczeń opieki zdrowotnej przez Narodowy Fundusz Zdrowia, Najwyższa Izba Kontroli, P/12/142, Nr ewid. 176/2012/P12142/LKR, <https://www.nik.gov.pl/plik/id,6578, vp,8362.pdf> (data dostępu 28.11.2017).

<http://www.mz.gov.pl/system-ochrony-zdrowia/powszechno-ubezpieczenie-zdrowotne/finansowanie-ubezpieczenia-zdrowotnego> (data dostępu 10.11.2017).

Portal Statystyczny ZUS, <http://psz.zus.pl/> (data dostępu 11.12.2017).

Realizacja zadań na rzecz pacjentów. Podsumowanie działań i wyzwania na przyszłość, Warszawa 2015 r. s. 3, <http://www.nfz.gov.pl/o-nfz/publikacje>. (data dostępu 15.11.2017).

Zestawienie liczby wszystkich przeprowadzonych kontroli wykorzystywania zwolnień do liczby spraw wypłatowych dotyczących zasiłków chorobowych,

zasiłków opiekuńczych i świadczeń rehabilitacyjnych za cały rok 2016 r., Portal Internetowy Zakładu Ubezpieczeń Społecznych (data dostępu 11.12.2017).

The essence of sickness insurance and health insurance

Streszczenie

Artykuł jest próbą zróżnicowania ubezpieczenia chorobowego i ubezpieczenia zdrowotnego w kontekście ryzyka, które w obydwu rodzajach ubezpieczenia odnosi się do stanu zdrowia ubezpieczonego. Ubezpieczenia przedstawiono na zasadzie porównania: charakteru prawnego, źródeł finansowania, sposobu obliczania wysokości składki, wymiaru świadczeń oraz sposobów ich realizacji. Omówiono istniejące podobieństwa i podkreślono różnice. Ubezpieczenie chorobowe jest ściśle związane z wykonywaną pracą i gwarantuje świadczenia pieniężne w związku z czasowo orzeczoną niezdolnością do pracy. Natomiast ubezpieczenie zdrowotne zapewnia świadczenia rzeczowe, które przysługują bez względu na aktywność zawodową i niezależnie od ewentualnej utraty źródła utrzymania. Przedstawiono też zagadnienia związane z kontrolą orzeczniczą, merytoryczną oraz formalną Zakładu Ubezpieczeń Społecznych, a także analizę danych statystycznych w tym zakresie.

Słowa kluczowe: ubezpieczenie chorobowe, ubezpieczenie zdrowotne, kontrola orzecznicza, kontrola merytoryczna, kontrola formalna

Abstract

The article is an attempt to diversify sickness insurance and health insurance in the context of risk, which in both types of insurance refers to the health of the insured person. The insurance was presented on the basis of a comparison: legal character, sources of financing, method of calculating the amount of premiums, the size of benefits and methods of their implementation. Existing similarities were discussed and differences highlighted. Sickness insurance is closely related to the work performed and guarantees cash benefits in connection with temporary incapacity to work. In contrast, health insurance provides benefits in kind, which are payable regardless of professional activity and regardless of any loss of source of income. Issues related to the judicature, substantive and formal control of the Social Insurance Institution were also presented, and the analysis of statistical data in this respect.

Keywords: the sickness insurance, the health insurance, the judicial control, the substantive control, the formal control

Kamila Rezmer-Płotka¹
Wydział Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych,
Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu

The Change of John Paul II's Political Discourse after the Political Transformation in Poland

Introduction

John Paul II was the pope of the Catholic Church known throughout the world. He was the authority for both believers and non-believers in Jesus Christ. In April 27, 2014 he was canonized and proclaimed as holy by the Catholic Church². His pontificate fell on a very difficult time in history. Thus, he had a very important role to play as a clergyman and the head of the Church. His speeches were heard by millions of people and his words were analyzed in detail. As a Pole he became especially important for his compatriotic living in the socialist system at the time. Believers were also expecting intense meetings with the Holy Father as well as to hear his words of hope. Authorities at the time perceived him as a threat and tried to prevent the Pope from arriving. There were even actions to make it difficult for the believers to participate in meetings with the Pope or numerous propaganda efforts aimed at diminishing the importance of these meetings³. To this day, all the words of John Paul II are subject to analysis and interpretation. A lot of publications have been made, also referring to papal speeches during pilgrimages to Poland. However, little attention is devoted to the analysis of speeches directed directly to the state authorities in terms of possible changes in the discourse, before and after the political transformation. More often we will meet with the analysis of the whole statement, with emphasis on words spoken during the most popular homilies. Hence, I decided to undertake this task and focus only on one type of expression and only in relation to a specific addressee.

¹ E-mail: kamila.rezmer@onet.pl

² T. Michta, *Biografia Jana Pawła II, Centrum Myśli Jana Pawła II*, <http://www.centrumjp2.pl/jan-pawel-ii/biografia-jana-pawla-ii/> [access: 25.11.2017].

³ G. Łęcicki, *Jan Paweł II, Staralem się mówić za was: o papieskich pielgrzymkach do zniewolonej Ojczyzny 1979, 1983, 1987*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2008, p. 58.

The purpose of this article is to reconstruct the features of the papal political discourse before the political transformation that took place in Poland in 1989, and soon afterwards. I take into consideration only the speeches that were given during the pilgrimages to Poland, because it was at that time that the pope directed his words directly to the Poles. Due to the purpose of the article, in the analysis I limit myself only to speeches that were directed exactly to the state authorities. They are analyzed in terms of possible discursive changes and their causes. The article ignores the Pope's homilies during his stay in Poland, as they as they were parts of religious rites. A research method applied in the study was content analysis which in case of this article seems to be the most appropriate one because it serves for studying „worldviews, assessments, perceptions, opinions and political ideals present in various means of communication”⁴. Hypothesis that was stated in the study sounds: John Paul II's discourse on state authorities changed after the systemic transformation in Poland. Additional research questions that were formulated in order to verify the hypothesis were: what issues were discussed by the Pope in his speeches before the systemic transformation in Poland? What issues were discussed by the Pope in his speeches after the systemic transformation in Poland? Which issues typical for the papal discourse have shown up in the speeches to state authorities, and which ones were omitted?

In order to find the answers to these questions the most important features of the papal discourse were reconstructed based on the publications of Richard Spinello, Jeffrey Tranzillo and an interview with the closest collaborator of the Pope, Stanisław Dziwisz. The chosen authors seemed to capture the Pope's discourse's features during his pontificate the best.

Features of Papal Political Discourse

John Paul II dealt with a wide range of topics, both in his speeches and encyclicals, letters, etc. Richard Spinello points out, however, that the main axis of the Pope's reflection was the anthropology and morality⁵. The basis of the Pope's anthropology are the basic principles of metaphysics. Strongly concentrates on subjectivity, but still does not diminish the importance of metaphysical realism, which is the starting point both for understanding human personality and for moral action. „Metaphysics safeguards humanism from subjectivism, from carrying subjectivity to an extreme, while Christocentrism rescues it from abstractness and indifference to creation's providential

⁴ P. Ścigaj, M. Bukowski, *Zastosowanie analizy zawartości w badaniach politologicznych*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne”, 2012, no 36, p. 11.

⁵ A. R., Spinello, *The Encyclicals of John Paul II: An Introduction and Commentary*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Lanham 2012, p. 25.

ordering”⁶. The dignity of every human person lies in the integral humanistic vision, which is fostered by faith and reason⁷. John Paul II spoke of faith and morality, even when they conflicted with conventional opinion or postmodern sensibility. On social and moral issues, he spoke with moral clarity, which does not distinguish him from his predecessors⁸.

Another feature that researchers point out is that in most of the speeches and writings of John Paul II he defended particularly vulnerable people, affirming their personhood. Researcher Jeffrey Tranzillo, in an introduction to his book *John Paul II on the Vulnerable*, points out that the main purpose of his study is to study the Pope's most important writings „to highlight the dynamic intellectual frame for his vigorous, lifelong defense of the dignity and rights of vulnerable human beings”⁹. This is also the case with the philosophical and theological anthropology that the Pope uses, and which contains elements that largely confirm the unique nature of the actions undertaken by the weakest, defenseless and dependent. John Paul II came up with the view that any such a person could in some way contribute to the human community, through those actions to which he is capable. According to the author, this philosophical and theological anthropology of the pope, though mainly focused on ethical and moral issues, may be the basis of true anthropology of the vulnerable¹⁰.

In addition, it is indicated that in social teaching, John Paul II focused to a large extent on human labor¹¹. Rolski also pointed out that in the teaching of the Pope the work was treated as a basic dimension of human existence, a source of dignity and the constant endurance of the individual. Ownership was treated as an effect of work, a product of interaction between resources and human effort. John Paul II assumed that this work exists for man, not the other way around. He also referred to the social encyclical of Leo XIII, paying attention to the conflict between labour and capital, and the accumulation of capital in the hands of a few entrepreneurs exploiting workers¹². He indicated that „the Holy Father emphasized the negative impact of materialistic

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid. pp. 55-56.

⁹ J. Tranzillo, *John Paul II on the Vulnerable*, The Catholic University of America Press, Washington 2013, pp. XV-XVI.

¹⁰ Ibid.

¹¹ J. Dyduch, *Prawa i obowiązki ludzi pracy w nauczaniu Jana Pawła II*, „Analecta Cracoviensia” 47 (2015), pp. 183-195.

¹² M. Rolski, *Własność w nauczaniu papieża Jana Pawła II*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach”, 2016, 260(16), p. 108.

civilization on the moral attitude of man”¹³. The analysis of the Pope’s teachings also results from the fact that he was a clear opponent of socialism and that the free market was meant to be a tool for using and satisfying human needs. In the Pope’s view, the economic system, besides relying on certain economic categories, should be included in the ethical framework¹⁴.

The papal discourse was also largely a call to peace as well as during the 1979 call for religious, spiritual and political change. His respect for the dignity of human life and his important role was respected. He showed the Christian values as the spiritual foundation of Europe¹⁵. Proclamation of John Paul II was strong in the face of the fact that the communist leaders, were fighting against dignity, freedom of religion and respect for human rights¹⁶. Cardinal Stanisław Dziwisz spoke in a similar tone, pointing out that throughout his pontificate, John Paul II often referred to events during the war, Nazi occupation and the communist period in his speeches. That is why he fought so much for the dignity of the human person, he was committed to peace and justice in the world¹⁷. Henryk Skorowski also noticed that in the teaching of John Paul II the matter of dignity was central while regarding human rights¹⁸.

Krzysztof Gryz, who analyzed the book “Memory and Identity”, said that the Pope paid much attention to his homeland, patriotism and Poland’s place in Europe. Pope John Paul II treated the state as an external organization of life of a specific human community¹⁹. As far as the metaphysical reflection on the nation is concerned, he believed that it exists in reality in the community of persons, and its subject are individuals. He was in favor of the personalistic vision of the nation. Its existence results from the nature of man as a social

¹³ Ibid. pp. 108-110.

¹⁴ Ibid. p. 113.

¹⁵ B. Wołoskiuk, *Aktualność nauczania św. Jana Pawła II w opinii studentów Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej*, „Rozprawy Społeczne”, 2015, 4(9), p. 98.

¹⁶ T.P. Melady, J. Barrett, *John Paul II: Freedom Fighter?*, “The Priest”, 2015, 71(10), p. 36.

¹⁷ S. Dziwisz (in conversation with Gian Franco Svidercoschim), *Świadectwo*, Warszawa 2007, p. 87.

¹⁸ H. Skorowski, *Prawa człowieka w nauczaniu społecznym Jana Pawła II*, „Saeculum Christianum”, 1998, 5 (1998) no 2, pp. 118-121.

¹⁹ K. Gryz, *Naród i patriotyzm - czy są nadal aktualne? Jana Pawła II myśli o ojczyźnie*, [in:] B. Kastelik, A. Krupka, R. Woźniak (eds.) *Jan Paweł II: Posługa myślenia*, Vol. 2, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, Wydawnictwo Naukowe, Kraków 2015, p. 341.

being²⁰. In his reflections on the sociological components of the nation, he listed two elements among others. That is, the nation as a definite form of community of people who are bound by biopsychic bonds and spiritual factors, the most important of which is their own language and culture²¹. Culture is also an important element in building a national community. It consists of various components, according to John Paul II, these are history, religion, morality and the customs of nations formed by it²². The Pope believed that the nation was good in ethical order, and treated patriotism as a moral obligation²³.

To sum up, referring to the authors who conducted analyses of the Pope's words, one can distinguish some characteristic features of the papal discourse. The Pope taught in accordance with the teaching of the Church, and the main axis of the Pope's statements was anthropology and morality. He especially defended vulnerable people and emphasized the value of human work and human rights. He was a strong opponent of socialism and treated the free market as a tool for meeting human needs, hence a trait that can be described as an economic system that should be included in an ethical framework. In his statements, he called for peace and, as most of the authors emphasized, he paid a lot of attention to the concept of human dignity. He also referred to events during the war, Nazi occupation and the communist period. It cannot be overlooked that he spoke a lot about his homeland and patriotism, and the place of Poland in Europe. That is why the statements to the authorities in Poland need to be analyzed within this framework.

Pilgrimages to Poland and Speeches to the Authorities before 1989

Pope's first pilgrimage was in 1979, and a political speech to the representatives of the state took place at the Belvedere on June 2. John Paul II began by quoting the words of Paul VI concerning the place of Poland in Europe. After thanking the state authorities, he immediately referred to the history of Poland, including the Warsaw Uprising, its loss of independence or the Second World War. He emphasized the importance of the fatherland for every Pole. The issue of patriotism has been expressed several times in phrases such as, "(...) I want to bend down to this symbol with the greatest reverence" or "our nation", "Let me express the joy of all good, which is the share of my compatriots living in the Homeland – any kind of nature would be good and from any assumptions it

²⁰ Ibid., p. 343.

²¹ Ibid., pp. 344-345.

²² Ibid., pp. 346-351.

²³ Ibid., pp. 353-354.

would flow out” and “The son of the same homeland speaks to you”²⁴. He also referred to telegrams and letters that were directed to him by representatives of the state, and in which the thread of peace and rapprochement between nations was passing and a more just economic system. What he described as a particularly close to his thought and once again referred to Paul VI. On the occasion of talking about the mission of the Church, the theme of human rights, human dignity and labor is also mentioned in phrases such as “(...) useful and creative employees in various areas of social, professional and cultural life”²⁵. Speaking of ethical order, he indirectly touched the issue of morality, and directly talks about it in relation to the younger generation²⁶. If we read this speech through the elements that make up the anthropology and morality identified by Richard Spinello in the understanding of the Pope, we will easily notice these characteristic features of the papal discourse. On the other hand, we will not find speeches about vulnerable people.

The second pilgrimage of the Pope was in June 17, 1983, just like in the Belvedere, and the speech began with the same words as before, that is, quoting Pope Paul VI about the place of Poland in Europe. Later in the day, before thanking the authorities, John Paul II referred to the history of the state. However, referring to the past, he once again raised the theme of World War II and the words of Paul VI calling for peace in the world. In similar words as before he spoke about patriotism and the homeland emphasizing his belonging to the nation and origin. Due to the fact that the pilgrimage took place shortly after the abolition of martial law in 1981, the Pope referred to it and at the same time indirectly raised the topic of labor: “At the same time, I do not lose hope that this difficult moment may become the road to social renewal, whose beginning they constitute social agreements concluded by representatives of state power with representatives of the world of work”²⁷. Citing fragments of the 1983 speech, one of them also indirectly referred to labor, and more specifically to arbitration institutions between employers and employees. We will not find in this speech those features characteristic of the papal discourse

²⁴ Jan Paweł II, *Przemówienie do przedstawicieli władz państwowych wygłoszone w Belwederze*, Zintegrowana Baza Tekstów Papieskich, <http://nauzaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/537> [access: 04.12.2017].

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ Jan Paweł II, *Przemówienie do przedstawicieli władz państwowych wygłoszone w Belwederze*, Zintegrowana Baza Tekstów Papieskich, <http://nauzaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/553> [access: 04.12.2017].

such as anthropology and morality, vulnerable people, economic system or human rights²⁸.

The third and the last pilgrimage before the political transformation in Poland took place on June 8, 1987 at the Royal Castle in Warsaw. Unlike previous speeches, the Pope did not start by quoting the words of Paul VI and the history of Poland, specifically World War II and the category of his homeland. The Pope drew the theme of peace from the words, "If in the statements of statesmen – also in this statement of the President of the Council of State, which we have just heard with the greatest attention – the word "peace" sounds so often, it is in connection with this war above all, which attracted victims so much"²⁹. As in previous speeches, many expressions contained patriotic overtones. In the following part of the speech he raised the issue of human rights on the occasion of the speech on the Human Rights Charter, which in his opinion is the foundation of the UN, which aims to watch over the world peace. And he reminded that one should remember about human dignity, "Remember about his dignity, in which the activities of all societies and communities must meet. Then all of them: communities, societies, nations, countries, live a full, authentically human life, when the dignity of man, of every human being, does not stop pointing at the very foundations of their being and activity"³⁰. He also paid more attention to the value of labor and economic system by saying: "How important it is for the life of society, lest a man lose his confidence in his work, let him not feel the profession that makes him work" and "Yes, only when a person has the feeling his subjectivity, when work and economics are for him – then he is for work, for economics"³¹. John Paul II expressed his wish that Poland would occupy a proper place in Europe. Once again, the speech did not speak about vulnerable people. As far as morality and anthropology are concerned, these features have to some extent been expressed, but not directly, and if they were to be subjected to the speech of a deeper interpretation³².

²⁸ Ibid.

²⁹ Jan Paweł II, *Przemówienie do przedstawicieli władz państwowych wygłoszone na Zamku Królewskim*, Zintegrowana Baza Tekstów Papieskich, <http://nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/486> [access: 04.12.2017].

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

³² Ibid.

Pilgrimages to Poland and Speeches to the State Authorities after the Political Transformation in Poland

The first pilgrimage that took place after the political transformation in Poland took place in 1991. However, we will not find a political speech that would be directly addressed to the state authorities during a meeting with them. The same situation took place in 1995, during which numerous meetings and speeches did not take place either. It was only in 1997 that one could talk about a meeting with the state authorities in a sense discussed before. However, and in this case, not entirely and one could have doubts. Because, in fact, we were dealing first with the Pope's message and, secondly, 7 European states being preached to the presidents, not direct to the state authorities of Poland³³.

It was only during the pilgrimage in 1999 that we will find a political speech to the state authorities, dated 11 June, which took place in the Parliament of the Republic of Poland. Already in the introduction, mentioning the first pilgrimage to Poland, the Pope raised the theme of his homeland, the dignity of man and their rights. In subsequent words, through dignity and common good, he referred to peace, which can be built according to John Paul II on such a foundation. We will also find numerous references to history, and especially to the post-war period of the totalitarian regime and World War II. Indirectly, it was also about labor and if its scope should include the working people environment, specifically Solidarity, for example: "We all realize that today's meeting in the Parliament would be impossible without strong opposition from the Polish workers on the coast in memorable August 1980"³⁴, and in the words: "I would like to wish Polish politicians and all those involved in public life spared their strength in building a state that carries a special concern for the family, human life, the education of the young generation, respects the right to work, sees the essential matters of the whole nation and is sensitive to the needs of a particular person, especially the poor and the weak"³⁵. Where, by the way, we will also find a reference to sensitive people for the first time. In his speech even more than in those before the transformation in Poland, John Paul II emphasized the theme of the fatherland and patriotism and Poland in Europe. Expressing satisfaction with the transformation that took place in Poland, John

³³ Jan Paweł II, *Orędzie Papieża do prezydentów siedmiu państw europejskich*, Zintegrowana Baza Tekstów Papieskich, <http://nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/430> [access: 04.12.2017].

³⁴ Jan Paweł II, *Przemówienie w Parlamencie Rzeczypospolitej Polskiej*, Zintegrowana Baza Tekstów Papieskich, <http://nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/600> [access: 04.12.2017].

³⁵ Ibid.

Paul II also raised the issue of the economic system in the words: "All economic changes are to serve the shaping of a more humane and just world"³⁶. The whole speech was imbued with anthropology and morality in the meaning characterized by Richard Spinello, including especially the Christocentrism³⁷.

During the last pilgrimage of the Pope to Poland in 2002, there was no meeting with the state authorities, during which John Paul II would give a political speech.

Summary

The aim of this article was to analyze the political discourse of John Paul II before 1989 and after this year, when the political transformation took place in Poland. I considered only the speeches addressed to the state authorities in Poland, because they seemed the most interesting in terms of how the Pope changed his political discourse depending on the state's system. All other speeches and occasional messages, such as homilies, which were the parts of religious rites were omitted. At the beginning, I tried to distinguish characteristics that were typical to papal statements, which were pointed out by other researchers. In this way, I could examine every speech in terms of their occurrence, and thus to assess whether they occurred both before and after the systemic transformation. These features are: anthropology, morality, vulnerable people, human labor, economic system, peace, human dignity, homeland, patriotism, Poland in Europe, history, human rights. All the features that was reconstructed based on the works of the aforementioned authors are included in the table attached to the article (see Appendix 1). It was created for better illustration which features could be visible in Pope's speeches during his following pilgrimages to Poland.

It turns out that in the Pope's speeches from 1979, 1983 and 1987, the question of vulnerable people never came up. This, however, may result simply from the fact that this feature was distinguished on the basis of analyses of the entire all achievements of the Pope, who attached great importance to human dignity and such people. And due to the specificity of speeches addressed to the authorities, this thread would not be fully justified. In a speech from 1983, there were also such issues as the economic system and human dignity. In both this speech and the one from 1987, it is also difficult to find a straightforward thought about anthropology and morality. In addition, each of the speeches given during pre-1989 pilgrimages contained all the characteristics of the Pope's discourse. Interesting reflections arise after the political transformation

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid.

in Poland. It turned out that in 1991 and 1997 we will not find meetings or political speeches addressed directly to the state authorities. It was only in 1997 that we deal with one, though not entirely. First of all, it was the Pope's message, not a speech, and secondly, addressed rather to the presidents of seven European countries, including the Polish president, but not directly to the Polish state authorities. The first speech of this type was given in 1999 in the Polish parliament. Importantly, it contained all the features I identified before, including the one that was missing in pre-1989 speeches, that is, reference to vulnerable people.

Hypothesis stated in that study was verified negatively. It can be observed that the Pope's political discourse did not change significantly, but the frequency of meetings with the state authorities and speeches addressed to them changed. When in Poland there was a socialist system, during every pilgrimage we were dealing with the authorities and deliver speeches. In spite of the reluctance, which the power was for the Polish Pope and actions to prevent his coming to Poland. After 1989 even though the pilgrimages of John Paul II to the homeland were more often, we will find only one political speech addressed to the authorities in Poland. On the other hand, it contained all the characteristic features expressed directly, and not indirectly, or only a result of a deeper interpretation.

Bibliography

Dyduch, J., *Prawa i obowiązki ludzi pracy w nauczaniu Jana Pawła II*, „Analecta Cracoviensia”, 2015, 47 (2015).

Dziwisz S. (in conversation with Gian Franco Svidercoschim), *Świadectwo*, Warszawa 2007.

Gryz K. (2015) „*Naród i patriotyzm – czy są nadal aktualne? Jana Pawła II myśli o ojczyźnie*”, in

Jan Paweł II, *Przemówienie do przedstawicieli władz państwowych wygłoszone w Belwederze*, Zintegrowana Baza Tekstów Papieskich, <http://nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/537> [access: 04.12.2017].

Jan Paweł II, *Przemówienie do przedstawicieli władz państwowych wygłoszone w Belwederze*, Zintegrowana Baza Tekstów Papieskich, <http://nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/553> [access: 04.12.2017].

Jan Paweł II, *Przemówienie do przedstawicieli władz państwowych wygłoszone na Zamku Królewskim*, Zintegrowana Baza Tekstów Papieskich, <http://nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/486> [access: 04.12.2017].

- Jan Paweł II, *Orędzie Papieża do prezydentów siedmiu państw europejskich*, Zintegrowana Baza Tekstów Papieskich, <http://nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/430> [access: 04.12.2017].
- Jan Paweł II, *Przemówienie w Parlamencie Rzeczypospolitej Polskiej*, Zintegrowana Baza Tekstów Papieskich, <http://nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/600> [access: 04.12.2017].
- Kastelik, B., Krupka A., Woźniak R. (eds.) *Jan Paweł II: Posługa myślenia*, Vol. 2, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, Wydawnictwo Naukowe, Kraków.
- Melady P.T., Barrett J., *John Paul II: Freedom Fighter?*, „The Priest”, 2015, 71(10).
- Michta T., *Biografia Jana Pawła II*, Centrum Myśli Jana Pawła II, <http://www.centrumjp2.pl/jan-pawel-ii/biografia-jana-pawla-ii/> [access: 25.11.2017].
- Łęcicki G., *Jan Paweł II, Staralem się mówić za was: o papieskich pielgrzymkach do zniewolonej Ojczyzny 1979, 1983, 1987*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2008.
- Rolski M., *Własność w nauczaniu papieża Jana Pawła II*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach”, 2016, 260(16).
- Skorowski, H., *Prawa człowieka w nauczaniu społecznym Jana Pawła II*, „Saeculum Christianum”, 1998, 5(1998) no 2.
- Spinello A.R. *The Encyclicals of John Paul II: An Introduction and Commentary*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Lanham 2012.
- Ścigaj, P., Bukowski M., *Zastosowanie analizy zawartości w badaniach politologicznych*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne”, 2012, no 3.
- Tranzillo, J., *John Paul II on the Vulnerable*, The Catholic University of America Press, Washington 2013.
- Wołosiuk, B., *Aktualność nauczania św. Jana Pawła II w opinii studentów Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II W Białej Podlaskiej*, „Rozprawy Społeczne”, 2015, 4(9).

Table 1. Features of John Paul II's political discourse.

	ANTHROPOLOGY	MORALITY	VULNERABLE PEOPLE	HUMAN LABOUR	ECONOMIC SYSTEM	PEACE	HUMAN DIGNITY	HOMELAND	PATRIOTISM	POLAND IN EUROPE	HISTORY	HUMAN RIGHTS
1979	-	☒	-	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒
1983	-	-	-	☒	-	☒	-	☒	☒	☒	☒	-
1987	-	-	-	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒
1989												
1991	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1995	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1997	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1999	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒
2002	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Source: Author.

Abstract

The purpose of this article is to reconstruct the features of the papal political discourse before and after the political transformation that occurred in Poland in 1989 and soon afterwards. The subject of the paper is the analysis of the speeches of John Paul II, as primary sources, to which I include speeches related to the Polish case, but given only during his pilgrimages to Poland. Due to the purpose of the article, in the analysis I limit myself only to speeches that were directed directly to the state authorities. The article ignores the Pope's homilies during his stay in Poland, as they were parts of religious rites. A research method applied in the study was content analysis. Hypothesis that was tested sounds: John Paul's II discourse on state authorities changed after the systemic transformation in Poland. Based on the analysis of the Pope's speeches, it can be seen that Pope's political discourse did not change significantly, but the frequency of meetings with the state authorities and speeches addressed to them changed.

Keywords: papal political discourse, political transformation, pilgrimages, Pope, John Paul II

Streszczenie

Celem tego artykułu jest rekonstrukcja cech papieskiego dyskursu politycznego przed i po transformacji ustrojowej, która nastąpiła w Polsce w 1989 r. I wkrótce potem. Przedmiotem artykułu jest zatem analiza wystąpień Jana Pawła II, jako źródeł pierwotnych, do których dołączam przemówienia dotyczące sprawy polskiej, ale tylko podczas jego pielgrzymek do Polski. Z uwagi na cel artykułu, w analizie ograniczam się tylko do wystąpień skierowanych bezpośrednio do władz państwowych. Artykuł nie uwzględnia homilii Papieża podczas pobytu w Polsce, ponieważ były one częścią obrzędów religijnych. Na podstawie analizy przemówień Papieża można zauważyć, że dyskurs polityczny Papieża nie zmienił się znacząco, ale zmieniła się częstotliwość spotkań z organami państwowymi i przemówień do nich adresowanych.

Słowa kluczowe: Papież Jan Paweł II, papieski dyskurs polityczny, transformacja polityczna, pielgrzymki

Polityczno-personalistyczna koncepcja Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 1948 roku

Wstęp

Celem niniejszego opracowania jest chęć zwrócenia uwagi na nieprzedawnienie treści wynikających z Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, szczególnie w obszarze politycznym, który ukierunkowany jest w dużej mierze na uprzedmiotowienie osoby ludzkiej, a tym samym bytu społecznego. Deklaracja przypomina o podstawowych wartościach kształtujących godność każdego człowieka i każdego społeczeństwa w zachowaniu jego podmiotowości i zasad życia społecznego i międzynarodowego. W poniższym opracowaniu kolejno zostaną omówione następujące zagadnienia. Polityczno-historyczne uwarunkowania powstania Deklaracji. W drugim punkcie przedstawiono ogólne prawa wynikające z Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. W trzecim zaś ukazano w sposób syntetyczny prawa zabezpieczenia społecznego.

Rozwój cywilizacji spowodował stopniowe odczytywanie prawa człowieka. Pod koniec XVIII wieku uformowała się tzw. liberalna doktryna praw człowieka. Podkreślała ona wolność jednostki ograniczoną tylko przez swobody innych i interes społeczny. W myśl tej koncepcji również państwo nie brało na siebie powinności tworzenia warunków życia ekonomicznego i społecznego, które gwarantowałyby powyższe prawa i swobody. W XIX wieku nastąpiła dalsza ewolucja koncepcji praw człowieka spowodowana przeobrażeniami gospodarczymi i społecznymi oraz towarzyszącym im ruchom społecznym przede wszystkim socjalistycznym i chrześcijańskim. Podkreślano wartość społeczeństwa w życiu jednostki. Państwo zaś zwiększyło swoją rolę w różnych sferach życia społecznego, tworzyło gwarancję formalnych i materialnych zabezpieczeń dla praw gospodarczych i społecznych. Obywatele zaś zyskali większą świadomość posiadanych obowiązków wobec społeczeństwa i samego państwa. Wolność postrzegana w doktrynie liberalnej została oddalona na

¹ E-mail: zb.werra@wp.pl

dalszy plan na rzecz tzw. równości. Jednak to państwo nadal decydowało w kwestii ochrony praw i swobód człowieka.

W latach międzywojennych również można znaleźć przykłady próby rozwiązania kwestii dotyczących sposobów zagwarantowania praw człowieka w płaszczyźnie pozapaństwowej i ponadpaństwowej. Międzynarodowa Organizacja Pracy utworzona w 1919 roku wystąpiła z postulatami ochrony ekonomicznych i społecznych praw jednostki. A Instytut Prawa Międzynarodowego w 1928 roku wystąpił z Międzynarodową Deklaracją Praw Człowieka. Na przeszkodzie umiędzynarodowienia kwestii praw człowieka oraz ich ochrony stanęły państwa o tendencjach totalitarnych. Totalitaryzm w wydaniu faszystowskim, jednostkę całkowicie podporządkowywał państwu. Odrzucał wartość wolności i godności człowieka. W komunistycznej koncepcji natomiast doktryna praw człowieka przypisywała znaczenie prawom społecznym, gospodarczym i kulturalnym, co było materialną gwarancją praw politycznych². Porządek i przestrzeganie prawa winno być nadrzędne wobec swobód obywatelskich i politycznych. Należy jednak nadmienić, iż prawo to powinno być tworzone na fundamencie tzw. dobrych obyczajów, które są gwarantem stabilności prawa. Państwo, jako suweren wyznacza bowiem zakres praw, jakie posiada jednostka. Koncepcja praw natury i przyrodzonej godności człowieka zostały jednak odrzucone. Przeszkodę w rozwoju prawnomiędzynarodowym praw człowieka stanowiło w ówczesnym czasie rozumienie suwerenności państwa, gdzie postrzegano je, jako głównego suwerena i podmiot prawa międzynarodowego, który nie ma żadnych zobowiązań wobec obywatela, oprócz tych, które samo ustanowiło. Do idei praw człowieka i ich ochrony powrócono dopiero po II wojnie światowej³.

1. Polityczno-historyczne uwarunkowania powstania Powszechnej Deklaracji praw Człowieka

Ogrom zbrodni, które przyniosła II wojna światowa skłonił państwa do podjęcia prac nad przygotowaniem dokumentu, który zawierałby podstawowe prawa człowieka, zapewnił respektowanie człowieczeństwa w każdej osobie ludzkiej. Uregulowania prawa międzynarodowego, które miały stać się podstawą współczesnego systemu ochrony praw człowieka były według Marka Piechowiaka, efektem *konkretnego zła wyrządzonego ludziom w konkretnych okolicznościach*⁴. Pierwsze, szkieletowe uregulowania dotyczące praw człowieka

² Por. J. Jaskólska, *Powody i okoliczności proklamowania Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, „Człowiek w Kulturze” 1998, nr 11.

³ J. Bucińska, *Spoleczne prawa człowieka w powszechnej deklaracji praw człowieka*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2003, t. 13, z. 1, s. 122-1124.

⁴ M. Piechowiak, *Filozofia praw człowieka*, Lublin 1999, s. 21.

zawarto w Karcie Narodów Zjednoczonych przyjętej 26 czerwca 1945 roku na konferencji w San Francisco. Natomiast rozwinięcie zarysowanych koncepcji zawarto w późniejszej Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka⁵.

W Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka zawarto katalog podstawowych praw człowieka. Jednak, aby katalog ten został zaakceptowany przez wszystkie ówczesne państwa Narodów Zjednoczonych, przeprowadzono badania, mające na celu zebranie opinii na temat rozumienia praw człowieka oraz próby określenia, przynajmniej w stopniu ogólnym współczesnej, koncepcji praw ludzkich. Chodziło o to, aby deklaracja była dokumentem uniwersalnym. Ujęcie praw miało być wszechstronne i zawierać nie tylko podstawowe prawa ludzkie, ale miało odnosić się do człowieka i stosunków międzyludzkich. Z tego też względu w 1945 roku państwa obradujące na Konferencji Założycielskiej Organizacji Narodów Zjednoczonych zgodziły się na działalność organów międzynarodowych w zakresie ochrony praw człowieka.

Utworzono Komisję Praw Człowieka, którą kierowała Eleonora Roosevelt, której zadaniem było zgromadzenie niezbędnych danych dotyczących swobód cywilnych, statutu kobiet, dyskryminacji rasowej i innych kwestii związanych z prawami człowieka. Do prac włączyło się również UNESCO. W tym celu powołano Specjalny Komitet, który miał zbadać na ile i jak były rozumiane pojęcia związane z prawami człowieka. Dane te były niezbędne do przygotowywanej koncepcji praw człowieka. O uniwersalizmie deklaracji miało m.in. świadczyć zaangażowanie nad jej stworzeniem ekspertów i osobistości ze tzw. sfer naukowo-intelektualnych, którzy byli reprezentantami państw członkowskich ONZ⁶. Doniosłą rolę w tworzeniu Deklaracji odegrał Jacques Maritain, francuski filozof, dzięki którego staraniom rozesłano do przedstawicieli świata kultury i nauki ankiety dotyczące treści, uzasadnienia oraz zakresu przedmiotowego praw człowieka. Sam Maritain wypowiedział się w ankiecie w czerwcu 1947 roku, jak też sporządził konkluzje z obrad na Drugiej Światowej Konferencji UNESCO w Meksyku w listopadzie tegoż roku. Zebrany materiał informacyjny oraz różne koncepcje projektów deklaracji w istotnym stopniu przyczyniły się do konkretyzacji ostatecznego brzmienia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka⁷.

Według Maritaina wyniki pracy związanej z procesem tworzeniem deklaracji należało odczytywać w aspekcie praktycznym. Przemawiając na temat tworzącej się Deklaracji stwierdził. *Skoro UNESCO przyświeca cel*

⁵ W. Kołodziejczyk, *Jacques Maritain – u źródeł współczesnych koncepcji praw człowieka*, „Studenckie Zeszyty Naukowe” 2015, z. 26, s. 24-27.

⁶ J. Bucińska, *Společne prawa człowieka...*, dz. cyt., s. 124.

⁷ W. Kołodziejczyk, *Jacques Maritain...*, dz. cyt., s. 34.

praktyczny, porozumienie między członkami tej organizacji jest możliwe do osiągnięcia w sposób spontaniczny, (...) nie wskutek uznania jednolitej koncepcji świata, ale uznania jednolitego zestawu przekonań na temat działania. Bez wątpienia to bardzo mało, to ostatnia deska ratunku dla intelektualnego porozumienia między ludźmi. Nie trzeba jednak nic więcej, by podjąć wspiane dzieło; a uświadomienie sobie tego zespołu wspólnych praktycznych przekonań będzie miało kapitalne znaczenie⁸. Swoją koncepcję osoby ludzkiej Maritain stworzył na podstawie myśli św. Tomasza z Akwinu. Wynika z niej, że człowiek jest jednością substancjalną duszy i ciała, które razem stanowią o naturze człowieka. Odnosząc się do życia ludzkiego Maritain stwierdził, że posiada ono aspekt biologiczno-wegetatywny oraz psychiczno-duchowy, dzięki którym człowiek wykracza poza cielesność, czyli ludzką transcendencję⁹. Na tej płaszczyźnie możemy zauważyć istotne rozróżnienie pomiędzy jednostką, a osobą.

Według Maritaina zatracenie odniesienia człowieka do osobowego Boga, skutkuje redukcją więzi społecznych do ciągłej tzw. gry interesów. Skrajnością wobec indywidualizmu jest marksistowski kolektywizm, który odbierając prawa poszczególnym osobom absolutyzuje zbiorowość. Model personalistycznego społeczeństwa akceptuje wszystkie konsekwencje płynące z godności człowieka, ugruntowanej w rozumnej i wolnej naturze człowieka oraz więzi płynącej z więzi pomiędzy człowiekiem i Bogiem¹⁰.

Według Stanisława Kowalczyka, Jacques Maritain opierał swoje uzasadnienie na prawie naturalnym. Idea praw człowieka promowana przez Maritaina stanowiła również podstawę dla koncepcji praw człowieka promowanych przez Kościół Katolicki. Świadczą o tym encykliki Pawła VI i Jana Pawła II. Według Roberta Andrzejczuka *mówiąc o zwycięstwie szkoły prawa naturalnego w Deklaracji, możemy powiedzieć o przyjęciu filozofii personalistycznej*¹¹. Stało się tak dzięki udziałowi w tworzeniu dokumentu Maritaina oraz Renè Cassina i Angelo Giuseppe Roncalliego, późniejszego papieża Jana XXIII. W Deklaracji nie osiągnięto jednak kompromisu pomiędzy doktryną socjalistyczną a liberalną. Proponowana norma nie odwoływała się do prawa pozytywnego, jako swej podstawy, ale do godności osoby ludzkiej i niezbywalności praw wynikających z tego faktu¹². Wątpliwości państw ONZ pojawiły się również w kwestii rozumienia jej charakteru prawnego.

⁸ J. Maritain, *Człowiek i państwo*, Kraków 1993, s. 84.

⁹ W. Kołodziejczyk, *Jacques Maritain...*, s. 34.

¹⁰ S. Kowalczyk, *Wprowadzenie do filozofii J. Maritaina*, Lublin 1992, s. 59-60.

¹¹ Tamże, s. 90.

¹² Tamże.

Ostatecznie przyjęto Powszechną Deklarację Praw Człowieka 10 grudnia 1948 roku przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych.

Zaznaczyć należy, iż Deklaracja nie posiada charakteru obowiązującego traktatu międzynarodowego. Jest zaleceniem uchwalonym przez Organizację Narodów Zjednoczonych i jako taka nie obowiązuje prawnie, ponieważ ONZ nie ma mocy prawodawczej władzy nad państwami. Brak wiążącej mocy prawnomiędzynarodowej Deklaracji nie oznacza jednak, że jest to jedynie zbiór zasad życia społeczno-międzynarodowego jedynie o charakterze moralnym.

Według Rene Cassiniego zobowiązania zawarte w Deklaracji to również zobowiązania państw, choć jedynie, jako zalecane nie wywołują sankcji prawa międzynarodowego. Potwierdzać się zdaje ten fakt sama Preambuła dokumentu, która stanowi, m.in. *aby wszyscy ludzie i wszystkie organy społeczeństwa (...) zapewniły, za pomocą postępowych środków o zasięgu krajowym i międzynarodowym, powszechne i skuteczne uznanie i stosowanie tej deklaracji*. Ponadto należy zauważyć, że Deklarację przyjęło ONZ składające się z przedstawicieli rządów, upoważnionych do akceptacji dokumentu. Stąd można wyprowadzić wniosek o pewnym jej potencjale prawnym. Remigiusz Bieżanek natomiast zaliczył Deklarację do tzw. „miękkiego” prawa międzynarodowego. Uzasadniając swoje stanowisko przywołał art. 103 Karty Narodów Zjednoczonych oraz art. 53 Konwencji Wiedeńskiej o prawie traktatów, które w swych przepisach wskazywały na hierarchizację norm prawa międzynarodowego. W owej hierarchii znajduje się również „miękkie” prawo międzynarodowe, które ma uzupełniać prawo „twarde”¹³.

Zbigniew Resich zauważa, że Deklaracja spełnia w ramach ONZ rolę quasi-konstytucyjną. Oznacza to, że wiąże ona poszczególne organy systemu Narodów Zjednoczonych w toku wykonywania przez nie przewidzianych statusem działań. Henryk Andrzejczak zaznacza, że jeśli wziąć pod uwagę źródła prawa międzynarodowego w znaczeniu materialnym, bezsporne przyjmowanie Deklaracji należy odnieść do prawa naturalnego. Wskazuje się również na inną moc wiążącą, niż wynikałoby to z charakteru prawnego Deklaracji, jako zwyczaju międzynarodowego. Ze Statutu Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości w art. 38. zawarto zapis, że Trybunał rozstrzygając spory stosuje „zwyczaj międzynarodowy, jako dowód ogólnej praktyki przyjętej za prawa”¹⁴. Na zwyczaj ten składają się element obiektywny w postaci powszechnej praktyki przyjętej, jako prawo i element subiektywny, czyli

¹³ R. Bieżanek, *Miękkie prawo międzynarodowe „Sprawy Międzynarodowe”* 1987, z. 1, s. 91-106.

¹⁴ A. Przyborowska-Klimczak, *Prawo międzynarodowe publiczne. Wybór dokumentów*, Lublin 1996, s. 41.

przekonanie o tworzeniu prawa przez te praktyki. Należy zauważyć, że czas trwania tej praktyki musi być odpowiednio długi.

Jeśli chodzi o Deklaracje w ciągu dziesięcioleci jej funkcjonowania oraz co bardzo ważne stałej praktyce państw, które odwoływały się do niej i rozwijały jej postanowienia w szeregu deklaracji i umów międzynarodowych jak również w ramach wewnątrzpaństwowych porządków prawnych nabyła ona charakter zwyczaju. Przyjmując treść Deklaracji, jako normę prawa zwyczajowego możemy postawić tezę, iż mamy tu do czynienia z uniwersalnym systemem ochrony praw człowieka, który ma moc wiążącą. Należy zauważyć również, że treść Deklaracji miała pewien wpływ na ONZ-owskie procedury stosowane na całym świecie niezależnie od zobowiązań traktatowych.

2. Ogólne prawa wynikające z Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka

Można określić Deklarację, jako swego rodzaju „konstytucję” praw człowieka, która zawiera prawa ogólne takie jak powszechność praw człowieka, ich niezbywalność, godność osoby ludzkiej oraz równość wszystkich ludzi wobec ich prawa. Wynikają z niej również prawa socjalne i ekonomiczne oraz zakaz wszelkiej dyskryminacji.

Zauważyć należy, iż w samym tytule, Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, wskazuje na powszechny charakter ujętych w niej praw. Polega on na uznaniu, że prawa człowieka to prawa przysługujące każdemu człowiekowi z samego faktu bycia osobą ludzką – człowiekiem. Niezależnie od istniejących różnic, systemów politycznych, kulturowych czy religijnych, prawa człowieka powinny obowiązywać wszędzie tam, gdzie mamy do czynienia z podmiotowym bytem ludzkim. W związku z powyższym, nie mają znaczenia cechy czy zdolności konkretnej osoby, ani też jej przekonania. Preambuła Deklaracji stanowi o uznaniu równych i niezbywalnych praw wszystkich członków ludzkiej rodziny. W art. 2. podjęto próbę wyjaśnienia i zdefiniowania pojęcia „powszechności” Deklaracji odwołując się do jednostek i całych grup społecznych oraz do konkretnych okoliczności. Tak, więc prawa i wolności przysługują każdemu bez względu na różnicę rasy, koloru skóry, płci, języka, religii czy też ze względu na przekonania religijne, polityczne, pochodzenie narodowe lub społeczne, majątek, urodzenie, lub inne względy.

Należy odróżnić jednak powszechność praw człowieka od powszechności ich akceptowania, respektowania, oraz powszechności obowiązywania, czy przestrzegania międzynarodowego prawa praw człowieka. Artykuł 2. Deklaracji w swojej dalszej części stanowi, że prawa te obowiązują bez względu na różnice statusu politycznego, prawnego, czy międzynarodowego kraju lub terytorium, do którego dana osoba przynależy, bez względu na to czy dany kraj lub terytorium jest niepodległe, powiernicze, czy też w jakikolwiek sposób jest

ograniczone w swej niepodległości. W Preambule Deklaracji czytamy, *państwa Członkowskie zobowiązały się do zapewnienia powszechnego popierania i przestrzegania praw człowieka i podstawowych wolności*¹⁵.

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka stanowi również o niezbywalności praw człowieka, co oznacza, że nie są one utracalne ani na skutek działań innych ludzi, ani też na skutek działania samego człowieka. Człowiek nie może się ich zrzec, ani też nikt nie może tych praw człowiekowi odebrać. Niezbywalność ich niesie za sobą istotne konsekwencje. Prawa człowieka usankcjonowane, jako prawa przyrodzone, nie są zrelatywizowane do norm prawa pozytywnego, ale ze względu na prawa człowieka postulowane jest ustanowienie odpowiednich norm prawnych. *Uznanie przyrodzoności praw człowieka odróżnia prawa człowieka od prawa pozytywnego praw człowieka, które jest jednym ze środków ich ochrony*¹⁶.

Artykuł 1. Deklaracji mówi, że *wszyscy ludzie rodzą się wolni i równi pod względem swej godności i swych praw*¹⁷. *Są oni obdarzeni rozumem i sumieniem i powinni postępować wobec innych w duchu braterstwa*. Należy przez to rozumieć, że wśród podmiotów praw nie ma takich, którym prawa człowieka przysługiwałyby w większym lub mniejszym zakresie. Równość praw zawarta jest również w art. 2. Deklaracji, gdzie mówi się o zakazie dyskryminacji w korzystaniu z praw. Podkreśla się również, że nie ma odpowiedniego uzasadnienia jakiegokolwiek różnicowanie ludzi w ochronie ich praw podstawowych.

Centralnym pojęciem w rozważanym w obszarze praw człowieka jest godność człowieka. Według Jerzego Zajadły związek między prawami człowieka i jego godnością jest nieodłączny. Z tego też względu nie można zastosować autonomicznej eliminacji pojęcia godności z tekstów normatywnych pomimo trudności interpretacyjnych, które powstają na tle jego nieokreśloności i swego rodzaju aksjomatycznego charakteru¹⁸. We wstępie Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka dokonano zapisu, który mówi, że *zważywszy na uznanie przyrodzonej godności oraz równych praw i niezbywalnych praw wszystkich członków wspólnoty ludzkiej jest podstawą wolności, sprawiedliwości i pokoju na świecie*¹⁹. Jak wynika z przytoczonego fragmentu, można w nim wyodrębnić podstawowe cechy godności. Przede

¹⁵ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, art. 2; dalej w tekście: PDPC.

¹⁶ M. Piechowiak, *Filozofia...*, dz. cyt., s. 114-115.

¹⁷ PDPC, art. 1.

¹⁸ J. Zajadło, *Godność jednostki w aktach międzynarodowej ochrony praw człowieka*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1989, z. 2, s. 106.

¹⁹ PDPC, wstęp.

wszystkim jest ona przyrodzona, czyli nieodłączna od bycia człowiekiem. Jest to wewnętrzna, integralna właściwość człowieka. Z przyrodzonej godności wynika również jej powszechność, niezbywalność i nienabywalność. Należy ją rozumieć, jako posiadanie godności, które nie jest skutkiem jakichkolwiek działań czy okoliczności. Niezbywalność zaś wynika z faktu, że godności nie można się zrzec, ani też nikt nie może być jej pozbawiony. Ponadto Deklaracja wskazuje na przymiot godności, jako pewien standard postępowania w określonych sprawach, regulowanych prawem praw człowieka. Artykuł 22. Deklaracji mówi, że *każdy człowiek ma, jako członek społeczeństwa prawo do ubezpieczeń społecznych; ma również prawo do urzeczywistniania – poprzez wysiłek narodowy i współpracę międzynarodową oraz zgodnie z organizacją i zasobami każdego Państwa – swych praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych, niezbędnych dla jego godności i swobodnego rozwoju osobowości*²⁰. Natomiast z artykułu 23. ust. 3. Deklaracji wynika, że *każdy pracujący ma prawo do odpowiedniego i zadawalającego wynagrodzenia, zapewniającego jemu i jego rodzinie egzystencję odpowiadającą godności ludzkiej i uzupełnianego w razie potrzeby innymi środkami pomocy społecznej*²¹. W tekście Deklaracji nie wskazano wyraźnie na wrodzoną godność, jako źródło praw człowieka, ale uznano ją za *podstawę wolności, sprawiedliwości i pokoju na świecie*²². W konsekwencji takie ujęcie godności w przypadku praw człowieka powoduje ciągłą aktualizację katalogu tych praw. Można, zatem przyjąć, że odczytywanie praw człowieka z godności ma charakter dynamiczny²³.

3. Prawa zabezpieczenia społecznego zawarte w Deklaracji Praw Człowieka

W artykułach od 22. do 28. Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka zawarte zostały gospodarcze, społeczne i kulturalne prawa człowieka. Zagadnienie bezpieczeństwa socjalnego otwiera system szeroko rozumianych praw społecznych. Treść artykułu 22. Deklaracji była przedmiotem Konwencji Międzynarodowej w 1966 roku. Prawo do zabezpieczenia społecznego stanowiło swego rodzaju pewną nowość i należało do praw człowieka tzw. drugiej generacji. Zgodnie z zasadą zawartą w tym artykule każde społeczeństwo lub państwo zobowiązane jest umożliwić każdemu uczestnictwo w korzystaniu z nowo uznanych praw ekonomicznych, społecznych

²⁰ PDPC, art. 22.

²¹ Tamże, art. 23.

²² Tamże.

²³ R. Andrzejczuk, *Podmiotowość jednostki w prawie międzynarodowym*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2001, t. 3, s. 130.

i kulturalnych i bezpośrednio wiąże się z koniecznością respektowania godności człowieka. Ponadto daje możliwość *swobodnego rozwoju jego osobowości*²⁴.

W celu jak najlepszego stosowania tych praw przewidziana została również współpraca międzynarodowa, stosowna do możliwości, jakimi dysponuje dane państwo. Artykuł ten w rzeczywistości umożliwił stosowanie praw przewidzianych w następnych artykułach, które zawierają konkretne uprawnienia odnoszące się do sfery ekonomicznej i społecznej. Prowadzone rozmowy podczas przygotowywania Deklaracji podniosły kwestię dotyczącą prawa do pracy. W konsekwencji wymienia się je, jako pierwsze i jako jedno z podstawowych praw społecznych. To fundamentalne prawo jest ściśle związane z potrzebą pracy, umożliwiającą zdobywanie dóbr koniecznych do utrzymania i rozwoju osobowego. Matthias Rath pod pojęciem prawa do pracy rozumie uprawnienie do stworzenia miejsca pracy²⁵. Natomiast według Wila Martensa prawo do pracy rozumiane jest, jako uprawnienie każdego zdolnego do pracy obywatela, skierowane do państwa, do stworzenia możliwości pracy. W praktyce włączenie obywateli w życie gospodarcze²⁶. W artykule 23. Deklaracji należy zwrócić uwagę na prawo do swobodnego wyboru zatrudnienia, ochrony przed bezrobociem oraz sprawiedliwych i dogodnych warunków pracy²⁷.

Jeśli mówimy o prawie do pracy to ściśle związane jest z tym prawem, prawo do sprawiedliwej płacy. To kolejne ważne prawo społeczne człowieka stanowi jedno z kluczowych warunków sprawiedliwego rozdziału dochodu społecznego i rozwoju społeczeństwa. Wynagrodzenie za pracę musi uwzględniać, jakość pracy jak i sytuację rodzinną pracownika. Równa płaca za równą pracę oraz zapewnienie pracownikowi i jego rodzinie egzystencję odpowiadającą godności ludzkiej.

Uwzględnione w Deklaracji postulaty były charakterystyczne dla ruchów społecznych działających od połowy XIX wieku do pierwszej połowy wieku XX. Dlatego też użyto w Deklaracji takich pojęć jak „odpowiednio zadawalające wynagrodzenie”, „bez żadnej dyskryminacji” oraz „uzupełnione w razie potrzeby innymi środkami pomocy społecznej”. Należy zauważyć, że zawarte w artykule 24. Deklaracji prawo do płatnych urlopów jest również wynikiem wspomnianych na przełomie wieków ruchów społecznych²⁸. Prawa

²⁴ PDPC, art. 22.

²⁵ J. Bucińska, *Spoleczne prawa człowieka...*, s. 131.

²⁶ J. Bucińska, *Prawa społeczne w ujęciu księdza profesora Franciszka Mazura*, „Rocznik Nauk Prawnych” 2010, t. 20, z. 1, s. 139.

²⁷ J. Bucińska, *Spoleczne prawa człowieka...*, s. 132.

²⁸ PDPC, art. 24.

tworzenia związków zawodowych oraz do przystępowania do nich dla ochrony swych interesów daje człowiekowi art. 23. ust. 4 Deklaracji. Powyższe artykuły sformułowane przez Narody Zjednoczone podkreśliły nie tylko prawa człowieka, jako członka społeczeństwa, lecz również zobowiązania, jakie wobec niego ma społeczeństwo jak i państwo z tytułu wykonywanej przez niego pracy²⁹.

Z artykułu 25. ust. 1. Deklaracji wynika, że każdy człowiek ma prawo świadczeń społecznych w różnych wypadkach losowych oraz „do stopy życiowej zapewniającej zdrowie i dobrobyt jego i jego rodziny, włączając w to wyżywienie, odzież, mieszkanie, opiekę lekarską”. Jednym z istotnych elementów wskazującym na poziom dobrobytu państwa jest opieka lekarska. W sytuacji utraty środków do życia w sposób niezależny od człowieka przysługuje mu prawo do zabezpieczenia społecznego. W ustępie 2. tegoż artykułu wskazano, że szczególnej opiece podlega matka i dziecko. Dzieci pozamałżeńskie w zakresie pomocy społecznej zostały zrównane z małżeńskimi. Deklaracja nie używa konkretnych wskazówek, co do realizacji tych uprawnień. Jej rolą jest raczej uświadomienie, że prawa te istnieją i należy je realizować³⁰.

O prawie do oświaty przysługującemu każdemu człowiekowi mówi artykuł 26. Zawarto w nim postulaty bezpłatnej i obowiązkowej nauki na podstawowym poziomie. Rozróżniono kształcenie techniczne i zawodowe, które należy uczynić powszechnie dostępnym. Kształcenie wyższe natomiast ma być dostępne w równym stopniu wszystkim w zależności od zdolności osobistych. Twórcy Deklaracji wskazują również, że zapis *pełnego rozwoju osobowości ludzkiej* to nie tylko wykształcenie polegające na zdobywaniu wiedzy, lecz także wychowanie w *poszanowaniu dla praw człowieka i podstawowych wolności*³¹. Istotne jest propagowanie idei tolerancji i przyjaźni między narodami, rasami lub religiami. Z treści przywołanego artykułu wynika, że kształcenie człowieka ma uwzględniać różne aspekty, które zawarte są w człowieku. Czeka ją jedynie na szansę rozwoju. Jeśli jednak zaniedba się choćby jeden z tych aspektów nie ma możliwości wszechstronnego rozwoju osobowości. Z powodu panujących w ówczesnym okresie w niektórych krajach tendencji kontroli ideologicznej w zakresie nauczania, pierwszeństwo w prawie wyboru nauczania Deklaracja oddała rodzicom (artykuł 26. ust. 3.)³².

²⁹ PDPC, art. 23, 24.

³⁰ PDPC, art. 25.

³¹ PDPC, art. 26.

³² Tamże, zob., J. Buczińska, *Spoleczne prawa człowieka...*, s. 133.

Katalog praw społecznych ujętych w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka zamyka artykuł 27. Artykuł ten wnosi prawo każdego człowieka do uczestniczenia w życiu kulturalnym, naukowym i artystycznym. Ochronie podlegają korzyści materialne jak i moralne wynikające z działalności naukowej, literackiej czy artystycznej. W artykule 28. Narody Zjednoczone w sposób ogólny zwracają uwagę na fakt tworzenia społeczności, która będzie sprzyjać ludzkim prawom. Artykuł 29. odzwierciedla tendencję ewolucji idei praw człowieka. Zawiera również obowiązki, jakie każdy człowiek ma wobec społeczności, w której żyje³³. Wskazuje na fakt, iż bez społeczności człowiek nie ma możliwości swobodnego i pełnego rozwoju osobowości, co stanowi o tym, że człowiek z natury ma charakter społeczny. Stąd wniosek, że tylko w społeczności człowiek może rozwijać swoją osobowość³⁴.

W ustępie 2. przywołanego art. 29. mowa jest o ograniczeniach, jakim podlega każdy człowiek. I są to „jedynie takie” ograniczenia praw i wolności, które są ustalone przez prawo wyłącznie w celu uczynienie zadość słusznym wymogom moralności, porządku publicznego i powszechnego dobrobytu demokratycznego społeczeństwa³⁵. Stwierdza się, zatem że społeczność ma zobowiązania wobec swoich członków, ale i poszczególni członkowie mają zobowiązania wobec społeczności, w której funkcjonują³⁶. Utworzone prawa należy odczytywać, jako obowiązki i uprawnienia zarazem. Stosując zasadę, że prawo należy się każdemu, to jego przestrzeganie nakłada obowiązki o ograniczenia na wszystkie pozostałe jednostki. Powszechniejsze staje się poczucie obowiązku respektowania praw im bardziej będą rozumiane te prawa, jako uniwersalne. Twórcy dokumentu zastrzegają jednak, że określone prawa i wolności nie mogą być wykorzystywane wbrew ich celom i zasadom (art. 29. ust. 3.). Treść art. 30. Deklaracji wyjaśnia, że żadnego z postanowień dokumentu *nie można rozumieć jako udzielającego jakiegokolwiek Państwu, grupie lub osobie jakiegokolwiek prawa do podejmowania działalności lub wydawania aktów zmierzających do obalenia któregokolwiek z praw i wolności proklamowanych w niniejszej Deklaracji*³⁷. Przywołany fragment Deklaracji przestrzega przed niewłaściwą interpretacją Deklaracji, która może prowadzić

³³ J. Kulpińska, *Człowiek jako istota społeczna*, [w:] *Socjologia problemy podstawowe*, Z. Krawczyk, W. Morawski (red.), Warszawa 1991, s. 76; A. Kozłowska, *Jednostka a społeczeństwo*, [w:] *Socjologia ogólna. Wybrane problemy*, J. Polakowska-Kujawa (red.), Warszawa 1999, s. 32-45.

³⁴ A. Kłoskowska, *Człowiek poza społeczeństwem*, [w:] *Materiały do nauczania psychologii*, L. Wołoszynowa (red.), Warszawa 1967, t. 2, s. 745-756.

³⁵ PDPC, art. 29.

³⁶ J. Siewierski, *Kontrola społeczna*, [w:] *Socjologia ogólna...*, dz. cyt., s. 61-65.

³⁷ PDPC, art. 30.

do utylitarnych działań zmierzających do uprawomocnienia zachowań poszczególnych rządów i państw z narażeniem godności osoby ludzkiej obywateli³⁸.

Podsumowanie

Uchwalenie Powszechnej Deklaracji było wynikiem działań politycznych będących konsekwencją drugiej wojny światowej. Tym samym wynikało w dużej mierze z silnego pragnienia pokoju po wojennym kataklizmie. Mimo, że pięćdziesiąt osiem ówczesnych państw członkowskich ONZ prezentowało odmienne systemy ideologiczno-polityczne, społeczno-ekonomicznego, czy religijno-kulturowe, osiągnęło pewien wyrażony w treści Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka były wspólne dla wszystkich. Przy czym konsensus ten nie dotyczył wyłącznie doktryny liberalnej i socjalistycznej, czyli połączenia praw społecznych i wolnościowych, lecz uwzględniał również wpływ filozofii personalistycznej. W konsekwencji w Deklaracji znajduje się odwołanie do godności osoby ludzkiej i niezbywalności praw. Ponadto sposób, w jaki doszło do ustalenia treści praw wskazuje na wysoki stopień uniwersalizmu tych praw. Po przeszło siedemdziesięciu latach dokument ten nadal stanowi punkt odniesienia w podejmowanych procesach politycznych w relacjach międzynarodowych.

³⁸ J. Bucińska, *Spoleczne prawa człowieka...*, s. 132-134.

Literatura

- Andrzejczuk R., *Podmiotowość jednostki w prawie międzynarodowym*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2001, t. 3.
- Bieżanek R., *Miękkie prawo międzynarodowe* „Sprawy Międzynarodowe” 1987, z. 1.
- Bucińska J., *Prawa społeczne w ujęciu księdza profesora Franciszka Mazura*, „Rocznik Nauk Prawnych” 2010, t. 20, z. 1.
- Bucińska J., *Spoleczne prawa człowieka w powszechnej deklaracji praw człowieka*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2003, t. 13, z. 1.
- Jaskólska J., *Powody i okoliczności proklamowania Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, „Człowiek w Kulturze” 1998, nr 11.
- Kłóskowska A., *Człowiek poza społeczeństwem*, [w:] *Materiały do nauczania psychologii*, L. Wołoszynowa (red.), Warszawa 1967, t. 2.
- Kołodziejczyk W., *Jacques Maritain – u źródeł współczesnych koncepcji praw człowieka*, „Studenckie Zeszyty Naukowe” 2015, z. 26.
- Kowalczyk S., *Wprowadzenie do filozofii J. Maritaina*, Lublin 1992.
- Kozłowska A., *Jednostka a społeczeństwo*, [w:] *Socjologia ogólna. Wybrane problemy*, J. Polakowska-Kujawa (red.), Warszawa 1999.
- Kulpińska J., *Człowiek jako istota społeczna*, [w:] *Socjologia problemy podstawowe*, Z. Krawczyk, W. Morawski (red.), Warszawa 1991.
- Maritain J., *Człowiek i państwo*, Kraków 1993.
- Piechowiak Marek, *Filozofia praw człowieka*, Lublin 1999.
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, 1948.*
- Przyborowska-Klimczak A., *Prawo międzynarodowe publiczne. Wybór dokumentów*, Lublin 1996.
- Siewierski J., *Kontrola społeczna*, [w:] *Socjologia ogólna. Wybrane problemy*, J. Polakowska-Kujawa red., Warszawa 1999.
- Zajadło J., *Godność jednostki w aktach międzynarodowej ochrony praw człowieka*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1989, z. 2.

The personalistic and political concept of the Universal Declaration of Human Rights of 1948

Streszczenie

Deklaracja przypomina o podstawowych wartościach kształtujących godność każdego człowieka i każdego społeczeństwa w zachowaniu jego podmiotowości i zasad życia społecznego i międzynarodowego. W konsekwencji w Deklaracji znajduje się odwołanie do godności osoby ludzkiej i niezbywalności praw. Ponadto sposób, w jaki doszło do ustalenia treści praw wskazuje na wysoki stopień uniwersalizmu tych praw. Celem niniejszego opracowania jest chęć zwrócenia uwagi na nieprzedawnienie treści wynikających Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, szczególnie w obszarze politycznym, który ukierunkowany jest w dużej mierze na uprzedmiotowienie osoby ludzkiej, a tym samym bytu społecznego. Po przeszło siedemdziesięciu latach dokument ten nadal stanowi punkt odniesienia w podejmowanych procesach politycznych w relacjach międzynarodowych.

Słowa kluczowe: człowiek, deklaracja, osoba, państwo, personalizm, polityka, prawo

Summary

The Declaration recalls the fundamental values that shape the dignity of each individual and each society to preserve their subjectivity and stick to the rules of social and international life. In the Declaration, there is a reference to the dignity of the human person and the non-transferability of rights; in addition the content of the rights indicates a high degree of their universality. The purpose of this study is to draw attention to the fact that the content of the Universal Declaration of Human Rights, particularly in the political aspect, is still valid – not outdated and it is directed at the objectification of the human person and what follows the social existence. After more than seventy years, this document is still a point of reference in political processes in international relations.

Keywords: man, the Declaration, the person, the state, personalism, politics, law

Alcina Pereira de Sousa¹
Department of Languages, Literatures and Cultures
University of Madeira, Portugal

Book review: Communication as a Life Process Volume Two: The Holistic Paradigm in Language Sciences.
Bogusławska-Tafelska M.& Haładewicz-Grzelak M.
(eds). Cambridge Scholars Publishing 2019, pp x + 248.

Communication as a Life Process Volume Two: The Holistic Paradigm in Language Sciences is the outcome of a long research also benefiting from its authors' investigation and empirical knowledge in which they clearly define, illustrate and discuss ways of bridging bias drawing on an interdisciplinary dialogue as is the one involving modern language/communication studies. The challenging but well-grounded selection of research papers included in the volume reflect the editors' concern to provide evidence from a variety of linguistic genres (fictional and non-fictional) as well as the study of languages in a continuum (for example sign languages and music) supported by sound theoretical references in order to further the discussion that (p. 10) "Human language is not only a system of forms and bodily or cognitive processes". In so doing they vindicate the role of the study of language and communication inasmuch as (p. 10) "this mainstream linguistic stance gets expanded by the ecolinguistic meta-theory, in which human language belongs to the category of life processes."

The corpus of the studies presented in the volume is wide ranging, with a focus on idiosyncrasies across codes, languages, addressing the multifaceted and interdisciplinary kind of the intricate research and empirical considerations involved.

The book comprises twelve papers, preceded by a clear summary in the preface. These are systematically organized in two parts, the first marking the move from cognitivism to ecologism in modern science. The balanced terminological choice of "cooperation, flow, and harmony" covers the contents of the first five articles in a logical fashion, from defining concepts, followed by appropriate illustration across domains and contexts, to their critical appraisal. In so doing,

¹ E-mail: alcina.sousa@staff.uma.pt

the editors offer solid ground to the major claims advanced at the outset of the volume: communication science underpinned by a “process-orientation and interrelatedness started by Peirce and Whitehead” (p. vii). Part two redirects the focus on the relevance of the approach in mainstream interdisciplinary language studies, namely Discourse Analysis, Neostructuralism and Cultural Linguistics underpinning the selection of the remaining seven articles.

The book is reader-friendly, addressing both experts and non-experts in cross-domains, given the way subject matters are presented, in terms of style, content and argumentative force. It offers an innovative, comprehensive and theoretically grounded interdisciplinary approach to ecolinguistics, and the end summary of each contribution by diverse scholars displayed in the preface offers the reader further and useful data on related matters, reflecting the thorough research study and insights (p. viii) “in order to model theoretically the process of communication within the living system and between living systems” thereby embracing “the structure approach and the process-approach”.

Among the book’s major claims worth mentioning, stands out the first article by Bogusławska-Tafelska in which the author advances the post-Newtonian paradigm shift in language sciences towards a holistic perspective covering (p. 9) “the material realm and the non-material realm of life – the co-primary status in the scheme of systems (Walach, 2005 a; 2015 a, b)”. As such, several functional educational models to implement the culture of consciousness head the discussion of the afore mentioned paradigm shift, in a schematic but comprehensive way. Also, there is a clear exposition of the limits of the cognitivist approach in today’s multidisciplinary study of life systems, thus vindicating an (p. 4) “alternative conceptual-terminological departure point, particularly those related to the ‘eco’ proposals in the Western science”. Quite challenging seems the author’s proposal of (i) “the ‘eco’ road in sciences” (p. 10), and the “example of ecolinguistics – the interdisciplinary and applicationally promising paradigm within modern language and communication studies”; (ii) together with “the layers of analysis which require non-classical thinking as they are located in the post-Newtonian paradigm”, notably the levels of analysis in which “classical thinking can be applied: formal linguistics, descriptive linguistics, cognitive linguistics, neurolinguistics, psycholinguistics, sociolinguistics, discourse analysis. (p. 11)

In the second article, entitled “Perception of harmony as a key element in interpersonal communication”, Mazur-Kajta discusses empirical research in the light of the ecology of intercultural communication through the pragmatic analysis of the concept of ‘harmony’ in Polish and Chinese cultural environments. Exploratory data provide evidence on the impact of the concept

on (p. 38) “the quality of verbal and nonverbal communication but also help to identify common ground and encourage the establishment of mutually beneficial relationships”.

Following the line of communication between East and West, particularly (p. 46) “that language should be treated as part of the world, thus interacting in harmony with mind”, the third paper by Wenjuan Zhou argues for (p.41) “the interpretation of Chinese ecolinguistics as a new harmonious life paradigm in an age of ecological crisis”. The latter entails (p.41) “a crisis of perception, reason, and behaviour”. The reader is offered some arguments on the intrinsic connection between the ecological crisis and ecolinguistics in the global context borrowing from Haugen and Halliday², on the one hand, and Guozheng, Guangyi and Guowen, on the other, so as to broaden the scope of discourse analysis towards human beings’ communication awareness as a life process also driven by “empathetic understanding”,

In the fourth paper, Dragoescu Urlica discusses the role of communication as a holistic interactional study borrowing from ecolinguistics given its relevance in the contemporary context of language studies (p. 59), particularly in the ESP context. It is claimed that (p. 61) “The humanities and languages – especially English (as a highly sought-for acquisition) – function as a pervasive platform for communication and the global exchange of meaning. Therefore, it is a good medium for language educators to help learners think holistically and understand communication in an ecolinguistic light.”

In the fifth paper of the first part of the volume, Włodarczak, Kossowska, Haładewicz-Grzelak extend the realm of ecolinguistic theory of language and communication (following Zabrocki, and Puppel) to the scant study of sign languages by discussing the outcomes of a pilot study involving informants with ear impairments from a school community in Poznań and in Kalisz (Poland). They rightly claim that (p. 74) “we have to take into consideration not only the words humans speak and hear and gestures we send and receive as nonverbal communication, but also sign languages which are equal to phonic languages as well as to other systems of alternative and augmentative communication”. Their object of research, of exploratory kind, entails the perceptions of loans from Standard Polish into the Polish Sign Language by hearing impaired respondents. Their research findings, supported by thorough notes, tables and pictures, suggest further investigation in the pedagogic setting, in bilingualism and intercultural communication.

² Cf. M. Halliday’s paper entitled “New ways of meaning: the challenge to applied linguistics” (1990).

Sign languages, tackled in part one, head the topic of the first paper selected for part two of the volume, which is now examined in the light of the validity of sequentiality as a design feature of sign languages, with a focus on phonology. Of utter importance, this paper reinforces the claim that (p. 106) “deaf communities essentially revolve around human language being defined in terms of a series of design features”. The latter are perceived “to shape the appearance and functionality of languages as systems of signs, thereby following the postulates by Hockett half a century ago (1958: 552-566; 1960; 1963) and Hockett and Altmann (1968), among others. In his research project, in the field of Linguistics, Salazar-García challenges the reader to ponder on sequentiality as a valid feature in the general conception of phonology in SLs, thus concluding that (121) “it is a matter that transcends philosophy and semiotics and fully enters the domain of linguistic theory”. His critical appraisal covers other issues like linearity, simultaneity and dual patterning, sequentiality and articulation of hand signs, among others, drawing on research and theories for the last two decades.

Kim, in her paper, looks at common persuasive strategies (rather than the differences) of representations of women’s ordination in Korean and English texts from across-cultural discourse analysis, also indebted to intercultural pragmatics. The researcher tackles an important factor underlying language and communication across cultures underpinned by diverse religious beliefs, particularly relevant for cultural sensitivity and the balanced dialogue across cultures and religious mind maps. Apart from presenting excerpts from the Bible, the linguist outlines organizational patterns, presuppositions and rhetorical moves marked by reporting verbs and modality, repeated use of parallelisms, rhetorical questions among others. And she rightly puts (p. 130) “Considering that one’s religious beliefs shape one’s worldview to a large extent and often supersede the perspectives shared by those who reside within the same regional, ethnic, and cultural boundaries, cross-cultural studies of religious discourse could help us sift through cultural and religious elements manifest in the arguments”.

In the eighth paper by Milică, the religious domain is again under study, this time perceived from the variationist paremiology framework, in the scope of an evolutionary approach, in order to address proverb variation (form, meaning and style) as displayed in the Bible. This study departs from Flydal and Coseriu’s multidimensional model of language variation, (p. 153) “focused on such parameters as time, space, social structure and style/register, in order to examine the two facets of proverbiality, namely proverbialization (proverbiogenesis) and de-proverbialization (proverb decay)”. With regards to the description of

paremiological units, the author applies the Quintilian *quadripartita ratio* and clearly defends the analysis of the original from the translated versions.

The four last essays provide the analysis of more creative uses of language (fictional, non-fictional and music), with reference to intertextuality, from the production to reception in the communicative process, dialogue with tradition (from modern to postmodern and genre and stylistic archetypes), and cultural heritage. Lee-Niinioja, selects a literary text, *The Name of The Rose*, revisiting Eco's semiotic theory unveiling possible ways towards (p. 183) "readers' flexible interpretations of time and space", of which the fictional text plays a "significant intangible value". Smolińska, in her turn, analyses text features in perfume advertising discourse in Anglo-German and Romance languages, with reference to high and low context cultures in the scope of a cross-disciplinary interface of Sociology, Anthropology, Cultural Studies and Linguistics. Granat-Janki extends the semiotics perspective in debted to the cultural dimension, particularly in that, quoting Nycz (2012: 81), "intertextuality defines the sphere of mediatization between the whole of intertextual properties and the area of extratextual references and determinants in a social, historical and cultural reality". Granat-Janki analyses Polish sur-conventional composers' intertextual poetics with reference to Krupowicz, Szymański and Mykietyń, concerning (i) "the problem of quotation (text-text relation)"; (ii) "references to genre and stylistic archetypes (text-architext relation)" and (iii) "cultural relations (text-reality relation)". Finally, Sawicka-Stępińska focuses on representations of gender asymmetries in sports texts in Polish, evidenced for example in phraseology which do not encompass the (p. 246) "social changes related to gender, which may confirm to some extent the patriarchal character of its culture".

Scholars of any language, linguists, academics in any field of human and social sciences would certainly benefit from the studies presented in this volume, as vindication for an ecological language science. It may be equally regarded as extending the research paradigm in the realm of the impact of language use in communication as life process, thus promoting awareness of the ecological embedding of humans and human societies, in the line of arguments advanced by "no longer is the object of study – whether the mind, the human, society, culture or religion – seen in isolation, but as an inextricable and integral part of a larger physical and living world" (Stibbe 2015: 7)

Bibliography:

- Eco, U., *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press 1976.
- Eco, U., *The Name of the Rose*. (trans.) William Weaver. New York: Harcourt Brace Jovanovich 1983.
- Eco, U., *Postscript to the Name of the Rose*. Houghton Mifflin Harcourt 1984.
- Halliday M.A.K., *New Ways of Meaning: The Challenges to Applied Linguistics* [in:] *Thirty Years of Linguistic Evolution: Studies in Honour of Rene Dirven on the Occasion of his his Sixtieth Birthday*, Pütz M. (ed.), Philadelphia/Amsterdam: John Benjamins 1992, pp. 59-95.
- Hockett, Ch.F., *Curso de lingüística moderna*. Buenos Aires: EUDEBA [1958] 1971.
- Hockett, Ch.F., *Logical considerations in the study of animal communication* [in:] *Animal Sounds and Communication*, Lanyon W.E. & Tavolga W.N. (eds), Washington DC: American Institute of Biological Sciences 1960, pp. 392-430.
- Hockett, Ch.F., *The problem of universals in language* [in:] *Universals in Language*, Greenberg J.E. (ed.), Cambridge (MA): The MIT Press 1963, pp. 1-29.
- Hockett, Ch.F., Altmann S.A., *A note on design features* [in:] *Animal Communication*, Sebeok T.A (ed.), Bloomington: Indiana University Press 1968, pp. 61-72.
- Nycz, R. *Poetyka intertekstualna: tradycje i perspektywy* [Intertextual poetics: traditions and perspectives] [in:] *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy* [Cultural theory of literature. Main terms and problems]. Markowski M.P. and Nycz R. (eds), Kraków: Universitas 2012, pp. 153-180.
- Puppel, S., *Interlingwalizm czy translingwalizm? Interkomunikacja czy transkomunikacja? Uwagi w kontekście współistnienia języków naturalnych w ramach globalnej wspólnoty kulturowo-językowo-komunikacyjnej*. [Interlingualism or translingualism? Intercommunication or transcommunication? Remarks in the light of coexistence of natural languages within the global cultural-linguistic-communicative community] [in:] *Spółczesność – Kultura – Język*. Scripta de Communicatione Posnaniensi. Vol. 1 Poznań: Wydawnictwo UAM 2007, pp. 79-94.
- Puppel, S., *Remarks on the sustainability of natural languages in the cultural-institutional perspective* [in:] *Pathways in Linguistics New*, Puppel S. & Bogusławska-Tafelska M. (eds.) 2010, vol. III, pp. 165-286.

Quintilian [‘Marcus Fabius Quintilianus’] *Institutio Oratoria*. Books I-III. Butler H.E (trans). Cambridge, Massachusetts, London; Harvard University Press: 1996.

Stibbe, A., *Ecolinguistics: language, ecology and the stories we live*. Routledge 2015.

Zabrocki, L. *Wspólnoty komunikatywne w genezie i rozwoju języka niemieckiego. Część 1. Prehistoria języka niemieckiego*. [‘Communicative communities in the genesis and development of the German language. Part 1. Pre-history of German’] Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1963.

Dr Iwona Wierzchowiecka-Rudnik (+2019). Wspomnienie

Latem bieżącego roku po długiej i ciężkiej chorobie odeszła od nas koleżanka i członkini redakcji *Symbolae Europaeae* dr Iwona Wierzchowiecka-Rudnik.

Dr Iwona była prawniczką, absolwentką Uniwersytetu Wrocławskiego (1986), a doktorat, także na Wydziale Prawa i Administracji, uzyskała w Uniwersytecie Szczecińskim (tytuł: *Organizacja i funkcjonowanie Trybunału Głównego Litewskiego w okresie XVI-XVIII w.*, 2001). W następnych latach rozwijała się na paryskiej Sorbonie. Jej bardzo szerokie, poza prawnicze zainteresowania, obejmowały humanistykę i nauki o sztuce, czego poniekąd wyrazem była monografia habilitacyjna pt. *Kapitulacje w perspektywie globalnej historii prawa i komunikacji międzynarodowej*, będąca w końcowym stadium przygotowania.

Intensywna praca zawodowa w ostatnich latach nad habilitacją, dydaktyką a także w naszej redakcji była jednym ze świadectw tego, jak heroicznie walczyła i wygrywała z chorobą nie poddając się do końca. Jej otwartość i przyjazna postawa wobec ludzi pojawiających się na Jej drodze życia, optymizm i niestrudzony entuzjizm w podejmowaniu nowych zadań sprawiały, że czasem trudno było uwierzyć, że była ciężko chora, a tym bardziej teraz, że już odeszła.

Sylwetkę dr Iwony jako humanistki par excellence znakomicie oddaje zamieszczone poniżej wspomnienie pióra Jej siostry.

Koleżanki i koledzy z redakcji *Symbolae Europaeae*

*Pachniała wiosną
A wzrok miała jesieni
Deszczowe krople
W błękicie oczu
Płaczesz?
Nie!- przeciekam
I zakwitła uśmiechem lata...*

Ten wiersz Iwona napisała dla mnie około 30 lat temu. Jakże proroczy... odeszła 14 sierpnia 2019 roku w pełni lata... dosłownie i w przenośni. Kochała życie i czerpała z niego pełnymi garściami. Była ciekawa świata, lubiła poznawać ludzi, empatyczna, każdemu dawała pełny kredyt zaufania. Dobro, uczciwość i prawość wszystkich ludzi była dewizą i pewnikiem w Jej codziennych relacjach. Jej idealistyczne podejście do świata i ludzi było czasem zakłócone, gdyż bywało, że doświadczała niesprawiedliwości. Bardzo to osobiście przeżywała, jednocześnie stawało się to dla niej motorem do jeszcze bardziej wytężonej pracy. Była człowiekiem renesansu, otwartego umysłu i wszechstronnej wiedzy, zawsze kreatywnie podchodziła do nowych wyzwań i projektów zawodowych. Chciała wiedzieć więcej i więcej. Jej dzień nigdy nie kończył się przed północą. Zawsze zapalone światło by przeczytać coś intrygującego i być gotową na zapisanie cennych myśli, spostrzeżeń, wniosków... Wierzyła, że wszystko co się zdarza jest po coś i ma ukryty sens. Wraz z okrutną i bezwzględną diagnozą ciężkiej choroby przyszła świadomość, że jest wolna i już nic nie musi.

Gdy miała 13 lat i odchodziła Jej Mama, wyznała, że pragnie zostać lekarzem, by pomagać ludziom. Wtedy Mama w swej mądrości powiedziała, że nie musi być lekarzem, by służyć dobrem dla innych. Dla Iwony stało się to mottem życia. Po maturze nawet zdawała na medycynę i zdała egzaminy, ale z powodu braku miejsc nie dostała się. Podświadomie wiedziała, że to nie Jej droga. Była humanistką, zawsze interesowała ją historia, prawo, sztuka, poznawanie świata. Z przekonania podjęła studia prawnicze.

Była człowiekiem wielu talentów i pasji, choć nie specjalnie starczało Jej czasu na ich rozwijanie. Gdy tylko mogła, robiła wyjątkowe zdjęcia, pięknie

malowała no i oczywiście tworzyła. Praca zawodowa stanowiła realizację Jej pasji. Z jednej strony szalona i odważna w swoich pomysłach i planach a jednocześnie bardzo krytyczna i wymagająca wobec siebie. Nade wszystko ceniła i kochała pracę zarówno ze studentami jak i seniorami, lubiła dzielić się swoją wiedzą i doświadczeniem, nie zważając na cenę jaką za to płaci.

Karolina Sawicka (Siostra)

Recenzenci nr 14

Bolesław Andrzejewski
Anna Bączkowska
Adriana Biedroń
Bartłomiej Błaszkiwicz
Sylwia Borowska-Szerszun
Maria Czaplicka-Jedlikowska
Anna Czarnowus
Monika Kaczmarek-Śliwińska
Małgorzata Kamola-Cieślik
Marian Kopczewski
Ryszard Kozłowski
Hadrian Lankiewicz
Weronika Łaskiewicz
Izabela Oleksiewicz
Małgorzata Olszewska
Edward Sienkiewicz
Jolanta Sypiańska
Harald Ulland
Andrzej Wicher